

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

THE SCIENTIFIC JOURNAL

НАУКОВИЙ ОГЛЯД

SCIENTIFIC REVIEW

№ 5 (26), 2016

№ 5 (26), 2016

ЗАСНОВАНО У 2013 РОЦІ

WAS FOUNDED IN 2013

ВИХІД З ДРУКУ: ДЕСЯТЬ РАЗІВ НА РІК

IT IS ISSUED TEN TIMES A YEAR

СВІДОЦТВО ПРО ДЕРЖАВНУ РЕЄСТРАЦІЮ
СЕРІЯ КВ № 20878-10678Р

CERTIFICATE OF STATE
REGISTRATION
KB № 20878-10678P

Засновники

Founder

кафедра економічної теорії Львівської
комерційної академії;
кафедра суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного
університету;
кафедра філософських та соціальних наук
Чернівецького торговельно-економічного
інституту Київського Національного
торговельно-економічного університету;
Інститут наукового прогнозування (м. Київ);
Інститут реклами (м. Київ);

Department of Economics, Lviv
Academy of Commerce;
Department of social and political
sciences, Vinnytsia National Technical
University;
Department of Philosophy and Social
Sciences Chernivtsi Trade and
Economics Institute Kyiv National Trade
and Economic University;
Institute of Scientific Forecasting (Kyiv);
Universities' Institute of Advertising
(Kyiv);
Crimean Institute of Economics and
Commercial Law (Sevastopol branch);

Кримський інститут економіки та
господарського права (Севастопольська
філія);

Crimean Institute of Economics and
Commercial Law (Sevastopol branch);

Громадська організація "Асоціація
"Аналітикум" (м. Вінниця);
Міжнародне товариство прав людини
(Українська секція);
Центр міжнародного наукового
співробітництва «ТК Меганом»;

NGO "Association "Analitikum"
(Vinnytsia);
International Society for Human Rights
(Ukrainian section);
Center for International Cooperation "TK
Meganom";

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ
Science Index

Журнал включено до
наукометричної бази даних
«Російський індекс наукового цитування»
(«РІНЦ SCIENCE INDEX»)

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ
Science Index

Registered by «РІНЦ
SCIENCE INDEX»

Ліцензійний договір № 630-10/2013
від 18.10.2013

Registration Certificate № 630-10/2013
dated 18.10.2013

Електронна версія журналу
<http://www.naukajournal.org>

The electronic version
<http://www.naukajournal.org>

Редакційна колегія:

Башнянин Г. І., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії Львівської комерційної академії; (головний редактор)

Барський Ю. М., доктор економічних наук, професор, Луцький Національний технічний університет;

Швець Н. Р., доктор економічних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича;

Шевчук А. В., доктор економічних наук, професор, Нововолинський навчально-науковий інститут економіки та менеджменту Тернопільського національного економічного університету;

Вдовенко Наталія Михайлівна, доктор економічних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри глобальної економіки Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ;

Загорна Тетяна Олегівна, доктор економічних наук, професор, Макіївський економіко-гуманітарний інститут;

Храпкіна Валентина Валентинівна, доктор економічних наук, Макіївський економіко-гуманітарний інститут;

Бабенко А. Г., доктор економічних наук, професор Кримського інституту економіки та господарського права;

Коваль Л. М. кандидат економічних наук, доцент, в. о. ректора, завідувач кафедри маркетингу та підприємництва Хмельницького кооперативного торговельно- економічного інституту;

Корнієнко В. А., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри суспільно - політичних наук, Вінницького національного технічного університету; академік Української академії політичних наук, президент Асоціації «Аналітікум»;

Денисюк С. Г., доктор політичних наук, кафедра суспільно - політичних наук Вінницького національного технічного університету;

Докаш О. Ю., кандидат політичних наук, доцент, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Ореховський В. О., доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософських і соціальних наук, Чернівецького торговельно - економічного інституту Київського Національного торговельно - економічного університету;

Юрій М. Ф., доктор історичних наук, професор, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету, академік АН України;

Безаров О. Т., кандидат історичних наук, доцент, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Чікарькова М. Ю., доктор філософських наук, професор, Чернівецький торговельно - економічний інститут Київського Національного торговельно - економічного університету;

Бельмаз Ярослава Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор кафедри іноземних мов, Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка;

Власенко Катерина Володимирівна, доктор педагогічних наук, професор, Донбаська державна машинобудівна академія;

Пріма Раїса Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки;

Кожевников Віктор Михайлович, доктор педагогічних наук, професор, Макіївський економіко-гуманітарний інститут;

Тарнопольський Олег Борисович, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри прикладної лінгвістики та методики навчання іноземних мов Дніпропетровського університету ім. Альфреда Нобеля;

Полубоярина Ірина Іванівна, доктор педагогічних наук, доцент, Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського;

Амурський Е. Е., кандидат педагогічних наук, директор Інституту наукового прогнозування, академік МАБЕТ; (заступник головного редактора)

Антонович Є. А., кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри графічного дизайну і реклами Інституту реклами;

Волженцева Ірина Вікторівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Макіївського економіко-гуманітарного інституту;

Дозорцева Олена Георгіївна, доктор психологічних наук, професор, зав. кафедри юридичної психології та права факультету Юридичної психології, ГБОУ ВПО «Московський міський психолого-педагогічний університет»;

Бочаров Василь Андрійович, доктор медичних наук, професор, Одеський медичний інститут Міжнародного гуманітарного університету;

Жалко-Титаренко В. А., доктор медичних наук, головний науковий співробітник Інституту епідеміології і інфекційних захворювань ім. Громашевського;

Барановський Віктор Миколайович, доктор технічних наук, професор, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя;

Гого Володимир Бейлович, доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри природничих наук Донецького національного технічного університету;

Ільїн Леонід Володимирович, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри туризму та готельного господарства Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Криницький Ігор Євгенович, доктор юридичних наук, професор, завідувач науково - дослідної лабораторії № 1, Науково-дослідний інститут фінансового права;

Биков А. Н., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту законодавства Верховної Ради України;

Журнал зареєстровано в міжнародному каталозі періодичних видань
Ulrichsweb™ Global Serials Directory

Міжнародна індексація журналу:

РИЦ SCIENCE INDEX

WORLDCAT

BIELEFELD ACADEMIC SEARCH ENGINE

RESEARCHBIB

CITEFACTOR

OPEN ACADEMIC JOURNALS INDEX

POLISH SCHOLARLY BIBLIOGRAPHY

GOOGLE SCHOLAR

РОЗДІЛ І. ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ НАУК

УДК 37:33:93/94

ГЕНЕЗИС ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА КООПЕРАТИВНОЇ ОСВІТИ

НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ОСВІТНЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ

Голубка М. М.

Львівський кооперативний коледж економіки і права, Україна, Львів

У результаті дослідження проаналізовано умови освітньої інституціоналізації господарських систем на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ-початку ХХ століття для становлення фінансово-економічної та кооперативної освіти. Виявлено тенденції, що формують освіту. Вплив та погляди видатних вчених та діячів на фінансово-економічну та кооперативну освіту на Західній Україні через призму економічної та педагогічної думки.

Ключові слова: освітня діяльність, погляди вчених та діячів, економічні знання.

Голубка М. М. Генезис финансово-экономического и кооперативного образования на Западноукраинских землях во второй половине ХІХ - начале ХХ века: образовательная институционализация/Львовский кооперативный колледж экономики и права, Украина, Львов

В результате исследования проанализированы условия образовательной институционализации хозяйственных систем на западноукраинских землях во второй половине ХІХ-начала ХХ века для становления финансово-экономического и кооперативного образования. Выявлены тенденции, которые формируют образование. Влияние и взгляды выдающихся ученых и деятелей на финансово-экономическое и кооперативное образование на Западной Украине через призму экономической и педагогической мысли.

Ключевые слова: образовательная деятельность, взгляды ученых и деятелей, экономические знания.

Holubka M.M. Genesis of the financial, economic and cooperative education in Western Ukraine in the late ХІХ - early ХХ century: educational institutionalization/ Lviv College of Economics and Law, Ukraine, Lviv

The study analyzed the educational conditions of institutionalization of economic systems in Western Ukraine in the late nineteenth and early

twentieth century for the establishment of financial, economic and cooperative education. The tendencies that shape education were disclosed. The impact and the views of prominent scholars and figures on the financial, economic and cooperative education in Western Ukraine in the light of economic and educational thought were discussed.

Keywords: educational activity, the views of scientists and activists, economic knowledge.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Досліджено внесок видатних особистостей на розвиток економічно-освітньої спадщини західноукраїнських земель. Проаналізовано передові ідеї вчених та діячів на розвиток фінансово-економічної та кооперативної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. У науковій роботі розкрито важливість Дана проблема вже неодноразово привертала увагу дослідників, але це не дає можливість повною мірою оцінити та проаналізувати генезис фінансово-економічної та кооперативної освіти.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Розкрито важливість діяльності різних інституцій та особистостей на подальший розвиток фінансово-економічної та кооперативної освіти на західноукраїнських землях в означений період. **Формулювання цілей статті (постановка завдання).** Завдання даної статті полягає у дослідженні процесу та внеску вчених у розвитку фінансово-економічної та кооперативної освіти у другій половині XIX - початку XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Соціально-економічні та політичні умови господарювання західноукраїнських земель другої половини XIX – початку XX ст. призвели до того, що освіта на цих територіях здійснювалася саме зусиллями культурно-просвітніх товариств, які були зацікавлені у підготовці висококваліфікованих кадрів, ініціювали створення приватних шкіл і дошкільних виховних закладів, читалень та бібліотек; проводили заочні курси для працюючих; активно займалися видавничою діяльністю; сприяли становленню системи торговельно-кооперативного шкільництва на національних засадах; залучали до навчального процесу мандрівних вчителів-інструкторів тощо. Джерелом знань для населення Галичини, були праці вчених та діячів того часу, які в процесі своїх наукових досліджень узагальнювали існуючий іноземний досвід, економічні теорії, сукупність власних знань, умінь та навичок.

З точки зору цінності накопиченого досвіду у контексті освітніх викликів сучасності особливої уваги заслуговують економічні дослідження таких діячів: Володимира Навроцького, Івана Франка, Павла Чомпи, Володимира Барвінського, Євгена Олесницького, Костя Паньківського, Іллі Витановича, Євгена Храпливого, Степана Смаль-Стоцького, Дениса Коренця. Оскільки ці особистості були безпосередніми учасниками становлення фінансово-економічного розвитку господарства, теоретиками й практиками кооперативного руху західних земель, їх наукові напрацювання склали ідейну та літературну базу освітнього процесу на території Західної України у другій половині XIX – початку XX ст

Економічні праці Навроцького В. (публікації «Реформа домового податку і «Слово» (1874 р.), «Про промислову кризу в Австрії» (1873 р.), «Руська народність у школах галицьких» (1876 р.), «Що нас коштує пропінація?» (1875 р.), «Класові інтереси і інтереси народу» (1876 р.), «Герої подвійної крейди», «Подвійна крейда», «Реставрація економічна» (1881 р.), «Що нас коштує пропінація» (1876 р.), «Шляхетні захисники народу» (1877р.), «П'янство і пропінація в Галичині» (1882 р.), [3, с.337 - 338]) відзначаються великою наповненістю статистичними даними, застосуванням різних статистичних методів досліджень, оперуванням фактологічними матеріалами.

Освітньо-наукова діяльність В. Навроцького була зосереджена на економіко-статистичних та географічно-статистичних дослідженнях, зокрема аналізі: доходів домогосподарств, причини зубожіння й диференціації селянства, його аграрно-колоніального характеру; механізму переходу селянських господарств від натурального до ринкового типу, співвідношення обсягу їх виробництва та споживання; структури зайнятості населення у різних галузях економіки й негативного впливу пропінації на цей процес; розподілу власності на землеволодіння й площі лісів між селянами, поміщиками, церквою та державою; проблеми сировинної орієнтації промисловості західноукраїнських земель та, як наслідок, неефективності експортно-імпортних відносин; використання земель, земельного кадастру, формування кадастрового доходу та земельної ренти; негативного впливу кредитної діяльності поміщиків та залежність населення західних територій від лихварського капіталу; недосконалості та антинауковості податкового законодавства Австрійської імперії на основі дослідження особливостей податкових систем Німеччини, Англії тощо; негативних наслідків колоніальної митної політики Австро-Угорщини, спричинених надмірними витратами на транспортування імпортованих товарів, в порівнянні з можливістю їх виробництва.

Значного інтересу та спеціального дослідження потребують погляди економіста-новатора П. Чомпи, який вважається одним із засновників економетрики. Найвідоміші працями вченого - «Нариси економетрії і на національній економії вибудованої природної теорії бухгалтерії», «Порадник у грошових і податкових справах», «Дорожнеча в Галичині та урядова злиденність» - містять дослідження про гроші, позики, податки, вклади, заощадження, процес формування бухгалтерського балансу та балансу бюджету домогосподарства, теорії подвійного рахунку [4, с. 161, 177]. Значним вкладом автора в економічну науку є визначення обґрунтованої методології складення балансу та економетричної аргументації недосконалості загальноприйнятого на той час процесу обліку товарів, валюти, нерухомого та рухомого майна. У подальшому саме ці дослідження стали науковою основою викладання бухгалтерського обліку у вищих навчальних закладах Західної України.

Ідеї вченого В. Барвінського, викладені у його праці «Досліди з поля статистики», присвячені переважно розвитку статистичної науки, в тому числі уточнення групувальних критеріїв перепису населення, обґрунтування необхідності здійснення комасації земель, зменшення податкового та кредитного навантаження на малий капітал [3; 4, с.164, 171].

Серед усіх діячів наукового та суспільно-політичного життя Західної України другої половини XIX – початку XX ст. особливою активністю, багатогранністю розвитку, величезною кількістю праць, відзначився громадський діяч, економіст, історик, поет, письменник, вчений Іван Франко. Загальноекономічні праці І. Франка переважно присвячені становищі селянства та робітництва Галичини: «Про працю» (1881 р.), «Промислові робітники в східній Галичині й їх плата 1870 р.» (1881 р.), «Земельна власність у Галичині» (1887, 1914), «Еміґрація галицьких селян» (1892 р.), «Селянський рух у Галичині» (1895 р.), «Гримайлівський ключ в 1800 р.» (1900 р.), «Селянський страйк в Східній Галичині» (1902 р.), «Громадські шпихлірі і шпихлірський фонд у Галичині 1784 - 1840 рр.» (1907 р.) [1, с.307 – 309]. Майже кожна праця автора закінчується закликом до необхідності підвищення рівня економічної освіченості населення; розвитку аграрної економіки, транспортної інфраструктури, промисловості; стимулювання банківництва та новітніх форм його розвитку.

В процесі своїх економічних досліджень Франко І. акцентував увагу на дослідженні марксистського вчення (займався перекладом робіт К. Маркса і Ф. Енгельса); теорії трудової вартості (джерелом утворення додаткового капіталу є праця найманих робітників); ідей соціалізму (в їх соціал-демократичному вияві); негативному впливі

надцентралізму для суспільства; співвідношенні праці й капіталу, отриманого прибутку та заробітної плати та ін.

Серед праць ученого на тему фінансових та кредитних відносин виділяють наступні: «Сила податкова Галичини», «Фінансове положення Галичини», «Фінансові справи українських інституцій», «Галичина в сьогорічнім бюджеті державнім», «Галицька індемнізація», «З царини фіскалізму», «Крайовий бюджет», «Борба о побиранні податків в громадах», «Банк Крайовий», «Реорганізація Банку Крайового», «Катастрофа Банку Селянського», «Сумна історія Крилошанського банку і його так званої санації», «Зміна статуту крайового банку», «Лихварство», «Лихварство у Галичині», «Селянами оплачуються борги», «Робітничі відносини в Галичині», «Розмова про гроші і скарби» та інші [4, с.168].

У цих публікаціях автор робить значний внесок у формування та розвиток української фінансово-економічної термінології; обґрунтовує перевагу організації банківського і натурального кредитування (продовольством, худобою, знаряддями господарства) на відміну від лихварського; визнає нищівний вплив податкового гніту уряду Австрії (зокрема, непрямого оподаткування) й пропонує запровадити оподаткування предметів розкоші, діяльності товарних і грошових бірж; досліджує дисбаланс між обсягом податкових надходжень з територій Галичини до бюджету Австро-Угорщини та видатків на її утримання (критичне недоотримання коштів для організації шкільництва); критикує діяльність австрійського уряду за його промислову політику, яка призвела до занепаду сольової та нафтової галузей; приділяє значну увагу питанню соціального та ризикового страхування (на випадок втрати працездатності, вогню, неврожаю).

В основі економічної концепції І. Франка лежить програма переустрою суспільства, на основі кооперативної ідеї як засобу суспільного працевлаштування та общинної власності; особистісної рівності, освіченості та розвитку населення; державної підтримки вищезазначених процесів.

При формуванні та поширенні власних педагогічних поглядів Іван Франко веде активну боротьбу з авторитаризмом у процесі виховання особистості, як вияву відсутності власної волі; вказує на низький рівень освіченості населення, важкі умови праці народних вчителів, фактичну недоступність освіти для дітей, молоді, селян, робітників; наголошує на впровадженні принципу демократизації освіти та виховання особистості для життя в громадському суспільстві, необхідності реформування фінансування шкільництва; визначає, що педагогічне виховання повинне ґрунтуватися на активних методах навчання, коли вчитель є взірцем, а учень – зацікавлений у власному розвитку; зауважує, що навчання у початковій школі потребує найдосвідченіших педагогів і є

найвідповідальнішим, оскільки закладає основу логічного, порядного мислення на все життя.

Неабияку наукову цінність складають історико-економічні праці І. Витановича «Історія українського кооперативного руху» (1964 р., США), «Соціально-економічні ідеї в змаганнях галицьких українців на переломі ХІХ–ХХ вв.», які містять науковий опис подій періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливу увагу у цій роботі приділено: розвитку соціально-економічних ідей, які залишили своє відображення на світогляді галицько-української еліти; критичному аналізу законів «Про аграрні операції (про комасацію)» (1868 р.) та «Про рентові господарства» (1905 р.); земельному питанню в програмах розвитку українських політичних партій; критиці державного кредитування процесу створення парцеляцій; проблемі становлення галицьких міст та еміграційного руху маломістечкового і сільського населення в країни за океаном. Серед наукових доробок Витановича І. численні дослідження соціально-економічних ідей Юліана Бачинського, Тита Войнаровського, Михайла Драгоманова, Володимира Навроцького, Івана Франка, Андрея Шептицького.

Євген Олесницький у статтях «Краєвий консумційний податок» (1887 р.), «Примусова асекурація» (1888 р.), «Новий податок від горілки і інтереси пропінації» (1888 р.), «Нові робітничі закони в Австрії» (1888 р.), «Про соціальне забезпеченє» (1909 р.) та книзі «Право пропінації в Галичині» (1888 р.) аналізував недоліки ціноутворення в умовах функціонування монополій; досліджував проблему завищення відсоткових ставок кредитної політики держави; спростовував необхідність створення бюро працевлаштування як неефективних структур державних органів. Оскільки Олесницький Є. був співзасновником «Руської задаткової каси» (1894 р.), страхового товариства «Дністер» (1892 р.), Крайового союзу кредитового (1898 р.), Земельного банку іпотечного (1910 р.), найбільш суттєвим виявився його вклад у розвиток кооперативної освіти на західноукраїнських землях. Особисто влаштовуючи виїзди до сіл західноукраїнських земель й публікуючи статті у газеті «Діло» він займався розвитком кооперативної діяльності за напрямом молочарства.

Ще одним теоретиком та практиком кооперативного руху західноукраїнських земель був Кость Паньківський, агроном за освітою та економіст за покликанням. У своїх працях «Кооперація, її ідея, задача і значінь» (1907 р.) та «Кооператизм» автор відстоював наступні положення: кооперація є силою, що «прямує до організації цілого суспільства»; вона здатна протистояти колективізму й соціалізму та позбавити можливості «визискування» при виробництві, споживанні, кредитуванні; основою створення будь-якої кооперативної спілки може бути лише приватний інтерес та

колективна власність; участь держави у процесі заснування кооперації може обмежуватися лише підтримкою приватної ініціативи, законодавчим врегулюванням та поширеннями інформації серед населення; позитивними наслідками діяльності спілок є гарантування економічної незалежності, формування конкурентного середовища, досягнення спільної мети, звільнення капіталу від сплати дивідендів та інших визисків.

Провідний діяч національного відродження й творець українського шкільництва земель західної України, очільник союзу хліборобських спілок «Селянська каса» на Буковині, Степан Смаль-Стоцький активно культивував ідею створення невеликих кооперативних об'єднань та системи позичкових кас на Буковині як оптимального шляху кредитування селянства. У 1900 р. він опублікував працю «Порадник, як закладати каси позичкові і щадниці», а у 1903 р. – відозву до українців про об'єднання селянських кас. Педагогічно-просвітницька діяльність С. Смаль-Стоцького реалізувалась у процесі вивчення світового досвіду (Німеччини, Швеції, Данії) і впровадження його результатів на території земель Західної України, шляхом заснування і ведення «Курсів вищої освіти для селянства» у Чернівцях.

Неможливо оминати освітньо-просвітницьку діяльність директора організації хліборобів «Сільський господар» Євгена Храпливого. Будучи ідеологом і практиком суспільної агрономії, він опублікував шість наукових праць з питань кооперації і сільського господарства, знаходився на посаді редактора трьох журналів («Господарсько-кооперативний часопис», «Український агрономічний вісник», «Українське молочарство») та ініціював друк «Сільськогосподарської енциклопедії». В процесі своєї практичної діяльності Є. Храпливий активно пропагував ідею необхідності отримання економічної освіти, особливо це стосувалося жіноцтва. Для цього він створив Головну секцію господинь при центральному відділенні товариства «Сільський господар». Обов'язковою умовою особистого розвитку, за неможливості відвідування хліборобської школи, діяч визначав відвідання гуртків та постійного ознайомлення з господарськими часописами й книжками.

Питанням розвитку економічної освіти молоді західноукраїнських земель активно займався організатор торговельно-кооперативного шкільництва, педагог Д. Коренець. Основними працями автора, присвяченими пропаганді ідей безперервної освіти й кооперації, були: «Вакаційна практика для учнів Торговельної школи» (1933 р.), «Практика для учнів Торговельної школи» (1934 р.), «Два добрі шкільні підручники» (1934 р.), «Українська торговельна школа» (1934 р.), «Кінцеві іспити в торговельних школах Р.Ш.» (1937 р.), «Уважливість до праці шкільної молоді» (1937 р.), «Львівські фахові

школи» (1938 р.), «Жіночі рільничі школи» (1939 р.) [2, с. 211]. На думку Коренця Д. сутність освіти, її форми та методи повинні бути повністю адаптовані до особливостей й потреб тодішнього суспільства. Отримання освіти особистістю повинна починатися з дитинства, відповідати її таланту і природним здібностям (принцип природовідповідності). З метою роз'яснення своїх поглядів Коренець Д. створив модель методики викладання в процесі підготовки майбутнього фахівця на різних рівнях освіти. З цієї точки зору фахова освіта передбачає собою проведення консультативно-освітніх курсів з метою визначення існуючих схильностей та здібностей; навчання у ВНЗ та подальше постійне підвищення кваліфікації протягом усього життя. Саме зусиллями Д. Коренця дворічна школа була реорганізована в середню трирічну; було запроваджено вивчення історії та ідеології кооперації, географії, історії господарства; при Торгівельній школі середнього типу було зорганізовано окремі однорічні курси для тих, хто став випускником гімназії, не завершив гімназію, працював у сфері кооперації.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, генезис фінансово-економічної та кооперативної освіти на західноукраїнських землях відбувався в умовах відсутності територіальної цілісності, слабого розвитку ринкових відносин, аграрної спрямованості економіки, гострої соціальної нерівності. За таких обставин активізація національного господарського руху населення заходу України другої половини ХІХ – початку ХХ ст слугує безцінним досвідом економічної самоорганізації населення, а тому потребує детального аналізу наукових досліджень вчених того часу.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Дослідження вимагає подальшого та поглибленішого аналізу. Основний вклад представників економічної думки того часу став підґрунтям розвитку економічної, фінансової, статистичної та педагогічної наук сучасності.

Література:

1. *Вербовий М.В. До історіографії фінансово-кредитної інституціоналізації західноукраїнського господарського руху (1848-1939 рр.) / М.В. Вербовий // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2005. – № 37-38. – С. 305–312.*
2. *Гіптерс З.В. Економічна освіта на західноукраїнських землях та її сподвижники (ХІХ – перша половина ХХ століть): монографія / З.В. Гіптерс. – К.: УБС НБУ, 2011. – 347 с.*
3. *Григорук А. А. Володимир Навроцький – перший дослідник економіки Галичини / А. А. Григорук, Л. М. Литвин // Історія народного господарства та економічної думки України. - 2014. - № 47. - С. 335-347.*

4. Шафранська І.Б. Економічна думка Західної України останньої третини ХІХ – першої третини ХХ століття: дис. ... кандидата економічних наук: 08.00.01 / І.Б. Шафранська. – Тернопіль, 2015. – 226 с.

References:

1. Verbovyi M.V. *By historiography of the financial and credit institutionalization of Western Ukrainian economic movement (1848-1939) / M.V. Verbovyi // History of the economy and economic opinion in Ukraine. - 2005. - № 37-38. - P. 305-312.*

2. Hipters Z.V. *Economic education in Western Ukraine and its associates (XIX - early XX centuries): monography / Z.V. Hipters. - K.: UB NBU, 2011. - 347 p.*

3. Hrygoruk A.A. *Volodymyr Nawrocki - the first researcher of the Galician economy / A.A. Hrygoruk, L.M. Litvin // History of the economy and economic opinion in Ukraine. - 2014. - № 47. - P. 335-347.*

4. Shafranska I.B. *Economic thought in Western Ukraine during the last third of XIX - the first third of the twentieth century: Candidate of Economic Sciences dissertation: 08.00.01 / I.B. Shafranska. - Ternopil', 2015.- 226 p.*

УДК 316.422, 338.31, 338.512

**ВПЛИВ ІННОВАЦІЙНОГО НАПРЯМУ ТРАНСФЕРНОЇ СИСТЕМИ
НА КОМЕРЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА**

Косовська В.В.

Національний університет «Львівська політехніка», Україна, Львів

У статті відзначено, що в умовах конкуренції значний вплив на ефективність діяльності підприємства має організація системи управління, одним з напрямів вдосконалення якої є створення трансферної системи, як підсистеми загальної системи управління. Метою роботи є оцінка діяльності інноваційного напрямку трансферної системи, шляхом реалізації ним інноваційного технічного рішення, спрямованого на енергоощадність. У даній роботі розглядається інновація у вигляді реконструкції дугової електропечі, яка полягає в збільшенні кількості електродів з трьох до шести. Шляхом математичного моделювання, отримано тривалість стадії розтоплення металобрухту в реконструйованій електропечі у випадках споживання нею номінальної та мінімально допустимої потужностей. Інноваційне рішення дозволило скоротити час розтоплення металобрухту у порівнянні з триелектродною піччю в першому режимі на 19, а в другому на 10 хвилин. В цих режимах визначено скорочення обсягів споживання

електроенергії електропідігріву, що призвело до зменшення величини собівартості електросталі на 0,83% та 0,98% відповідно.

Ключові слова: інновації, інноваційний напрям трансферної системи, енергозбереження, собівартість, ефективність інновацій.

Косовская В. В. Влияние инновационного направления трансферной системы на коммерческую деятельность предприятия/ Национальный университет «Львовская политехника», Украина, Львов

В статье отмечено, что в условиях конкуренции значительное влияние на эффективность деятельности предприятия имеет организация системы управления, одним из направлений совершенствования которой является создание трансферной системы, как подсистемы общей системы управления. Целью работы является оценка деятельности инновационного направления трансферной системы, путем реализации им инновационного технического решения, направленного на энергосбережение. В данной работе рассматривается инновация в виде реконструкции дуговой электропечи, которая заключается в увеличении количества электродов с трех до шести. Путем математического моделирования, получено продолжительность стадии растопки металлолома в реконструированном электропечи в случаях потребления ею номинальной и минимально допустимой мощности. Инновационное решение позволило сократить время растопки металлолома по сравнению с триэлектродной печью в первом режиме на 19, а во втором на 10 минут. В этих режимах отмечалось сокращение объемов потребления электроэнергии электропечью, что привело к уменьшению величины себестоимости электростали на 0,83% и 0,98% соответственно.

Ключевые слова: инновации, инновационное направление трансферной системы, энергосбережения, себестоимость, эффективность инноваций.

Kosovska V. V. Influence of innovation trend of transfer system on enterprise commercial activity/ Lviv Polytechnic National University, Ukraine, Lviv

In the article there is noted that in conditions of competition a considerable influence on the effective enterprise activity has a control system organization. One of its improvement trends is creation of transfer system as a subsystem of general control system.

The aim of the work is evaluation of activity of transfer system innovative trend by means of realization of innovative technical solution using energy economy. In the present work the innovation in the form of reconstruction of electric arc furnace that is by increasing the quantity of electrodes to six instead of three. Duration of the stage of scrap metal

melting in the reconstructed electric furnace in case of its use of nominal and minimal permissible power is obtained by means of mathematical modeling. Innovative solutions gave a chance to shorten the time of scrap metal melting to 19 minutes in the first mode and 10 minutes in the second one in comparison with three electrode furnace. In those modes shortenings of electrical energy usage are defined by the electrical furnace. It led to decreasing the size of electrical steel cost price to 0.83 and 0.98 per cent correspondingly.

Key words: innovations, innovative trend of transfer system, energy economy, cost price, innovation effectiveness.

Вступ. Одним з основних завдань функціонування промислових підприємств є отримання максимальних прибутків, що дозволяє їм успішно розвивати виробництво та низку інших важливих соціально-господарських завдань. Умови конкуренції на внутрішніх і, особливо, зовнішніх ринках вимагають підвищення конкурентоздатності продукції підприємства, в тому числі шляхом зниження її собівартості. Цей показник має тенденцію до зростання у зв'язку з ростом вартості різних видів ресурсів, зокрема електричної енергії, тому важливим напрямом діяльності підприємства залишається енергоощадність. Особливо це важливо для тих підприємств діяльність яких пов'язана з використанням великого обсягу електроенергії. До цієї групи відносяться підприємства машинобудівної та металургійної галузі, виробництва яких пов'язані з перетопленням металобрухту в дугових електропечах. Тому одним із напрямів економії електроенергії та інших ресурсів такими споживачами є пошук, розробка та застосування енергозберігаючих інновацій на підприємстві. Великі промислові комбінати в своїй організаційній структурі мають відділ нової техніки, основною задачею якого є пошук, розроблення та впровадження на підприємстві нових технічних рішень. Однак у структурі середніх та малих підприємств не завжди передбачені такі відділи, тому ці підприємства не достатньо використовують нові науково-технічні розробки спрямовані на скорочення енергоспоживання. Таким чином, для розв'язання задачі енергоощадності вимагається комплексний підхід, наприклад створення трансферної системи як компоненти загальної системи управління, яка призначена для забезпечення економічної ефективності підприємства в цілому [1]. Особливо актуальним є інноваційний напрям такої системи призначений для пошуку, розроблення та впровадження нових технічних рішень в контексті ресурсу та енергозбереження.

Інноваційна активність промислових підприємств України залежить від економічної ситуації не лише в державі, а й від тенденцій на світових ринках. За останні п'ять років поступово

збільшується питома вага підприємств, які займаються інноваційною діяльністю і в 2015 році їх частка склала 17,3%, при цьому річні витрати на цю діяльність в середньому становили понад 10 млрд. грн. [2]. Аналіз статистичних даних 2010-2014 рр. показує коливання обсягів впровадження інновацій на підприємствах в межах 11,5-13,6%, а у 2015р їх частка досягла 15,2% [2]. Однак наведена статистика засвідчує недостатній рівень інноваційної активності підприємств України. Вище зазначене підтверджує необхідність активізації інноваційної діяльності на підприємствах України. Таке завдання може виконувати трансферна система, зокрема її інноваційний напрям. Тому в даній статті розглянемо способи організації та оцінювання ефективності розвитку інноваційного напрямку трансферної системи підприємства.

Інноваційна діяльність на підприємствах висвітлена у публікаціях багатьох науковців: С. Ілляшенко [3], Г. Ковальов [4], О.Суміна, Ю.Ткачук [5], А. Трифилова [6], О. Шевлюга, О.Олефіренко [7] тощо. Однак в цих працях не розглядаються питання використання трансферної системи підприємства та її вплив на показники економічного розвитку.

Мета роботи. Основним завданням інноваційного напрямку трансферної системи є інноваційна діяльність спрямована на підвищення значень показників економічної ефективності виробництва із урахуванням реалізації інноваційних рішень, спрямованих на забезпечення енергоощадності технологічного обладнання шляхом його реконструкції. Основною метою роботи є економічна оцінка ефективності функціонування інноваційного напрямку трансферної системи, діяльність якого спрямована на реалізацію енергоощадного інноваційного рішення.

Виклад основного матеріалу статті. У цілому, трансферна система призначена для підтримки системи управління підприємством і виконує достатньо широкі функції залежно від видів ресурсів, які використовує підприємство [8]. В даній статті розглядається лише інноваційний напрям функціонування трансферної системи, структура якого залежить від виконуваних функцій.

У найпростішому випадку інноваційний напрям трансферної системи підприємства може бути організований спеціалістами, які забезпечують пошук ідей, технічних рішень, нових технологій тощо, аналізують перспективу та доцільність їх використання і здійснюють контроль за їх впровадженням. Джерелом інновацій є патенти та науково-технічна інформація, яка може отримуватися на платній або безоплатній основі. Створення такого варіанту трансферу інновацій вимагатиме мінімальних фінансових витрат, але разом з тим цей напрям не в повній мірі зможе реалізувати свій потенціал.

Якщо можливості підприємства дозволяють здійснювати власні науково-технічні дослідження, результати яких впроваджуються у власне виробництво, то у даному випадку ця група спеціалістів утворює інноваційний напрям трансферної системи підприємства. Враховуючи те, що ціна на придбання патентів, ідей та технічних рішень, а також їх впровадження на підприємстві є достатньо висока, то утримання такої інноваційної структури з врахуванням їх безпосередньої участі в реалізації власних розробок є вигідною.

У випадку найвищого рівня організації інноваційного напрямку трансферної системи доцільно створювати власну дослідно-експериментальну лабораторію із залученням спеціалістів наукових установ та вищих навчальних закладів. Перспективні інноваційні розроблені та досліджені в даній лабораторії у вигляді патентів, корисних моделей, промислових взірців, тощо можуть впроваджуватися не лише у межах власного виробництва, а й реалізовуватися на ринку інноваційної продукції.

Щодо оцінювання економічної ефективності створення найпростішої структури інноваційного напрямку трансферної системи підприємства, то розглянемо його особливості на прикладі технічної інновації, що полягає у реконструкції дугової електропечі для виготовлення високоякісної сталі. Кошти на її створення складаються з потреб на:

- адміністративні витрати (включають в себе лише частину витрат, оскільки це лише один з напрямів трансферної системи)	18000грн
- витрати на оплату праці	48000 грн.
- відрахування на соцзабезпечення	24240 грн.
- витрати на придбання техніки	7500 грн.
- інші витрати	3000 грн.
Всього	100740 грн.

Для реалізації пропонованого трансферною системою технічного інноваційного рішення, необхідно врахувати такі додаткові витрати на реконструкцію електропечі:

1. Вартість додаткового обладнання (випрямлячі, електродотримачі, проводи короткої мережі тощо)	865000 грн.
2. Монтажні та пусконаладжувальні роботи	259500 грн
3. Проектні роботи	118500 грн.
Всього витрат	1243000 грн.

Економічні показники інновації визначаються на основі розрахунків відповідних технічних показників, зокрема значень потужності, які вводяться в електропечі і впливають на швидкість розтоплення металобрухту. Слід відзначити, що як для базового варіанту, так і для реконструйованої печі потужність пічного трансформатора залишається та ж сама, що визначає максимальні

можливості введення потужності в електропіч. Для реконструйованої дугової електропечі основними економічними показниками є скорочення обсягу споживання електричної енергії на стадії розтоплення металобрухту та скорочення часу розтоплення за рахунок використання шести електричних дуг, які є джерелами технологічного тепла. Шляхом математичного моделювання виконано дослідження процесів нагрівання металобрухту у дуговій електропечі місткістю 5 тон до і після реконструкції. Оскільки реконструйовану електропіч можна оцінити за двома показниками, а саме: обсягом споживання енергії та тривалістю розтоплення, то розглядається два різні режими її роботи. В першому режимі електропіч споживає найбільш можливу потужність, а в другому мінімально доцільну, при цьому час розтоплення помітно відрізняється. Результати дослідження цих режимів наведено на рис.1.

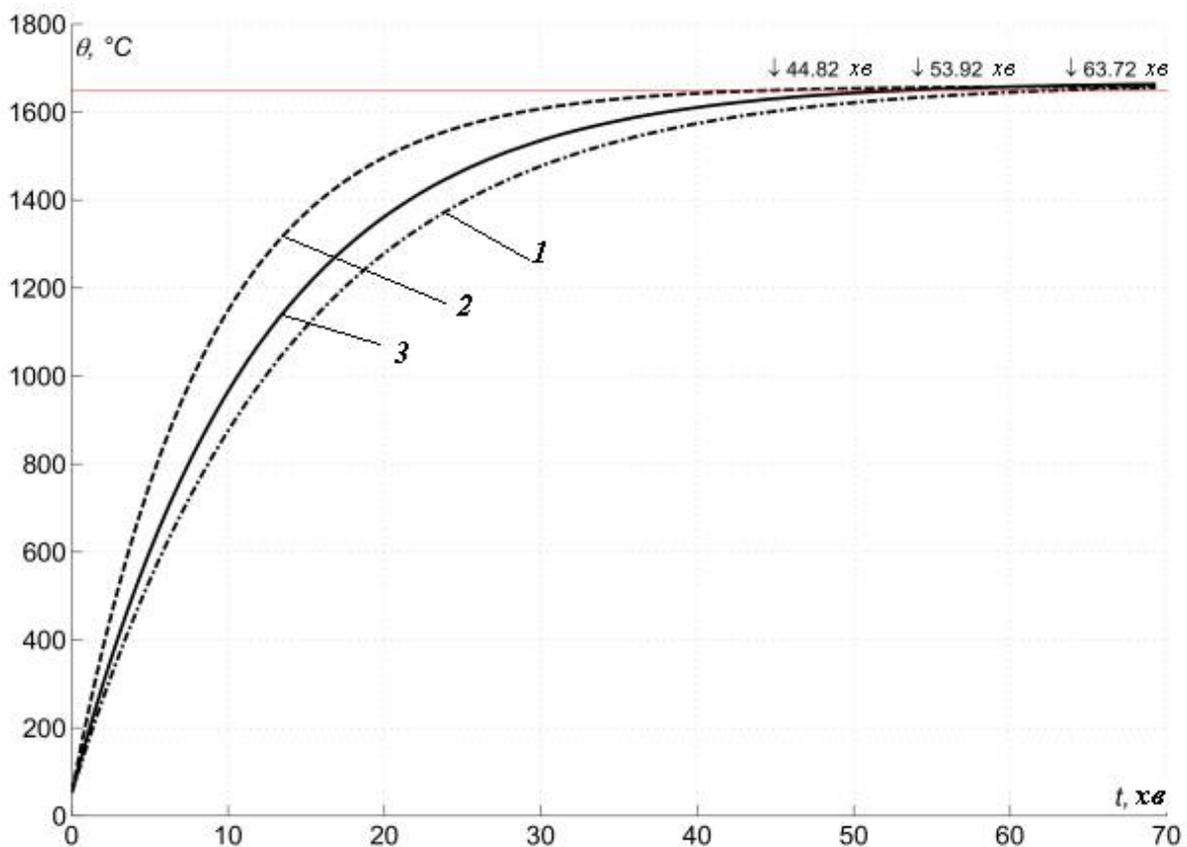

Рис. 1. Залежність температури нагрівання металобрухту від часу у три- та шестиелектродних дугових електропечах

1 – триелектродна піч, 2 – шестиелектродна піч перший режим роботи,
3 – шестиелектродна піч другий режим роботи.

Примітка: побудовано автором шляхом математичного моделювання

Як видно з графічних залежностей, час розтоплення металобрухту у триелектродній електропечі триває майже 64

хвилини. У випадку режиму підведення максимальної потужності в шестиелектродну електропіч час розтоплення триває 45 хвилин, а у випадку мінімально допустимої час збільшується до 55 хвилин. На основі отриманих результатів необхідно визначити обсяги скорочення споживання електроенергії.

Використовуючи отримані технічні показники реконструйованої електропечі розраховано обсяги споживання електроенергії, а також визначено величину скорочення витрат на електроенергію, ціна якої для промислових підприємств у випадку одноставкового тарифу становить 1,9073 грн/кВт год [9]. Результати аналізу наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Порівняння витрат електроенергії в ДСП-5 до і після її реконструкції

№ п/п	Показники	ДСП – 5 базова	Реконструйована ДСП- 5			
			Режим №1	Відхилення	Режим №2	Відхилення
1	Витрати електроенергії на 1 розтоплення, кВт год	1920	1377	543	1339,2	580,8
2	Вартість використаної електроенергії, грн	3662,02	2626,35	1035,67	2554,26	1107,76

Аналізуючи результати наведені в табл. 1 бачимо, що у випадку введення максимальної потужності в електропіч, споживання електроенергії зменшується на 543 кВтгод по відношенню до базового варіанту, при цьому як було вище зазначено час розтоплення скорочується близько 19 хвилин. Якщо вводити мінімально допустиму потужність в електропіч, то споживання електроенергії зменшується на 580,8 кВтгод, але час розтоплення скорочується лише на 10 хвилин. Залежно від економічної та технологічної стратегії підприємства в обох варіантах скорочується як тривалість технологічного процесу за рахунок скорочення стадії розтоплення металобрухту, так і обсяги споживання електроенергії. При використанні першого режиму роботи електропечі, досягається зменшення обсягів споживання електроенергії і скорочення тривалості технологічного процесу перетоплення металобрухту, що в перспективі дає можливість підприємству збільшити кількість технологічних процесів в рік, таким чином при потребі підвищити обсяги виробництва. Якщо підприємство орієнтується лише на енергозбереження, то доцільно вибрати другий режим роботи електропечі, який забезпечує більшу економію електроенергії, але не дозволяє суттєво збільшити обсяги виробництва. З метою оцінки впливу того чи іншого режиму роботи електропечі на собівартість

продукції, необхідно здійснити порівняльний аналіз її зміни до і після реконструкції.

Найбільша частка у собівартості електросталі належить сировинним ресурсам (металолом) близько 70 % [10], іншими вагомим елементом витрат є електроенергія, яка коливається в межах 8-11% [11] залежно від об'єму печі. Так чим більший об'єм піч, тим менші питомі витрати електроенергії і навпаки (рис.2.).

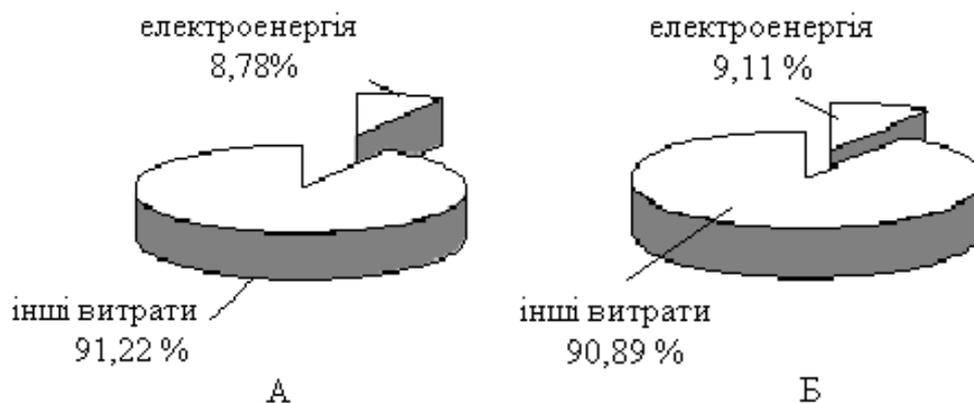

Рис.2. Частка електроенергії в собівартості електросталі(А- для 100 –тонних печей; Б- для 40-тонних печей). [11]

Дослідження впливу реконструкції на собівартість продукції доцільно здійснити шляхом порівняння двох режимів роботи електропечі. Для здійснення порівняльного аналізу необхідно визначити вплив на величину собівартості продукції, таких факторів як:

- зменшення споживання електроенергії,
- додаткові витрати на реконструкцію електропечі
- витрати на інноваційний напрям трансферної системи.

Структура собівартості електросталі дугової електропечі місткістю 5 тон до та після реконструкції (режим №1) наведена у табл.2, звідки видно, що частка електроенергії займає друге місце після сировинних ресурсів.

Таблиця 2

Порівняння річної собівартості продукції до і після реконструкції електропечі (режим№1)

Види витрат	Собівартість продукції до реконструкції		Собівартість продукції з врахуванням приймальних пунктів		Відхилення
	тис.грн.	%	тис.грн	%	
<i>I. Змінні витрати:</i>					
Сировина і допоміжні матеріали	19463,52	69,1	19463,52	69,69	0
Електроенергія	2676	9,5	2178,881	7,80	497,119

Електроди	1479,36	5,25	1479,36	5,3	0
Решта змінних витрат (в т.ч. оплата праці, відрахування, тощо)	1774,876	6,3	1774,876	6,36	0
<i>II. Постійні витрати:</i>					
Амортизація печі	987,50	3,51	1142,875	4,09	-155,375
Решта постійних витрат у собівартості продукції	1787,04	6,34	1887,78	6,76	-100,74
Собівартість	28168,296	100	27927,292	100	241,008

У результаті реконструкції електропечі за рахунок більшої кількості електричних дуг час розтоплення скорочується до 20 хвилин, внаслідок чого зменшується обсяг споживання електроенергії. Порівняльний аналіз собівартості електросталі показав зменшення частки електроенергії з 9,5% до 7,8%, що з огляду на постійне підвищення тарифів на електроенергію є позитивним явищем. Даний режим роботи електропечі дозволяє знизити кінцеву собівартість на 241,008 тис. грн., разом з тим, якщо прийняти до уваги можливість збільшення обсягів виробництва електросталі в реконструйованій електропечі, то цей показник може значно зрости.

У табл. 3 наведено порівняння річної собівартості електросталі виготовленої в електропечі до і після реконструкції, за умови введення в реконструйовану електропеч мінімально допустимої величини електричної потужності. Це означає, що пічний трансформатор завантажений до 85% від його можливостей. На практиці такі режими зустрічаються вимушено і в загальному випадку призводять до збільшення тривалості стадії розтоплення металобрухту і технологічного процесу в цілому. Проте реконструйована електропеч допускає такий режим роботи, при цьому спостерігається певне скорочення тривалості стадії розтоплення і, відповідно, зменшення обсягу споживання електроенергії.

Таблиця 3

Порівняння річної собівартості продукції до і після реконструкції електропечі (режим№2)

Види витрат	Собівартість продукції до реконструкції		Собівартість продукції після реконструкції		Абс. відхилення
	тис.грн.	%	тис.грн.	%	
<i>I. Змінні витрати:</i>					
Сировина і допоміжні матеріали	19463,52	69,1	19463,52	69,78	0
Електроенергія	2676	9,5	2144,275	7,69	531,725
Електроди	1479,36	5,25	1479,36	5,3	0
Решта змінних витрат (в т.ч. оплата праці, відрахування, тощо)	1774,876	6,3	1774,876	6,36	0

<i>II. Постійні витрати:</i>					
Амортизація печі	987,50	3,51	1142,875	4,1	-155,375
Решта постійних витрат у собівартості продукції	1787,04	6,34	1887,78	6,77	-100,74
Собівартість	28168,29	100	27892,68	100	275,61
	6		6		

Аналіз другого режиму роботи реконструйованої електропечі показав більше скорочення споживання електроенергії, що призвело до зниження її частки у собівартості до 7,69%, проте час у порівнянні з першим режимом скоротився лише на 10 хвилин. Однак у кінцевому результаті реконструкція електропечі є доцільною, оскільки обсяги споживання електроенергії знижуються на стільки, що покривають підвищення собівартості від інших чинників, а кінцева собівартість електросталі в даному випадку знижується на 275,61 тис. грн. Такий режим роботи електропечі підприємству доцільно використовувати тоді, коли його стратегія діяльності націлена на енергозбереження.

Попри виконаний аналіз витрат підприємства, доцільно визначити відносне зниження собівартості продукції, рентабельності інновації та термін її окупності (табл. 4):

1) визначення рівня зниження собівартості за рахунок реконструкції електропечі:

$$\Delta C = \frac{C_0 - C_1}{C_0} * 100 \quad (1)$$

де C_0 - річна собівартість продукції до реконструкції електропечі, тис. грн; C_1 - річна собівартості продукції отримана після реконструкції, тис. грн;

2) обчислення терміну окупності реконструкції електропечі:

$$T = \frac{B_0}{\Delta E} \quad (2)$$

де B_0 - додаткові вкладення на реконструкцію печі, тис. грн; ΔE - річний економічний ефект від впровадження інноваційного рішення, тис. грн.

Таблиця 4

Економічні показники інноваційного рішення

№п/п	Показник	Умовне позначення	Значення	
			Режим №1	Режим №2
1	Зниження собівартості, %	ΔC	0,86	0,98
2	Термін окупності реконструкції, роки	T	5,16	4,5

Результати наведені в табл. 4 вказують на те, що режим №2 є економічно вигіднішим для підприємства, оскільки спостерігається більше зниження собівартості, однак він не дозволяє у випадку однозмінної роботи підприємства збільшити обсяг випуску продукції. Використання першого режиму роботи електропечі дозволяє підприємству при однозмінній роботі досягнути зростання обсягу виробництва продукції за рахунок можливості реалізації додаткового технологічного процесу.

Висновки. Аналіз реалізації інновації показав, що реконструкція електропечі дала позитивний ефект, у вигляді зниження собівартості продукції від 0,83% до 0,98% залежно від режиму її роботи. В даному випадку не взято до уваги інші позитивні ефекти, а лише враховано ефект від скорочення споживання електроенергії, проте якщо у першому режимі роботи електропечі врахувати можливість збільшення обсягів виробництва, то матиме місце більш суттєве зниження собівартості продукції. Отже, обидва режими роботи реконструйованої електропечі є економічно вигідними для підприємства залежно від стратегії його діяльності.

Таким чином, аналіз впливу інноваційного напрямку трансферної системи на зниження собівартості продукції підтверджує доцільність його створення на підприємстві.

Література:

1. Князь С.В. Обґрунтування необхідності створення трансферної системи промислових підприємств / С.В. Князь, В.В. Косовська // *Актуальні проблеми економіки* – 2015 - №8. С.16-23
2. Державний комітет статистики України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Ілляшенко С.М. Інноваційний менеджмент: підручник / С.М. Ілляшенко. – Суми : Університетська книга, 2010. – 334 с.
4. Ковалев Г. Д. Основы инновационного менеджмента / Г.Д. Ковалев; [под ред. проф. В. А. Швандера]. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 285 с.
5. Сумина О.Н. Развитие рынка технологических инноваций в Украине в процессе интернационализации науки и технологии / О.Н. Сумина, Ю.Я Ткачук. // *Маркетинг и менеджмент инноваций*. – 2011. – №2. – С. 139-144
6. Трифилова А.А. Управление инновационным развитием предприятия / Трифилова А.А. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 176 с
7. Шевлюга О.Г. Дослідження впливу технологічних інновацій на ринок технологій і розвиток підприємства / О.Г.Шевлюга, О.М. Олефіренко // *Маркетинг і менеджмент інновацій*, 2011, № 4, Т. I. С.38-44

8. Князь С.В. Обґрунтування функцій трансферної системи підприємства на основі аналізу основних видів ресурсів/Князь С.В., Косовська В.В. *Маркетинг і менеджмент інновацій* №2, 2015 С. 182-192
9. Тарифи на електроенергію [Електронний ресурс]. Режим доступу:
http://www.toe.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=3
10. Ринок сталі 2012 та оцінка перспектив розвитку галузі [Електронний ресурс].-Режим доступу:
http://www.bakertilly.ua/media/UKR_Steel_2012.pdf
11. Катунин А.И. Экономические вопросы использования жидкого чугуна при производстве электростали// А.И. Катунин, Н.С. Анашкина, Н.А. Козырев, Н.Н. Тиммерман, Т.П. Захарова/ [Електронний ресурс] - Режим доступу:
http://elcomet.narod.ru/esteei/est_3.htm

References:

1. Kniaz' S.V. and Kosovs'ka V.V. (2015), «Rationale for the establishment of a transfer system industrial enterprises», *Aktual'ni problemy ekonomiky*, vol.8,pp.16-23
2. Derzhavnyj komitet statystyky Ukrainy (2016), available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 10 June 2016)
3. Illiashenko S.M. (2010), *Innovatsijnyj menedzhment [Innovation management]*, Universytets'ka knyha, Sumy, Ukraina
4. Kovalev G. D. and Shvander V. A (1999), *Osnovy innovacionnogo menedzhmenta [Fundamentals of Innovation Management]*, JuNITI
5. Sumina O.N. and Tkachuk Ju.Ja (2011), «Market development of technological innovations in the Ukraine in the process of internationalization of science and technology», *Marketing i menedzhment innovacij*, vol. 2. pp. 139-144
6. Trifilova A.A. (2003), *Upravlenie innovacionnym razvitiem predprijatija [Management of innovative development of the enterprise]*, *Finansy i statistika*, Kyiv, Ukraine.
7. Shevliuha O.H. and Olefirenko O.M (2011) «The influence of technological innovation to the market and technology development company», *Marketynh i menedzhment innovatsij*, vol. 4, pp.38-44
8. Kniaz' S.V. and Kosovs'ka V.V. (2015), «Rationale functions of a transfer system enterprise based on the analysis of main resources», *Marketynh i menedzhment innovatsij* vol. 2, pp.182-192
9. Taryfy na elektroenerhiu (2016), available at: http://www.toe.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=3 (Accessed 5 June 2016)

10. Rynok stali 2012 ta otsinka perspektyv rozvytku haluzi (2012), available at: http://www.bakertilly.ua/media/UKR_Steel_2012.pdf (Accessed 9 June 2016)
11. Katunin A.I., Anashkina N.S., Kozyrev N.A., Timmerman N.N. and Zaharova T.P. (2000), «Economic issues of using liquid iron in the production of electric», available at: http://elcomet.narod.ru/esteei/est_3.htm (Accessed 3 June 2016)

УДК 338.436:005.95 (043.3)

ФОРМУВАННЯ, РОЗВИТОК ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВА

Олійник О. С.

Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, Україна, м. Кам'янець-Подільський

В статті наведено об'єкт дослідження є процеси формування, розвитку та ефективного використання персоналу підприємств спиртопродуктового комплексу. Метою роботи є обґрунтування теоретичних засад, методичних підходів і практичних рекомендацій щодо формування, розвитку та підвищення ефективності використання персоналу підприємств спиртопродуктового комплексу. Вперше сформовано систему розвитку персоналу підприємства з урахуванням його структури і мотиваційних переваг окремих категорій працівників, яка опирається на принципи соціальної відповідальності, є структурованою за рівнями управління, містить виявлення ознак впливу на стан розвитку персоналу підприємства з урахуванням його базової стратегії та втілюється у кадровій політиці і стратегії підприємства; її впровадження сприятиме зростанню вмотивованості працівників підприємства до саморозвитку і зростанню їх конкурентоспроможності на ринку праці.

Ключові слова: персонал, формування, розвиток та ефективне використання, оцінка рівня розвитку персоналу підприємства, кадрова стратегія, мотиваційні переваги, система розвитку персоналу.

Олейник О. С. Формирование, развитие и эффективность использования персонала предприятия / Каме́нец-Подольский национальный университет им. Ивана Огиенка, Украина, г. Каме́нец-Подольский.

В статье представлен объект исследования являются процессы формирования, развития и использования персонала предприятий спиртопродуктового комплекса. Целью исследования

является обоснование теоретических основ, методических подходов и практических рекомендаций по формированию, развитию и повышению эффективности использования персонала предприятий спиртопродуктового комплекса. Впервые сформирована система развития персонала предприятия с учетом его структуры и мотивационных предпочтений отдельных категорий работников, которая опирается на принципы социальной ответственности, является структурированной по уровням управления, содержит выявлению признаков воздействия на состояние персонала предприятия с учетом его базовой стратегии и воплощается в кадровой политике и стратегии предприятия; ее внедрение будет способствовать росту мотивированности работников предприятия к саморазвитию и росту их конкурентоспособности на рынке труда.

Ключевые слова: персонал, формирование, развитие и эффективное использование персонала, оценка уровня развития персонала, кадровая стратегия, мотивационные предпочтения, система развития персонала.

Oliynyk Olga Stepanovna. The formation, development and efficient use of enterprise personnel. Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National Universiti, Ukraine, Kamianets-Podilsky

The article presents the object of the study is the process of formation, development and efficient use of personnel of enterprises producing alcohol. The aim of the thesis is proving the theoretical principles, methodical approaches and practical recommendations on the formation, development and efficient use of personnel of enterprises producing alcohol. The system of enterprise personnel development considering its structure and motivational benefits of certain categories of workers has been firstly formed. It is based on the principles of social responsibility and it is structured by the levels of management. It contains signs of impact on the development of enterprise personnel considering its basic strategy and it is implemented in personnel policy and business strategy. Its implementation will support the motivation of enterprise employees to self-development and increasing their competitiveness in the labor market.

Key words: personnel, formation, development and efficient use, evaluation of the level of enterprise personnel development, staff strategy, motivational benefits, system of personnel development.

Вступ. В період реформування ринкової економіки України виникає питання нової сутності економічних підходів до проблем сьогодення. Практика проведення реформ показала, що осередковим місцем в підвищенні росту ефективності господарювання будь-якого підприємства являється людина, тобто персонал підприємства, його

розвиток, формування та ефективне використання. Стаття виконана відповідно до плану науково-дослідних робіт Подільського державного аграрно-технічного університету «Формування стратегії та пріоритетів інноваційного розвитку аграрного сектору економіки в умовах глобалізації», під час виконання якої автор проаналізувала вплив соціально-економічних показників населення регіону на формування, розвиток та ефективне використання персоналу підприємств.

Теоретико-методологічну основу дослідження процесів управління персоналом складають роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких значний доробок у формування науково-теоретичних і методичних засад управління розвитком персоналу в умовах трансформування ринкових відносин внесли: Бажан І.І., Богиня Д.П., Бородіна О.М., Гетьман О.О., Грішнова О.А., Крушельницька О.В., Лібанова Е.М., Малік М.Й., Маслоу А., Мельничук Д.П., Осовська Г.В., Пасхавер Б.Й., Покропивний С.Ф., Сюрте М., Меггінсон Д., Шпикуляк О.Г., Юрчишин В.В., та інші. Разом із тим, значне коло питань науково-теоретичного й організаційно-методичного характеру стосовно формування, розвитку та ефективного використання персоналу спиртопродуктових підприємств, які мають свою специфіку діяльності, ще потребує свого вирішення. Усе наведене вище й зумовило вибір теми статті та визначило її мету та завдання.

Метою статті є обґрунтування теоретичних засад, методичних підходів і практичних рекомендацій щодо формування, розвитку та підвищення ефективності використання персоналу підприємств спиртопродуктового комплексу. Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити такі завдання: узагальнити наукові погляди на структурну й змістовну сутність дефініції «персонал підприємств» у взаємозв'язку зі спорідненими поняттями; окреслити теоретико-методичні аспекти управління процесами формування та розвитку персоналу промислових підприємств; здійснити критичний аналіз існуючих методичних підходів до оцінки ефективності використання персоналу підприємств.

Процеси формування, розвитку та ефективного використання персоналу підприємств спиртопродуктового комплексу склали об'єкт дослідження; теоретичні, методичні та практичні аспекти формування, розвитку та ефективного використання персоналу спиртопродуктових підприємств є предметом дослідження.

Теоретико-методологічною основою статті є наукові концепції, теоретичні розробки провідних сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців з питань формування, розвитку й ефективності використання персоналу підприємств. Для досягнення поставленої мети і завдань у роботі використано сучасні загальнонаукові та

спеціальні методи дослідження, зокрема: аналізу; систематизації й порівняння; статистико-економічний та; експертних; екстраполяції; економіко-математичного моделювання; системного підходу; абстрактно-логічний; логічного узагальнення.

Основний матеріал. Під впливом розвитку та перемін в суспільстві відношення до людини набувало різних значень, а також змінювалось і її сприйняття всесвіту, що стало передумовою одночасної сукупності ряду тотожних понять персоналу підприємства. Наукові видання різних часів висвітлюють дослідження персоналу підприємства та особливостей його використання, але всі дотримуються майже однієї думки, що персонал – це основа будь-якого підприємства. Окрім поняття «персонал» науковці в своїх дослідженнях розкривають ряд достеменних понять і ми в нашому дослідженні висвітливо сутність даних понять, визначимо їх взаємозв'язок та розкриємо своє бачення даних категорій. Як свідчать всі визначення понять «кадри», «персонал», «робоча сила», «трудові ресурси», «людські ресурси», «трудовий потенціал» їх можна об'єднати в одну складову.

Враховуючи особливості всіх складових поняття «людські ресурси» та їх проблеми виникає необхідність у визначенні взаємозв'язку даних понять. Як свідчить перелік вище зазначених понять, між ними існує прямий зв'язок, тобто з загальної чисельності людських ресурсів країни її частина являє собою трудові ресурси держави, а потім і підприємства. Трудові ресурси підприємства мають певну робочу силу на цьому підприємстві, яка в свою чергу складає його персонал. Персонал підприємства є основою кадрів даного підприємства, а тому його складовою і кадри підприємства мають трудовий потенціал, який притаманний тільки даному підприємству в конкретно взятий час.

Поняття «людські ресурси» в економічній літературі науковці розкривають по-різному. По-перше, людські ресурси – як сукупність соціально-культурних характеристик та особистісно-психологічних якостей людей [14]; по-друге – це працівники з певними професійними навичками і знаннями [3]; по-третє – специфічний найважливіший з усіх видів економічних ресурсів підприємства [7]. Наступним поняттям, що досліджуватимемо є «трудові ресурси». Дане поняття є одним з найдосліджуваних, а тому є цілий ряд напрямків його визначення. Науковці Шевцова Г.З., Касимовський Е.В., Акулов М.Г., Драбаніч А.В., Євась Т.В., Покропивний С.Ф. стверджують, що трудові ресурси – це частина працездатного населення. Дослідники Щербак В.Г., Долгушкин Н.К., Новиков В.Г., Травин В.В., Грішнова О.А., Давидюк Т.В. Дарченко Н.Д., Рижиков В.С., Єськов О.А., Мікрюков О.М., Стефанишина О.В. притримуються думки, що трудові ресурси – частина населення країни. Вчені Новікова М.М., Діоба А.В., Райзберг

Б.А., Лозовський Л.Ш., Череп А.В., Сьомченко В.В. вказують на те, що трудові ресурси – це економічно активне, працездатне населення.

У працях Ковальова В.М., Клинового Д.В., Чернюк Л.Г., Качана Є.П., Заславської Т.І., Романишина В.О. поняття «трудові ресурси» розкривають як: це частина населення, яка володіє необхідним фізичним розвитком, знаннями та практичним досвідом для роботи в народному господарстві; частина населення, що проживає на певній території, яка володіє фізичними та інтелектуальними здібностями, знаннями, навичками й уміннями, необхідними для роботи у певній трудовій сфері; частина населення суспільства, яка має необхідний фізичний розвиток, здоров'я, освіту, культуру, здібності, кваліфікацію та професійні знання для суспільно-корисної діяльності та відноситься до певної вікової категорії – працездатного віку; сукупність носіїв робочої сили, яка здебільшого визначається демографічною структурою населення, встановленими межами працездатності як тих, що беруть участь у процесі праці, створенні споживчих властивостей і соціально-культурних цінностей, так і потенційно здатних до суспільно-корисної діяльності; це сукупність членів суспільства, здатних брати участь у суспільному виробництві при даному розвитку продуктивних сил і в межах даних виробничих відносин; це головна продуктивна сила суспільства.

Наступним нашим питанням до розгляду є питання визначення поняття «робоча сила». Науковці Михайлова Л.І., Щербак В.Г. [12, 14] притримуються думки, що поняття «робоча сила» визначається здатністю людини до праці. Вчений Курінний О.В. відмічає, що робоча сила – сукупність фізичних і духовних здібностей, якими володіє організм, особистість людини, і які використовуються нею щоразу, коли вона виробляє певні споживчі властивості [11].

Не зважаючи на цілий ряд понять, ще відмітимо сутність поняття «кадри». На думку науковців кадри можна розглядати, як: основний склад працівників підприємства (Щербак В.Г., Курінний О.В., Кузмін О.Є., Процик І.С., Передало Х.С., Комарницька Б.Б. [11, 13, 14]) тощо.

Ще одним не менш важливим поняттям, на який звертають увагу вчені-економісти є поняття «трудового потенціалу». В.К. Врублевський розуміє, що трудовий потенціал – це сукупність працівників в його єдності з продуктивними силами. С.І. Пирожков під трудовим потенціалом розуміє «розвинуту сукупність демографічних, соціальних і духовних характеристик та якостей трудоактивного населення і системи відносин, пов'язаних з участю у процесі виробництва та суспільною діяльністю». Трудовий потенціал – це є максимально можлива величина, що визначає участь трудящих у виробництві за екстремальних умов з урахуванням їх психофізичних особливостей, рівня професійних знань та набутого досвіду, стверджує А.В. Калина.

Широкого вжитку має таке поняття, як «персонал». Вчені-економісти поділились на цілу низку напрямків визначення цієї економічної категорії. Щербак В.Г. [14] відмічають, що персонал – це особовий склад підприємства. Бажан І.І. [2] в свою чергу відмічає, що персонал – це структуровані по категоріях відповідно до принципу розподілу праці працівники підприємства. Це керівники, спеціалісти, службовці, робітники. Курінний О.В., Кузьмін О.Є та інші [11, 13] стверджують, що персонал – це всі працівники, весь склад колективу. Гетьман О.О., Шаповал В.М., та Воронкова В.Г. притримуються думки, що персонал – це сукупність працівників підприємства. Крушельницька О.В., Сафронов І.А. твердять, що персонал підприємства являє собою склад кваліфікованих працівників. Николаєнко Н.П. запевнює, що персонал – це перш за все, люди зі складним комплексом індивідуальних якостей, серед яких соціально-психологічні відіграють вирішальну роль, це частина економічного та інноваційного простору підприємства, в якому радикальні ринкові перетворення мають не лише цілеспрямовано адсорбуватися, але й приносити очікування від них результати. Іванілов О.С. [8] – підтверджує, що персонал підприємства являє собою сукупність постійних працівників, що отримали необхідну професійну підготовку чи мають досвід практичної роботи. Такої ж думки притримується С.Ф. Покропивний. Єфремова О.Ю. та Скопилатов І.А. відмічають, що персонал можна визначити як деяка кількість людей одного трудового колективу. Макаровська Т.П., Боднар Н.М. дають визначення, що персонал – це сукупність постійних або тимчасових працівників, що отримали необхідну професійну підготовку або мають досвід практичної роботи. Також, ряд науковців визначають персонал – як постійні та тимчасові працівники, представники кваліфікованої та некваліфікованої праці, або дають наступне визначення персоналу – це люди зі складним комплексом індивідуальних якостей – соціальних, психологічних, професійних та інших, наявність яких і відрізняє їх від речовинних факторів виробництва (сировини, енергії, капіталу).

Основою держави, суспільства і звичайно підприємства, при всіх економічних формаціях є люди, їхній досвід, освіта, вміння, трудова мотивація, тобто персонал, наприклад персонал окремо взятого підприємства.

Персонал підприємства, організацій – це наймані працівники, тобто особи, які уклали трудовий договір (контракт) з роботодавцем, твердить Г.Т. Завіновська. О.П. Крайник та Є.С. Барвінська розділяють думку, що персонал підприємства – це провідний мобілізуючий фактор виробництва. Його творчий талант і практична робітничая майстерність особливо виразно проявляється в умовах ринкових відносин, де постійно присутня підприємницька конкуренція.

Цілеспрямована, гармонійна діяльність колективу забезпечує економічний розвиток підприємства. Взагалі, персонал (лат. personalis – особистий) – основний штатний склад працівників організації. Отже, узагальнюючи поняття «персонал», ми можемо відмітити, що це сукупність постійно найманих працівників, які мають відповідну освіту та досвід, в також концентрують свою роботу на виконання поставлених цілей, що веде до соціально-економічного розвитку підприємства.

Крім поняття «персонал» в економічній літературі ми можемо зустріти і поняття «управлінський персонал». Г.В. Щокін відзначає, що управлінський персонал – це сукупність працівників, які об'єднані в спеціалізовані служби та підрозділи, що виконують функції управління. Також він, дає визначення поняття «кадри управління» – тобто, це робітники, які виконують або сприяють виконанню управлінських функцій.

Виходячи з потреб будь-якого підприємства, в тому числі і спиртового, ми можемо відмітити, що персонал підприємства поділяється на промислово-виробничий і непромисловий. До промислово-виробничого персоналу належать працівники основних і допоміжних цехів, відділів, служб, науково-дослідних відділів. До складу непромислового персоналу входять працівники підрозділів, що не пов'язані з основною виробничою діяльністю підприємства: житлово-комунального господарства, дитячі, культурно-побутові, медичні та інші підрозділи. Промислово-виробничий персонал підприємства складається з інженерно-технічних працівників, робітників, службовців, молодшого обслуговуючого персоналу, учнів та охорони.

Мотиви й потреби людини у праці є предметом вивчення психології праці й організації, центральним питанням якої є взаємозв'язок стимулів праці та задоволення працівника від праці. У цьому зв'язку особливе значення має модель ієрархії потреб, згідно з А. Маслоу [15].

Модель А. Маслоу є результатом його думки про те, що основні потреби людей можна відобразити у вигляді поступового задоволення, тобто ієрархічної структури, яка починається з задоволення потреб нижчого рівня, а коли вони повністю чи частково задоволені, то починається задоволення потреб вищого рівня [15]. Дані потреби А. Маслоу поділив на п'ять груп, які мали свої засоби задоволення потреб та свої потреби. Так, для першої групи, яка відповідає фізіологічним потребам, засобами задоволення є заробітна плата, потреби в їжі, житлі та сні. Для другої групи, яка об'єднувала потреби в безпеці, виживанні та стабільності, засобами задоволення стали гарантованість робочих місць, пенсійне забезпечення та медичне страхування, а потреби полягали в захисті

від свавілля, погроз та нестатків. Третя група потреб, а саме потреб в приналежності та любові, приєднанні та прийнятті, задовольнялась засобами комунікацій на робочому місці та робочій атмосфері, задовольняла потреби в дружбі, груповій згуртованості. Потреба в самоповазі, усвідомленні своєї значущості та компетентності стала основою четвертої групи, тобто потреби цієї групи об'єднувати повагу, статус та гідність людини, задовольнялась засобами делегування повноважень, матеріального визначення і можливістю розвитку. Найвищий рівень потреб, а саме потреби пов'язані з розвитком особистості стали основою п'ятої групи, яка об'єднувала потреби самореалізації досягалась при допомозі наступних засобів задоволення потреб, а саме: співуправління у процесі праці, відповідальність, підвищення кваліфікації. Недоліком моделі А. Маслоу було визнано, що люди всі різні і тому не вписуються в таку структуру, а також те, що реальні можливості людини впливають на її можливості та їх задоволення [15].

Економіка України в період сьогодення відзначається новим поняттям і значенням людини в процесі виробництва, в результаті чого основним чинником підвищення прибутковості, конкурентоспроможності будь-якого підприємства є його персонал. Значною мірою результат господарювання підприємства залежить від формування персоналу, його оптимальною кількістю для реалізації стратегій підприємства. Отже, формування та розвиток персоналу підприємства являється невідкладною проблемою, що потребує вдосконалення і адаптації до умов сучасного господарювання. Реально діюча система формування та розвитку персоналу значною мірою впливає на підвищення продуктивності праці та ефективності діяльності підприємства загалом, що призведе до забезпечення конкурентоспроможності підприємства.

Українські вчені Є.А. Крикавський і С.В. Леонова відзначають важливість та визначальність людського потенціалу вітчизняних підприємств; здійснюють спробу його ідентифікувати та прогнозувати окремі складові поведінки персоналу, використовуючи математичний апарат, теорії катастроф, зокрема, роблять спробу структурувати людський капітал підприємства за ресурсною та потенційною складовими.

Формування персоналу являє собою складний процес, головною ціллю якого є ефективне функціонування підприємства. Даний процес є важливим в життєвому циклі підприємства. Відхилення чисельності персоналу від науково-обґрунтованої потреби підприємства негативно впливає на рівень трудового потенціалу персоналу.

В процесі формування персоналу спочатку необхідно: по-перше, становити відповідність робочої сили та робочих місць тобто зпланувати; Б.Г. Базилук, О.О. Герасименко та В.М. Петюх

відмічають, що кадрове планування – складова частина системи управління персоналом, що припускає відстеження змін у її структурі, а також елемент роботи з персоналом, мета якої – забезпечення надання людям робочих місць у потрібний момент часу й у необхідній кількості й відповідно до їх здібностей, схильностей і вимог виробництва. А.М. Виноградська, М.Д. Виноградський та О.М. Шканова стверджують, що кадрове планування – це складова частина планування на підприємстві. Зміст кадрового планування полягає в тому, щоб забезпечити людей робочими місцями у потрібний час і в необхідній кількості, у відповідності з їхніми здібностями, нахилами і вимогами виробництва.

Базою кадрового планування є аналіз потреб у персоналі і вивчення інформації про продуктивність працюючих і витратах на їх утримання. Закордонні джерела інформації концентрують увагу головним чином на плануванні потреби організації в кадрах, тоді як вітчизняні приймають це лише як один з видів кадрового планування. Найперша задача планування персоналу – це «перевести» наявні цілі і плани організації в конкретні потреби в кваліфікованих службовцях, тобто вивести невідому величину необхідних працівників з наявного рівняння планів організації і визначити час, у який вони будуть викликані. І як тільки ці невідомі величини будуть знайдені, у рамках кадрового планування необхідно вивести, скласти плани досягнення виконання цих потреб. Основні задачі кадрового планування: розробка процедури кадрового планування, узгодженої з іншими його видами; пов'язування кадрового планування з плануванням організації в цілому; організація ефективної взаємодії між плановою групою кадрової служби і плановим відділом організації; проведення в життя рішень, що сприяють успішному здійсненню стратегії організації; сприяння організації у виявленні головних кадрових проблем і потреб при стратегічному плануванні; поліпшення обміну інформацією з персоналу між усіма підрозділами організації. Кадрове планування містить у собі: прогнозування перспективних потреб організації в персоналі (по окремих його категоріях); вивчення ринку праці (ринку кваліфікованої робочої сили) і програми заходів щодо його «освоєння»; аналіз системи робочих місць організації; розробка програм і заходів щодо розвитку персоналу.

При здійсненні кадрового планування організація переслідує наступні цілі: отримати та втримати людей потрібної якості й у потрібній кількості; щонайкраще використовувати потенціал свого персоналу; бути здатною передбачати проблеми, що виникають через можливий надлишок чи недостач персоналу. Процес кадрового планування складається з чотирьох базисних кроків: визначення впливу організаційних цілей на підрозділи підприємства; визначення майбутніх потреб; визначення додаткової потреби в персоналі при

обліку наявних кадрів організації; розробка конкретного плану дії по ліквідації потреб у персоналі.

Планування використання кадрів здійснюється за допомогою розробки плану заміщення штатних посад. Його ціль – по можливості доцільна, тобто економічне і справедливе стосовно людини розподіл потенціалу робочої сили між вакантними робочими місцями. Реалізація планування використання кадрів повинна забезпечити оптимальний ступінь задоволеності роботодавцями своїми робітниками місцями в тому випадку, якщо були враховані їхні здібності, уміння, вимоги і мотивація;

- по-друге, здійснити залучення кандидатів, що мають необхідні якості для досягнення поставлених цілей;

- по-третє, провести відбір персоналу персоналу, тобто заповнити вакантні місця та зробити резерв кадрів.

А.М. Виноградська, М.Д. Виноградський та О.М. Шканова вважають, що набір, або приймання на роботу – це виконання дій служби персоналу для залучення кандидатів на посаду, яку мають якості, необхідні для роботи. Відбір являє собою демократичну, звільнену від суб'єктивізму конкурсну процедуру, яка передбачає всебічне та об'єктивне вивчення індивідуальних якостей кожного претендента на посаду і відбір кращих із них, відмічають А.М. Виноградська, М.Д. Виноградський та О.М. Шканова. Крім відбору, ще на деяких підприємствах проводять первинний відбір, що обумовлено виробничою необхідністю. Первинний відбір – це процес селекції кандидатів, що володіють мінімальними вимогами для зайняття певної посади. Він здійснюється відділом людських ресурсів і є основою відбору персоналу на індивідуальній основі. На нашу думку відбір має дуже важливе значення при формуванні персоналу підприємства і займатись ними мають висококваліфіковані спеціалісти кадрової служби.

- по-четверте, провести вибірково бесіду, тобто отримати психологічну інформацію на підставі вербальної комунікації. Важливою роботою на підприємстві в процесі формування персоналу є співбесіда керівника з співробітником. У цій бесіді обговорюються результати роботи працівника за минулий період, дається оцінка цієї роботи як керівником, так і самим працівником, затверджуються заходи співробітника на майбутній період і на перспективу;

- по-п'яте, здійснити адаптацію, тобто взаємне пристосування працівника і підприємства, передумовою якого є поступове входження працівника до нових професійних, соціальних і організаційних умов.

Формування персоналу підприємства є досить складним і важливим процесом, який включає крім вище переліченого ще особливості кадрової політики підприємства. Визначення кадрової

політики підприємства вчені-економісти трактують насамперед як сукупність чинників управління кадрами. Так, А.М. Виноградська, М.Д. Виноградський та О.М. Шканова стверджують, що кадрова політика – це система принципів і правил, за якими діють її працівники у внутрішньому і зовнішньому середовищі. Кадрова політика підприємства включає дуже важливі функції – це підбір та розставлення персоналу. Підбір кадрів характеризується тим, що на посаду обирається найкраща кандидатура серед всіх кандидатів на вакансію конкретної посади на підставі загальних і конкретних вимог. Підбір здійснюється одним із трьох шляхів, а саме: набором, тобто призначенням чи при допомозі конкурсу особи, яка не працювала на даному підприємстві; висуванням, а саме – призначенням працівника з числа працюючих на підприємстві на нову більш високу посаду (вертикальне переміщення); ротацією, іншими словами, – призначенням працівника на аналогічну посаду в інший підрозділ (горизонтальне переміщення). Розставлення персоналу – це цілеспрямоване коригування початкового підбору персоналу, іншими словами, пролонгований підбір методом постійної зміни конкретних умов діяльності конкретного працівника. Підбір і розставлення персоналу підприємства мають певні принципи, які необхідно враховувати при практичній діяльності, а саме: підбір і розставлення повинні відповідати головній стратегічній меті підприємства; навчання персоналу з метою подальшого керівництва різними ділянками та підрозділами на підприємстві; підбір і оцінка персоналу здійснюватиметься за професійними, діловими та особистими якостями; вдале сполучення стабільності персоналу з його постійними оновленням; суміщення досвідчених і нових кадрів; взаємне поєднання та заміщення персоналу; з метою створення конкуренції при підборі поєднувати працюючих на підприємстві та залучених зі сторони працівників; взаємопов'язаність особистих, групових та колективних інтересів.

Складовою ефективного розвитку підприємства є розвиток його працівників. Під впливом різних зовнішніх та внутрішніх факторів проблемі розвитку персоналу в періоди криз не приділяють належної уваги, але досягти бажаних результатів на підприємстві можна при допомозі людей, які володіють необхідними знаннями, навичками та метою. Навчання та освіта на підприємстві повинна бути постійна для забезпечення необхідного професійного розвитку, що стало актуальним в умовах реформ.

Розвиток персоналу описується багатьма науковцями, в результаті чого в економічній літературі є цілий ряд визначень даного поняття, а тому ми розділяємо думку ряду науковців: Грішнова О.А., Завіновська Г.Т., [3, 7], що існує ряд підходів до визначення поняття «розвиток персоналу».

До основних підходів відносять процесний, системний та функціональний. До процесного підходу в розкритті поняття «розвиток персоналу» можна віднести визначення, яке дав Кібанов А.Я. «розвиток персоналу – це системно-організований процес безперервного навчання працівників для підготовки їх до виконання нових виробничих функцій, професійно-кваліфікаційного просування, формування резерву керівників та вдосконалення соціальної структури персоналу, що забезпечується заходами, пов'язаними з оцінюванням кадрів з метою виробничої адаптації та атестації персоналу, планування трудової кар'єри, стимулювання розвитку персоналу». Черчик Л.М. визначає – «що розвиток персоналу розглядається в якості сукупності взаємопов'язаних заходів, націлених на підвищення конкурентоспроможності персоналу шляхом набуття нових знань, умінь навиків, досвіду в процесі навчання, підвищення кваліфікації, перепідготовки з метою адаптації до нових умов діяльності, забезпечення власних інтересів розвитку та реалізації цілей діяльності підприємства». Розвиток персоналу підприємства досягає своєї оптимізації, коли являє собою систему, що містить цілий ряд елементів, включаючи насамперед розроблення кадрової стратегії, яка в свою чергу є частиною головної стратегії підприємства. Прогнозування потреб в кадрах у відповідності до певних кваліфікацій є наступним елементом системи взаємопов'язаних дій розвитку персоналу. Планування чисельності відповідної кваліфікації працівників підприємства є важливим елементом системи, при чому теоретичні основи його затверджені в радянські часи. Професійне зростання та кар'єрний ріст являються наступним щаблем в системі розвитку персоналу. Даний елемент призводить не тільки до матеріального задоволення персоналу, але і до соціального, так як не завжди на підприємствах є можливість фінансового підґрунтя до поліпшення матеріальних умов співробітників. Наступним елементом системи взаємопов'язаних дій розвитку персоналу є організація процесу адаптації, навчання, тренінгу. Ми хочемо відмітити, що дана складова системи носить другорядний характер, що є результатом переважаючого матеріального над моральним. Формування організаційної культури підприємства є одним із допоміжних елементів даної системи, хоча даний елемент необхідно впроваджувати ще в дитячих колективах, для того щоб в період виховання і становлення особистості це заклало основу і було невід'ємною складовою характеристики кожного співробітника підприємства.

Процес розвитку персоналу це складна взаємопов'язана система складових, яку можна поділити на три групи. Первинна підготовка персоналу на будь-якому підприємстві являє собою передумову успіху, перепідготовка кадрів є стимулом для самореалізації

персоналу і підвищення кваліфікації є стимулювання працівників. Дані елементи складають одну із складових процесу розвитку персоналу, а саме – професійне навчання персоналу, що набуває обертів в сучасних умовах реформування.

Адаптація працівників до нових умов праці, до нового керівництва чи колективу, а також оцінювання персоналу з метою виявлення слабких чи сильних його сторін і атестація співробітників складають другу групу складових, а саме – реалізацію особистісного потенціалу. Службове та професійне просування в колективі, на підприємстві являє собою третю групу складових процесу розвитку персоналу. Дана група притаманна молодшій частині співробітників підприємства.

В період реформування економіки України виникла гостра необхідність в розвитку персоналу при допомозі різних шляхів, до головних з них можна віднести: виявлення та використання прихованих можливостей працівників; широке розкриття потенціалу працівника; реалізація всіх можливостей персоналу, і потенційних в тому числі; постійне вдосконалення кожного працівника, а також ускладнення стану його та персоналу загалом.

Розвиток персоналу потребує його управління. Для ефективного управління персоналом необхідно його здійснювати багаторівнево, а саме: оцінювати наявний трудовий потенціал; оцінювання потреби в персоналі та порівнювати трудовий потенціал персоналу. Оцінювання потреб в персоналі здійснюється з врахуванням цілей, беручи до уваги завдання та стратегії підприємства. Порівняння трудового потенціалу персоналу здійснюється шляхом зрівняння фактичних характеристик з необхідними враховуючи потреби підприємства.

Таким чином, управління розвитком персоналу є процес багатогранний, широкоохоплюючий і різносторонній. Працівники підприємства працюють з різними планами, бажаннями, ідеями, прагненнями і цілями. Розвиток персоналу передбачає цілий ряд мотиваційних елементів. Всі мотиваційні чинники сформовані в дві групи, а саме бажання і прагнення. До бажань працівники відносять збереження роботи, посади, службового статусу у відповідності з чинним законодавством України.

Також, до бажань працівники відносять розширення кола спілкування, так як при допомозі спілкування людина частково реалізовує свої здібності. Встановлення нових контактів є одним із пріоритетів деяких співробітників, що в деякій мірі приносить не тільки моральне задоволення. Самовдосконалення являється одним із головних чинників для самих прогресивних робітників та інженерно-технічних працівників. Частина персоналу підприємства бажають нових знань та інновацій. Цим самим вони втілюють в життя свої нереалізовані плани та надії. До прагнень нашого персоналу

відноситься: кар'єрне зростання; розширення повноважень; підвищення рівня оплати праці. Дані чинники спонукають працівників підприємства до постійного свого рівнопланового розвитку. Розвиток персоналу підприємства являється процесом багатограним, а тому здійснюється різними шляхами, які сформовані в різні моделі. Важливим напрямом роботи підприємства є постійний аудит персоналу, що є основою моделі конкурентних переваг розвитку персоналу. Ліквідація важкої праці, автоматизація та механізація всіх процесів, соціальна підтримка, покращення умов праці та відпочинку, тобто підвищення якості трудового життя персоналу складає наступну модель розвитку персоналу – модель підтримки працівників. Дана модель націлена на підвищення внутрішньої мотивації персоналу. На підприємствах де господарювання здійснюється при допомозі принципів із дотриманням етичних, правових, благодійних, природоохоронних, комерційних та громадських їм притаманна модель підтримки суспільства, яка мало поширена в теперішній час на українських підприємствах. Модель – концепція людського розвитку включає найкращі характеристики попередніх моделей і напрямок її ґрунтується на багатограний розвиток працівників, що потребує фінансові, управлінські та організаційні вкладення. Таким чином, розвиток персоналу на нашу думку, повинен здійснюватись у відповідності до стратегій підприємства, його можливостей і з врахуванням пропозицій працівників.

Підвищуючи ефективність господарювання на кожному підприємстві, ми можемо відмітити цілий ряд критеріїв, які можна поділити на дві групи. До першої групи ми можемо включити економічні критерії, що включають в себе зростання продуктивності праці, економії живої та уречевленої праці, згідно з Тимчасовими Методичними Рекомендаціями розрахунку продуктивності праці. До другої групи ми відносимо соціальні критерії, а саме – законодавче скорочення робочого тижня, поліпшення умов праці та побуту, поліпшення стану природного середовища, підвищення соціальних гарантій зайнятості, підвищення загальної безпеки життя та його рівня. Отже, для підвищення ефективності використання персоналу підприємства необхідно залучати цілий ряд потенційних резервів.

Резерви, які підвищують ефективність використання персоналу, формуються під впливом умов і чинників. Їх комплексний аналіз слугує методологічною та інформаційною основою для розробки заходів, спрямованих на ефективне використання ресурсів праці. Як умови, так і чинники підвищення ефективності використання персоналу відображають суттєві причинно-наслідкові зв'язки, що визначають даний процес. Чинник є тією рушійною силою, яка впливає на ефективність використання персоналу за різних матеріально-технічних, суспільно-економічних і природних умов.

Рівень використання персоналу на підприємстві може бути розкритий системою показників, що відображають: ступінь зайнятості працездатного населення у виробництві, структуру зайнятості, продуктивність праці. Ефективність використання персоналу характеризується сукупністю взаємопов'язаних показників, що відображають динаміку чинників, які впливають на зростання національного (суспільного) доходу. Серед показників, що характеризують використання персоналу значне місце посідає темп зростання продуктивності праці.

Узагальнюючим показником ефективності використання персоналу є ступінь використання ресурсів праці та рівень продуктивності суспільної праці. А саме величина національного доходу в розрахунку на одного представника трудових ресурсів. Порівняння певних характеристик працівників підприємства з відповідними параметрами, вимогами, еталонами відбувається на спиртових підприємствах зовнішньою оцінкою та самооцінкою виконуючи орієнтуючу та стимулюючу функції. Сам процес порівняння певних характеристик оцінки включає декілька складових: процедуру оцінки, зміст оцінки та метод оцінки.

Під впливом реформування економіки на підприємствах народного господарства виникає необхідність в нововведеннях і саме тому, потрібно впроваджувати інноваційні спрямування підвищення ефективності використання персоналу. Піднімаючи питання соціальної відповідальності на спиртових підприємствах України ми можемо відмітити наступне: в період реформування економіки України різко знизилась кількість підприємств, що здійснювали бюджетоутворюючу діяльність, тим самим була знищена база формування соціальної інфраструктури, а також відбулося скорочення кризових ресурсів, що призвело до відсутності самореалізації, особливо молоді і відповідно знайшло своє відображення в різних міграціях і зниженні рівня життя населення.

Висновки. Отже, формування, використання та розвиток персоналу спиртового виробництва це складні процеси управління персоналом на підприємстві, які впливають не тільки на результати діяльності працівників, але і на результати діяльності окремого підприємства, а також галузі і загалом народного господарства в цілому.

Література:

1. Акулов М. Г. *Економіка праці та соціально-трудова відносини: навч. посіб.* / М. Г. Акулов, А. В. Драбаніч, Т. В. Євась та ін. – К.: ЦУЛ, 2002. – 328 с.

2. Бажан І. І. Сутність категорії «трудовий потенціал» та її економічна природа / І. І. Бажан // Формування ринкових відносин в Україні. – 2003. – № 1 (20). – С. 69–73.

3. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудова відносина: підр. / О. А. Грішнова. – К.: Знання, 2004. – 535 с.

4. Грішнова О. А. Розвиток персоналу як інвестиційний проект: методичні підходи до визначення ефективності / О. Грішнова, В. Небукін // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України : зб. наук. пр. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – Вип. 9. – С. 15–19.

5. Дарченко Н. Д. Економіка праці та соціально-економічні відносини. Збірник завдань і вправ: навч. посіб. / Н. Д. Дарченко, В. С. Рижиков, О. Л. Єськов, О. М. Мікрюков. – К.: ЦУЛ, – 2007. – 252 с.

6. Єсінова Н. І. Економіка праці і соціально-трудова відносина: навч. посіб. / Н. І. Єсінова. – К. : Кондор, 2004. – 432 с.

7. Завіновська Г. Т. Економіка праці: навч. посіб. / Г. Т. Завіновська. – К.: КНЕУ, 2006. – 300 с.

8. Іванілов О. С. Економіка підприємства [Електронний ресурс]: підручник / О. С. Іванілов. – К.: ЦУЛ, 2009. – 728 с.

9. Крайник О. П. Економіка підприємства: навч. посіб. / О. П. Крайник, Є.С. Барвінська; за ред. О. П. Крайник. – 2-е вид. оновлене і доповнене. – Львів: національний університет «Львівська політехніка», «Інтелект-Захід», 2005. – 296 с.

10. Крушельницька О. В. Управління персоналом: навч. посіб. / О. В. Крушельницька, Д. П. Мельничук. – К.: Кондор, 2006. – 308 с.

11. Курінний О. В. Кадрове забезпечення формування організаційного потенціалу підприємства [Електронний ресурс] / О. В. Курінний. – Режим доступу: http://archive.gov.ua/portal/soc_gum/kpr147_133-137.pdf.

12. Михайлова Л. І. Управління персоналом: навч. посіб. / Л. І. Михайлова. – К.: ЦУЛ, 2007. – 248 с.

13. Управління персоналом: навч.-метод. посібник / [О. Є. Кузьмін, І. С. Процик, Х. С. Передало, Б. Б. Комарницька] / за заг. ред. О. Є. Кузьміна. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 240 с.

14. Щербак В. Г. Управління персоналом підприємства / В. Г. Щербак. – Харків: ХНЕУ, 2005. – 220 с.

15. Masloy A. Motivation fund personality. – N.Y. 1970.

References:

1. Akulov M. H. Ekonomika pratsi ta sotsialno-trudovi vidnosyny: navch. posib. / M. H. Akulov, A. V. Drabanich, T. V. Yevas ta in. – K.: TsUL, 2002. – 328 s.

2. Bazhan I. I. Sutnist katehorii «trudovi potentsial» ta yii ekonomichna pryroda / I. I. Bazhan // Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini. – 2003. – № 1 (20). – S. 69–73.

3. Hrishnova O. A. *Ekonomika pratsi ta sotsialno-trudovi vidnosyny: pidr.* / O. A. Hrishnova. – K. : Znannia, 2004. – 535 s.
4. Hrishnova O. A. *Rozvytok personalu yak investytsiinyi projekt: metodychni pidkhody do vyznachennia efektyvnosti* / O. Hrishnova, V. Nebukin // *Rehionalni aspekty rozvytku i rozmishchennia produktyvnykh syl Ukrainy: zb. nauk. pr.* – Ternopil : Ekonomichna dumka, 2004. – Vyp. 9. – S. 15–19.
5. Darchenko N. D. *Ekonomika pratsi ta sotsialno-ekonomichni vidnosyny. Zbirnyk zavdan i vprav: navch. posib.* / N. D. Darchenko, V. S. Ryzhykov, O. L. Yeskov, O. M. Mikriukov. – K.: TsUL, – 2007. – 252 s.
6. Yesinova N. I. *Ekonomika pratsi i sotsialno-trudovi vidnosyny: navch. posib.* / N. I. Yesinova. – K. : Kondor, 2004. – 432 s.
7. Zavinovska H. T. *Ekonomika pratsi: navch. posib.* / H. T. Zavinovska. – K.: KNEU, 2006. – 300 s.
8. Ivanilov O. S. *Ekonomika pidpriemstva [Elektronnyi resurs]: pidruchnyk* / O. S. Ivanilov. – K.: TsUL, 2009. – 728 s.
9. Krainyk O. P. *Ekonomika pidpriemstva: navch. posib.* / O. P. Krainyk, Ye.S. Barvinska; za red. O. P. Krainyk. – 2-e vyd. onovlene i dopovnene. – Lviv: natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnika», «Intelekt-Zakhid», 2005. – 296 s.
10. Krushelnytska O. V. *Upravlinnia personalom: navch. posib.* / O. V. Krushelnytska, D. P. Melnychuk. – K.: Kondor, 2006. – 308 s.
11. Kurinnyi O. V. *Kadrove zabezpechennia formuvannia orhanizatsiinoho potentsialu pidpriemstva [Elektronnyi resurs]* / O. V. Kurinnyi. – Rezhym dostupu: http://archive.gov.ua/portal/soc_gum/knp147_133-137.pdf.
12. Mykhailova L. I. *Upravlinnia personalom: navch. posib.* / L. I. Mykhailova. – K.: TsUL, 2007. – 248 s.
13. *Upravlinnia personalom: navch.-metod. posibnyk* / [O. Ye. Kuzmin, I. S. Protsyk, Kh. S. Peredalo, B. B. Komarnytska] / za zah. red. O. Ye. Kuzmina. – Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniky, 2011. – 240 s.
14. Shcherbak V. H. *Upravlinnia personalom pidpriemstva* / V. H. Shcherbak. – Kharkiv: KhNEU, 2005. – 220 s.
15. Masloy A. *Motivation fund personality.* – N.Y. 1970.

УДК: 351.82:338.439.02

ОСОБЛИВОСТІ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА РИНКАХ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ

Рудавка Д. В.

Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана,
Україна, Київ

Обґрунтовано доцільність стратегічного планування діяльності підприємств. Досліджено особливості діяльності підприємств туристичної сфери та виявлено специфічні аспекти розробки та реалізації стратегічного планування діяльності туристичних підприємств. Проаналізовано різні існуючі підходи до розуміння сутності туристичної діяльності та мети функціонування туристичних підприємств.

Ключові слова: стратегія, стратегічне планування, маркетингове планування, маркетингова стратегія, туристична сфера, стратегічний маркетинг.

Рудавка Д. В. Особенности маркетинговой деятельности на рынках туристических услуг/ КНЭУ им. В. Гетьмана, Украина, Киев

Обоснована целесообразность стратегического планирования деятельности предприятий. Исследованы особенности деятельности предприятий туристической сферы и выявлены специфические аспекты разработки и реализации стратегического планирования деятельности туристических предприятий. Ключевые слова: стратегия, стратегическое планирование, маркетинговое планирование, маркетинговая стратегия, туристическая сфера, стратегический маркетинг.

Rudavka Daryna Features of marketing activities on the market of tourist services/ KNEU after V. Hetman, Ukraine, Kiev

The necessity of strategic planning activity. The features of tourism companies and identified specific aspects of the development and implementation of strategic planning of tourism enterprises.

Keywords: strategy, strategic planning, marketing planning, marketing strategy, tourism sector, strategic marketing.

Вступ. Визначення правильного стратегічного курсу є найбільш відповідальною справою для підприємства, оскільки формує пріоритети його діяльності на відносно довгострокову перспективу. Тому будь-якій компанії вкрай важливо підійти зважено до процесу розробки та реалізації стратегії, врахувавши багато внутрішніх і зовнішніх чинників і акцентувавши увагу на низці чинників. Глибоке розуміння важливості цього моменту надасть можливість своєчасно реагувати на зміни в бізнес-середовищі, забезпечувати формування та підтримання

конкурентних переваг у ринкових умовах, максимально використовувати стратегічний потенціал підприємства. У зв'язку з цим, питання оптимізації процесу розробки та реалізації конкурентної стратегії підприємства є актуальним.

Формування цілісного та правильного розуміння терміну «стратегічне планування маркетингової діяльності суб'єктів господарювання туристичної галузі» передбачає дослідження поняття «маркетингове планування», яке можна трактувати в якості систематичного процесу, в ході якого оцінюються маркетингові можливості та ресурси, визначаються цілі маркетингової діяльності та формується план щодо графіку впровадження низки послідовних дій в напрямку виробництва та наступної реалізації продукту, максимального задоволення при цьому існуючого попиту та можливих потреб сегментів цільового ринку [1, с. 147].

Процес стратегічного планування маркетингової діяльності виступає складовою як процесу стратегічного планування, так і процесу маркетингового планування. Як складова частина стратегічного планування воно акцентує увагу на маркетингову направленість стратегічної діяльності туристичного підприємства, а як складова одиниця маркетингового планування – вказує на стратегічну скерованість маркетингової діяльності турпідприємства [2].

Щоб краще зрозуміти об'єкт нашого дослідження, необхідно розкрити суть поняття «туристична галузь». Аналіз наукової літератури показує, що незважаючи на широке застосування даного поняття, досі немає чіткого визначення туристичної галузі. Більшість ототожнюють його з поняттям туризм, туристична індустрія та туристична сфера[3].

Тож, доцільно розуміти туристичну галузь як певну систему суб'єктів господарювання, що надають продукцію або послуги для задоволення попиту туристів. Згідно Закону України «Про туризм» суб'єкти господарювання туристичної галузі – це підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності, фізичні особи-підприємці, що зареєстровані у встановленому чинним законодавством України порядку і мають ліцензію на здійснення діяльності, пов'язаної з наданням туристичних послуг [4]. До таких відносять юридичних та фізичних осіб, діяльність яких передбачає створення туристичного продукту, надання туристичних послуг (перевезення, тимчасового розміщення, харчування, екскурсійного, курортного, спортивного, розважального та іншого обслуговування) або здійснення посередницької діяльності з надання основних та супутніх послуг .

Головне завдання планування стратегії маркетингової діяльності підприємства сфери туризму має на меті забезпечення досягнення стратегічних цілей підприємств сфери туризму при максимально

гнучкому та ефективному використанні усіх наявних ресурсів і можливостей, маркетингових інструментів, підприємницької ініціативи, а також науково-виробничого потенціалу підприємства.

Сутність стратегічного планування маркетингової діяльності полягає у застосуванні принципів маркетингу у діяльності туристичної організації на більш якісному рівні, що передбачає розробку та реалізацію стратегій розвитку туристичного підприємства для досягнення перспективних та ефективних довгострокових цілей.

На сучасному етапі розвитку світової економіки спостерігається неухильне ускладнення структури зовнішнього середовища, а саме постійно підвищується міра його невизначеності, прискорюються темпи зміни його параметрів, з'являються невраховані фактори ризику[5].

Все частіше керівництво турпідприємств дискутують, щодо впровадження новітніх та ефективних підходів до стратегічного управління та планування, а також акцентують увагу на підвищення рівня важливості ролі маркетингу. Проведені експертні опитування свідчать, що на сьогоднішній день, суб'єкти господарювання туристичної галузі відчували значну потребу у маркетинговій орієнтації стратегічного планування підприємства.

Це, насамперед, пояснюється наявністю ряду чинників, а саме високий рівень конкурентної боротьби, стрімка змінність та мінливість зовнішнього бізнес-середовища, посилення обізнаності споживача і як результат підвищення вимогливості до наданих туристичних послуг, розвиток теорії стратегічно-маркетингового планування, інтернаціоналізація туристичного бізнесу, налагодження зв'язків з туристичними підприємствами, які застосовують систему стратегічного планування маркетингової діяльності, розвиток інноваційних процесів, генерування туристичними підприємствами нових ідей.

Отже, як свідчить економічна практика, впровадження системи стратегічного планування маркетингової діяльності дійсно є необхідним кроком у процесі створення успішного підприємства туристичної галузі.

Оскільки ефективна ринкова діяльність суб'єктів господарювання в туристичній сфері передбачає, насамперед, визначення свого цільового сегменту зі специфічними потребами, така можливість виникає лише в разі використання інструментарію маркетингу. Крім того, тільки застосування методологій маркетингових стратегічних досліджень дають можливість туристичним підприємствам вчасного виявлення ринкових змін, ранжувати їх, використати ринкові можливості та ліквідувати суттєві загрози[6].

На сьогоднішній день, коли загострюється конкурентна боротьба за прихильність споживачів, необхідно володіти інформацією щодо

потреб споживачів, їх вимог щодо туристичної послуги та задовольняти їх в більшій мірі, ніж конкуренти, застосовувати концепції маркетингу, що стають невід'ємними елементами ефективного стратегічного планування діяльності підприємства.

На основі аналізу вітчизняної та закордонної практики провідних компаній було встановлено, що система стратегічного планування маркетингової діяльності є важливою складовою, яка забезпечує стабільний поступальний розвиток підприємств в умовах невизначеності ринкового середовища. У цій системі повинні діяти відповідні принципи, які б забезпечували ефективну роботу суб'єкта господарювання (рис. 2). Використання системи стратегічного планування маркетингової діяльності вимагає від підприємства застосовувати маркетингові дослідження як стратегічний орієнтир для їхньої діяльності, підвищувати рівень адаптивності підприємства до навколишнього середовища, здійснювати аналіз конкуренції, проводити постійний моніторинг та систематично, на основі аналізу кон'юнктури ринків, впроваджувати коригувальні зміни в загально-фірмовій стратегії[7].

Обов'язковою умовою ефективного формування процесу стратегічного планування маркетингової діяльності на підприємствах туристичної галузі є виокремлення чітких його етапів. Протягом багатьох років науковці всього світу намагалися визначити найефективніший перелік та послідовність складових етапів даного процесу[8].

У зв'язку із постійними змінами ринкового середовища, а також розвитком наукових поглядів, які були направлені на адаптацію теоретичних догм до практичної діяльності, модель стратегічного планування маркетингової діяльності безупинно еволюціонує. Представники як вітчизняних, так і закордонних наукових шкіл постійно працюють над її вдосконаленням та доповненням. Проте, на сьогоднішній день, так і не сформовано єдиного підходу до виділення основних етапів і структурно-логічної послідовності процесу даного типу планування[9].

Варто зазначити, що спільною рисою всіх науково-теоретичних підходів є лише такі етапи як розробка стратегії та стратегічний аналіз.

Отже, виходячи із аналізу наукових джерел та економічних практик, можна зробити висновок про відсутність універсальної моделі процесу стратегічного планування маркетингової діяльності та постійну змінність ринкового середовища, саме тому підприємствам туристичної галузі слід враховувати такі моменти при плануванні маркетингової стратегії:

– чіткий механізм раціонального розподілу індивідуальних зусиль кожного учасника процесу стратегічного планування маркетингової

діяльності на кожному його етапі, що ґрунтується на законі синергії та математичному програмуванні;

Глобальність, системність, комплексність і збалансованість	Гнучкість, динамічність	Ефективність і соціальна орієнтованість	Ціле встановлення та ціле реалізація
Спадковість і послідовність	Принципи стратегічного планування маркетингової діяльності		Базування на дослідженні маркетингового середовища
Безперервність			Взаємоузгодженість із загально-фірмовим плануванням
Наукова та методична обґрунтованість			
Реалістичність, досяжність	Кількісна та якісна визначеність	Довго строковість заходів	Багатоваріантність, альтернативність та селективність
Безупинний моніторинг тенденцій розвитку світового, внутрідержавного і регіонального господарств на основі економічної, технічної і політичної оцінки	Циклічність		Комплексність розробки стратегічних планів маркетингової діяльності

Рис. 2. Принципи стратегічного планування маркетингової діяльності

Джерело: складенно автором на основі [11, с.101 - 112]

– структуризація етапів даного планування здійснена на основі шести взаємопов'язаних (горизонтально-вертикальних) блоків: загально-бізнесовий, блок формування конкурентних переваг, маркетингово-функціональний, інформаційний, блок розробки стратегії, блок управління і контролю за впровадженням стратегії;

– ідентифікація вхідних та вихідних елементів процесу стратегічного планування маркетингової діяльності та максимально адаптувати схему до туристичної сфери.

Отже, дослідивши концептуальні основи стратегічного планування маркетингової діяльності підприємств на основі аналізу наукової літератури, ми можемо зробити висновок, що застосування даної концепції може стати формулою успіху для всіх суб'єктів господарювання, в тому числі і суб'єктів туристичної сфери.

Таким чином, можна сформулювати ряд переваг стратегічного планування маркетингової діяльності, які виявляються у тому, що воно дає змогу:

1) створити загальну ефективну стратегію маркетингової діяльності для суб'єкта туристичної галузі;

2) трансформувати спрямування суб'єкта господарювання туристичної галузі з інертного реагування на вплив ринкових факторів на активні рішення та дії;

3) проаналізувати та оцінити ефективність кожної сфери діяльності;

4) координувати всі сфери діяльності туристичного підприємства (наукові та конструкторські розробки, збут, формування інноваційних турпродуктів), скеровуючи їх на вивчення, дослідження і задоволення потреб споживачів з метою максимізувати прибуток;

5) визначити оптимальні канали розповсюдження турпослуг і продуктів, а також з'ясувати необхідний рівень їх фінансування;

6) надавати цілком певного кількісного та якісного характеру діяльності підприємства;

7) надавати суб'єкту туристичної галузі можливості зосередити увагу на найперспективніші та найуспішніші напрями розвитку.

Висновки. Розробка моделі ефективного вибору конкурентної стратегії, що враховує цілу низку чинників, дає можливість здійснювати критичний кількісний та якісний аналіз стратегічних альтернатив та передбачає використання оптимального набору інструментів. Це дозволить сформувати дійсно конкурентну стратегію підприємства та забезпечити її успішну практичну реалізацію.

Література:

1. *Маркетинг: Ситуаційні вправи: Навч. посіб. / Упоряд.: О.І. Сидоренко, П.С. Редько. – 2-ге. -- К.: Навч.- метод. центр "Консорціум із удосконалення менеджмент - освіти в Україні", 2004. – 504 с.*
2. *Журнал Всесвітньої туристичної організації «Туристичний барометр». – 2013. – №3. – [Електронний ресурс]: <http://www.unwto.org/facts/eng/barometer.htm>*
3. *Tourism Vision 2020. – [Електронний ресурс]: <http://unwto.org/facts/eng/vision.htm>*
4. *Про туризм/ Закон України від 15 вересня 1995 року N 324/95-ВР– [Електронний ресурс]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр>*
5. *Ситарян С.А., Иванов И.Д. Внешнеэкономические приоритеты. Вопросы экономики №3, 2014. – С. 36-45.*
6. *Дибб С. Практическое руководство по сегментированию рынка: цели, анализ, стратегии / Салли Дибб, Линдон Симкин; [пер. с англ. С. Жильцова]. – СПб. : Питер, 2002. – 390 с.*
7. *Портер Майкл Е. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / Майкл Е. Портер; [пер. с англ. – 2-е изд.]. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 454 с.*

8. Доель Питер. Маркетинг-менеджмент и стратегии / Питер Доель; [пер. с англ. С. Жильцова]. – [3-е издание]. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.

9. Зозульов, О.В. Ринкове позиціонування: з чого починається створення брендів [Текст]/ О.В. Зозульов, Н.Л. Писаренко. – Київ: Знання, 2004.- 201 с.

References:

1. *Marketynh: Sytuatsiini vpravy: Navch. posib. / Uporiad.: O.I. Sydorenko, P.S. Redko. – 2-he. -- K.: Navch.- metod. tsentr “Konsortsium iz udoskonalennia menedzhment - osvity v Ukraini”, 2004. – 504 s.*

2. *Zhurnal Vsesvitnoi turystychnoi orhanizatsii «Turystychnyi barometr». – 2013. – №3. – [Elektronnyi resurs]: <http://www.unwto.org/facts/eng/barometer.htm>*

3. *Tourism Vision 2020. – [Elektronnyi resurs]: <<http://unwto.org/facts/eng/vision.htm>*

4. *Pro turyzm/ Zakon Ukrainy vid 15 veresnia 1995 roku N 324/95-VR– [Elektronnyi resurs]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/324/95-vr>*

5. *Sytarian S.A., Yvanov Y.D. Vneshneekonomycheskye pryorytety. Voprosy ekonomyky №3, 2014. – S. 36-45.*

6. *Dybb S. Praktycheskoe rukovodstvo po sehmentyrovanyiu rynku: tsely, analiz, stratehyi / Sally Dybb, Lyndon Symkyn; [per. s anhl. S. Zhyltsova]. – SPb.: Pyter, 2002. – 390 s.*

7. *Porter Maikl E. Konkurentnaia stratehyia: Metodyka analiza otraslei y konkurentov / Maikl E. Porter; [per. s anhl. – 2-e yzd.]. – M.: Alpyna Byznes Buks, 2006. – 454 s.*

8. *Doel Pyter. Marketynh-menedzhment y stratehyi / Pyter Doel; [per. s anhl. S. Zhyltsova]. – [3-e yzdanye]. – SPb.: Pyter, 2002. – 544 s.*

9. *Zozulov, O.V. Rynkove pozytsionuvania: z choho pochynaietsia stvorennia brendiv [Tekst]/ O.V. Zozulov, N.L.Pysarenko. – Kyiv: Znannia, 2004.- 201 s.*

УДК 338.45

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ РОБОТОТЕХНІКИ В УКРАЇНІ

кандидат економічних наук, Удовицька Є.А.

Національний технічний університет України «КПІ», Україна, Київ

Стаття присвячена питанням розвитку робототехніки в Україні. Визначено проблеми і перспективи розвитку та впровадження інноваційних технологій, проаналізовано діяльність українських підприємств в сфері робототехніки та автоматизації виробництва. Науково-дослідні та освітні програми набувають

суттєвого значення для формування інноваційного потенціалу робототехніки. Український ринок робототехніки має надзвичайно низькі темпи розвитку через наявне технологічне відставання. Основною проблемою державної підтримки розвитку робототехніки визнано дефіцит фінансування, відсутність системного і послідовного впровадження стратегії інноваційного розвитку робототехніки. Рекомендовано застосувати механізми та інструменти державно-приватного партнерства.

Ключові слова: робототехніка, автоматизація, інноваційний розвиток, науково-технічний потенціал, фінансове стимулювання.

к.э.н, Удовицкая Е.А Экономические аспекты развития робототехники в Украине / Национальный технический университет Украины «КПИ», Украина, Киев

Статья посвящена вопросам развития робототехники в Украине. Определены проблемы, перспективы развития и внедрения инновационных технологий, проанализирована деятельность украинских предприятий в сфере робототехники и автоматизации производства. Научно-исследовательские и образовательные программы приобретают существенное значение для формирования инновационного потенциала робототехники. Украинский рынок робототехники имеет чрезвычайно низкие темпы развития через имеющееся технологическое отставание. Основной проблемой государственной поддержки развития робототехники признано дефицит финансирования, отсутствие системного и последовательного внедрения стратегии инновационного развития робототехники. Рекомендовано использовать механизмы и инструменты государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: робототехника, автоматизация, инновационное развитие, научно-технический потенциал, финансовое стимулирование.

Ph.D in Economic, senior lecturer Udovytska EA, Economic aspects of development of robotics in Ukraine / National Technical University of Ukraine "KPI", Ukraine, Kyiv

This article is devoted to the development of robotics in Ukraine. Problems and prospects of development and introduction of innovative technologies identified as significant. Ukrainian business activities in the field of robotics and manufacturing automation were analyzed. Research and educational programs become essential for the formation of innovative potential of robotics. Robotics Ukrainian market's growth is extremely low because of the existing technological gap. The main problem of state support of robotics recognized lack of funding, lack of systematic and consistent implementation of the strategy of innovative

development of robotics. It is recommended to use the tools and mechanisms of state-private partnership.

Keywords: robotics, automation, innovative development, scientific and technical potential and financial incentives.

Вступ. В умовах глобалізаційних викликів загострюється потреба в оптимальному комплексному вирішенню методологічних, стратегічних і тактичних проблем впровадження інноваційної моделі розвитку країни. В рамках реалізації інноваційної стратегії Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» розвиток сучасних інформаційних, комунікаційних технологій, робототехніки визнано пріоритетними сферами діяльності: [1]. Однак, на сьогодні самоусунення української держави від стимулювання інноваційних процесів і підтримки високотехнологічних виробництв призвело до вкрай негативних структурних змін в економіці – занепаду високотехнологічних підприємств і домінування низькотехнологічних сировинних. Цим зумовлене зниження попиту на наукові дослідження і розробки й фактичне згортання інноваційної діяльності в промисловості.

Теоретико-методологічні аспекти інноваційного розвитку промислових підприємств та економіки загалом останнім часом розглянуто у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених: І. Алексеєва, Ю. Бажала, В. Гейця, А. Гальчинського, А. Гриньова, М. Крупки, Б. Патона, та ін. Проте недостатньо уваги вітчизняних дослідників присвячено робототехніці.

Метою статті є дослідження стану розвитку робототехніки, проблем, перспектив та економічних аспектів впровадження робототехніки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сучасний досвід розвинутих країн свідчить, що створення конкурентоспроможної інноваційної продукції за такими напрямками як нано-, біо-, інформаційно-телекомунікаційні, CALS-технології, гнучкі виробничі системи та інтелектуальна мобільна робототехніка визначає формування шостого технологічного укладу розвитку та обумовлює істотне прискорення економічного зростання країни.

Робототехніка є еволюційним результатом удосконалення автоматизованих процесів виробництва, що синтезує знання в галузі фізики, мікроелектроніки, сучасних інформаційних технологій і штучного інтелекту та багатьох інших сфер науки та техніки. Антохов А.А. пропонує визначення роботизації як неперервного процесу використання роботів і робототехніки (роботизованих технологій), що первинно замінюють монотонну людську працю та можуть імітувати більш складні фізичні процеси, а також наполягає на відокремленні понять «автоматизація» і «роботизація»[2].

На сучасному етапі розвитку робототехніки, на думку В.Б. Струтинського, В.Є. Юмашева, О.М. Кравця, доцільно ввести класифікацію всіх робототехнічних систем. Всі роботи, які існують на даному етапі, можна розділити на три основних класи: промислові роботи; обслуговуючі роботи; роботи спеціального призначення[3]. Спершу продукція робототехніки використовувалась з військовими цілями, у космічній галузі, при надзвичайних ситуаціях (як потреба вимушеної, хоча б часткової, заміни участі людини з метою уникнення шкоди для її життя і здоров'я). Сьогодні робототехніка широко застосовується не лише у виробництві, а й в соціальних проектах (освіті, медицині), в індустрії розваг та побуті.

Стратегічними напрямками галузевого рівня розвитку робототехніки визнано поширення комп'ютерної грамотності та реальних можливостей використання інформаційних технологій, а також розроблення інформаційно-комунікаційних технологій інтелектуального управління автономними мобільними роботами багатоцільового призначення для розв'язання широкого спектра актуальних прикладних завдань[4].

В Україні присутні майже всі ланки господарського механізму, здатного продукувати робототехніку: починаючи з 90-х років ХХ ст. з'являються підприємства, що займаються робототехнікою та автоматизацією виробництва, при цьому виготовляються механізми не лише для власного ринку, а і для наших сусідів – країн СНД.

Одним з перших виробників в Україні є підприємство «НАВКО-ТЕХ» (м.Київ), що виконує технологічні та проектні роботи, виготовляє, постачає і налагоджує спеціалізовані станки, установки і роботи для автоматичного дугового зварювання і наплавки плавильними і неплавильними електродами в середовищі захисних газів прямолінійних і кільцевих швів. Розроблено більше ста одиниць установок і комплексів по індивідуальним замовленням, забезпечуючи їх гарантійним і подальшим сервісним обслуговуванням. Обладнання фірми по своїм технічним характеристикам і надійності не гірше від найкращих зарубіжних аналогів, але суттєво відрізняється від них ціною і вартістю налаштування та обслуговування. Продукція не раз відмічалася грамотами і медалями на міжнародних і галузевих виставках, інтегроване на потужних підприємствах України, Росії, Білорусії.

Підприємство «Континент, ООО» (м. Алчевськ) профілюється на виробництві, продажі, обслуговуванні, ремонту будівельного та промислового обладнання, надаючи товари і послуги в даному спектрі, наприклад робот-маніпулятор модель М-20-П.40.01, шафа управління РБ-241-Б ИЗОТ,с тактовим столом (призначена для заміни штучних заготовок діаметром до 250мм, масою 70кг в складі роботизованого технологічного комплексу).

Український підрозділ концерну Festo (Німеччина) компанія «Фесто, ДП» (м. Київ) працює на ринку України в сфері пневматичних і електронних засобів автоматизації, а також в області навчання та підвищення кваліфікації виробничого персоналу. Продукція Festo широко застосовується в автомобільній, машинобудівній і металургійній промисловості, при виробництві обладнання для харчової, будівельної, хімічної і фармацевтичної індустрії, в мережах електро-, водо- і теплозабезпечення. ДП «Фесто» успішно розвиває уже сформовані традиційні зв'язки з великими підприємствами і встановлює ділові контакти з малими фірмами, кількість яких швидко зростає.

Посередницькі і представницькі функції в сфері робототехніки виконують підприємства:

– «Чесько-Український Промисловий Торгівельний Дім (Дел-Україна, ООО)» (м. Київ) займається комплексними поставками високотехнологічного промислового обладнання з республіки Чехія на підприємства України, Росії, Білорусії, Казахстану. В своїй роботі застосовують широкий спектр ноу-хау, особливо в області проектування і автоматизації технологічних процесів, удосконалення та їх модернізації;

– «Ромб, ООО» (м.Дніпропетровськ) являється спеціалізованим підприємством в області механізації та автоматизації технологічних процесів, здійснюють роботи по розробці, виготовленню, ремонтам, модернізації імпортного та вітчизняного обладнання найрізноманітнішого призначення;

– «iRobot» (м. Київ) спеціалізується на роботах-прибиральниках (імпортом готових роботів, що випускає компанія IRobot (США);

– «Петромакс, ООО (гірська і будівельна техніка)» (м.Дніпропетровськ) являється представником в Україні кращих європейських, японських виробників гірського та будівельного обладнання. Основна діяльність – продаж і сервісне обслуговування обладнання і техніки;

– «Argus Limited, ООО» (м.Одеса) являється офіційним дистриб'ютором компанії Лінкольн Електрик (США) – це інженерно-виробнича група, що здійснює комплексний підхід і збалансовує інноваційні рішення, має потужну інноваційну діяльність в області будівництва трубопроводів і шельфових надбудов. Відповідає стандарту ISO 9001:2000;

– «Донбас Торгівельний дім, ООО», (м. Сєверодонецьк) – спеціалізується на обладнанні для зварювання, металонарізні технології та ін..

На жаль, слід констатувати той факт, що на сьогодні більшість робототехнічної продукції, представленої в Україні, є імпортною, а

вітчизняні товаровиробники залежать від іноземних постачальників комплектуючих.

В Україні широко пропагується та розвивається робототехнічне конструювання на громадських засадах: «Асоціація робототехніки» є організатором змагання з робототехніки серед школярів та «Перегони роботів – Robogase»; МАН проводить Всеукраїнську олімпіаду з робототехніки, дитячий конкурс «Стадіони майбутнього»; Міжнародний турнір з робофутболу WRO Gen II Football,

Всесвітньовідома датська компанія LEGO у 1980 році заснувала окремих підрозділ LEGO Education, спрямований на освіту і стимулювання у дітей творчих навичок з робототехніки, створення проектних робіт, навчання співпраці у команді. Співпрацюючи з відомими експертами у розвитку науки, технології, психології, LEGO Education було розроблено і впроваджено цілісну концепцію навчання для дітей віком від 1.5 до 16 років більш ніж у 40 країнах світу. ТОВ «ПРОЛЕГО», засноване у 2008 році, є ексклюзивним партнером LEGO Education в Україні. Основний напрямок діяльності – інтеграція сучасних освітніх технологій у дошкільну та шкільну освіту. У цьому ж 2008 році була створена технічна студія «Винахідник», яка проводить свою діяльність в сфері освіти і розвитку по програмах LEGO Education. Обидві організації покликані виховати майбутніх спеціалістів в галузі робототехніки, тобто закладаються основи інноваційного навчання, яке відповідає всесвітньому темпу розвитку новинок в даній області.

Науково-дослідницькі лабораторії, спеціалізовані наукові установи та кафедри у ВНЗ, конструкторські бюро формують науковий потенціал розвитку робототехніки. В Україні вистачає інтелектуального потенціалу для створення необхідної інтелектуальної і матеріально-технічної бази під будь-які ліцензії. Але зниження рівня фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт призвело до відтоку з України кваліфікованих наукових та технічних кадрів, занепаду багатьох наукових шкіл, стрімкої деградації матеріально-технічної бази наукових та науково-технологічних досліджень, переважного впровадження в Україні запозичених технологій не найкращої якості, зростання ролі іноземних інвесторів. Тоді як з-за кордону Україні пропонують те, що створюється самими українськими інженерами – тут спрацьовує наступний механізм: наші інженери мають дуже потужний інтелектуальний потенціал, і як наслідок розробляють проекти багатьох новітніх (інноваційних) розробок, але проблема полягає в тому, що дані результати не можна в подальшому втілити в життя із-за нестачі фінансування зі сторони держави, і в цьому випадку науковці змушені продавати свої ідеї за низькими цінами іноземцям.

Одним з найбільш негативних факторів є те, що вітчизняна продукція оновлюється в середньому лише один раз на 5 років, а абсолютно нова, вперше освоєна в Україні становить лише 4,1

відсоток серед інших інновацій. Відповідно до цього технічний рівень української продукції в великій мірі не відповідає вимогам сучасного ринка. Інноваційну активність підприємства визначає частка надходжень від обороту, що направляється на фінансування науково-дослідних робіт.

Для вдалого впровадження інновацій необхідні три аспекти: детальна розробка, сміливість дійти до фінальної стадії і при необхідності зійти з дистанції, якщо проект виявиться нерентабельним. Фінансове стимулювання розвитку робототехніки має два основних різновиди:

- внутрішній – вкладення фінансових ресурсів у модернізацію матеріально-технічної бази окремих підприємств, автоматизацію виробництв для підвищення їх конкурентоспроможності на ринку;
- зовнішній – залучення фінансових ресурсів із зовнішнього середовища, пов'язане з реалізацією інноваційної політики держави, переходом світової економіки на новий рівень науково-технічного розвитку, посиленням інноваційної активності в регіонах тощо.

Робототехніка в Україні перебуває досить в складному становищі, оскільки сама держава не проявляє ініціативу у забезпеченні фінансуванням та підтримці інноваційного процесу. Можна стверджувати, що український ринок робототехніки має надзвичайно низькі темпи розвитку через наявне технологічне відставання, сформованість світового ринку високотехнологічних товарів і послуг, на якому Україна, як суб'єкт, має підтримувати свою присутність, а також тяжіння в управлінні інноваційною сферою до галузевих засад, замість необхідності системного і послідовного впровадження функціональних принципів. Технологічна революція та автоматизація виробництва спричинять значне зростання безробіття та збільшення економічної нерівності. Для України всі ці проблеми є особливо актуальними: обираючи шлях модернізації, варто враховувати, що у нас і досі існує цілий ряд підприємств, особливо у державній сфері, для яких модернізація і впровадження робототехніки може стати суттєвим потрясінням.

Основна проблема лежить в площині організації державного управління інноваційним розвитком, координації злагодженої роботи усіх ланок господарського механізму.

За для стимулювання розвитку робототехніки в Україні необхідно застосувати механізми та інструменти державно-приватного партнерства: надання грантів; пряме інвестування; надання фінансових гарантій та податкових пільг; стимулювання участі комерційних банків в інвестуванні; надання нефінансових послуг та інших видів нефінансової підтримки; надання державного замовлення на розроблення найважливіших новітніх технологій за пріоритетними

напрямами розвитку науки і техніки та розвиток матеріально-технічної бази наукової та науково-технічної діяльності.

Висновки. Не зважаючи на неузгодженість законодавства в інноваційній сфері, непослідовність дій держави щодо підтримки суб'єктів інноваційної діяльності, на інвестиційну байдужість, українські виробники, науковці та інженери намагаються власними силами забезпечити розвиток робототехніки. Таким чином, поточна ситуація в інноваційній сфері робить нагальною розробку такої державної політики, яка б забезпечувала розширене відтворення об'єктної бази не лише робототехніки, а і усіх високотехнологічних сфер діяльності в цілому.

Література:

1. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>
2. Антохов А.А. Роботизація як головний рушій переходу до технолого-сингулярного етапу розвитку регіональної економіки / А.А. Антохов. // Молодий вчений. – 2015. – №2(1). – С. 67-71. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_2\(1\)_16](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_2(1)_16)
3. Струтинський В. Б. Основні етапи розвитку робототехніки / В.Б. Струтинський, В.Є. Юмашев, О.М. Кравець // ВІСНИК ЖДТУ № 4 (43), Технічні науки – 2007 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://vuzlib.com.ua/articles/book/10547-Osnovn%D1%96etapi_rozvitku_roboto/1.html
4. Інноваційний розвиток промисловості як складова структурної трансформації економіки України. – К.: НІСД, 2013. – 71 с.
5. Асоціація робототехніки в Україні. Громадська організація. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.roboart.org.ua/pro-nas>

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro priorytetni napriamy innovatsijnoi diial'nosti v Ukraini» [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/lavs/shov/3715-17>
2. Antokhov A.A. Robotyzatsiia iak holovnyj rushij perekhodu do tekhnoloho-synhuliarnoho etapu rozvytku rehional'noi ekonomiky / A.A. Antokhov. // Molodyj vchenyj. – 2015. – №2(1). – S. 67-71. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_2\(1\)_16](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_2(1)_16)
3. Strutyns'kyj V. B. Osnovni etapy rozvytku robototekhniky / V.B. Strutyns'kyj, V.Ye. Yumashev, O.M. Kravets' // VISNYK ZhDTU № 4 (43), Tekhnichni nauky – 2007 [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: http://vuzlib.tsom.ua/artitsles/book/10547-Osnovn%D1%96etapi_rozvitku_roboto/1.html

4. *Innovatsijnyj rozvytok promyslovosti iak skladova strukturnoi transformatsii ekonomiky Ukrainy.* – K.: NISD, 2013. – 71 s.
5. *Asotsiatsiia robototekhniki v Ukraini. Hromads'ka orhanizatsiia. [Elektronnyj resurs].* – Rezhym dostupu: <http://vvv.roboart.org.ua/pro-nas>

РОЗДІЛ II. ПИТАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК

УДК 373.3.016:62

ІНСТРУКТАЖ У НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНІЙ ТРУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ

кандидат педагогічних наук, доцент, Васенко В.В.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Україна, Переяслав-Хмельницький

Розглянуто особливості навчально-пізнавальної трудової діяльності молодших школярів при проведенні уроків праці та проаналізовано можливості інструктажу, як складової частини уроку трудового навчання, що являє собою сукупність методів навчання, які забезпечують усвідомлення учнями мети, завдань, послідовності і прийомів виконання трудового завдання та окремих трудових операцій, запропоновано види інструктажу та вимоги до їх використання на різних етапах уроку та при виконанні роботи з різними матеріалами, передбаченими програмою з навчального предмету.

Ключові слова: навчально-пізнавальна трудова діяльність, метод навчання, інструктаж, типи інструктажу (вступний, поточний, заключний), вимоги до проведення інструктажу, дидактичні вимоги, самостійна робота.

кандидат педагогических наук, Васенко В.В. Инструктаж в учебно-познавательной трудовой деятельности младших школьников на уроках / ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды», Украина, Переяслав-Хмельницкий

Рассмотрены особенности учебно-познавательной трудовой деятельности младших школьников при проведении уроков труда и проанализированы возможности инструктажа, как составной части урока трудового обучения, представляющего собой

совокупность методов обучения, обеспечивающих осознание учащимися цели, задач, последовательности и приемов выполнения трудового задания и отдельных трудовых операций, предложены виды инструктажа и требования к их использованию на различных этапах урока и при выполнении работы с различными материалами, предусмотренными программой по учебному предмету.

Ключевые слова: учебно-познавательная трудовая деятельность, метод обучения, инструктаж, типы инструктажа (вступительный, текущий, заключительный), требования к проведению инструктажа, дидактические требования, самостоятельная работа.

Ph.D., Vasenko V.V. Instruction in educational and cognitive working activity of primary schoolboys at lessons / SHEE "Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda", Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytskyi

The peculiarities of educational and cognitive working activity of primary schoolboys during realization of the lessons of work and analyzed the possibility of instruction, as an base part of the lesson of labour studies, which is a set of studies methods, its to ensure of awareness of the pupils goals, tasks, sequences and methods of implementation of labour tasks and individual labour operations, offered kinds of instruction and the requirements for their use at the different stages of the lesson and during fulfilling of work with different materials, provided by the program with the academic subject are considered in it.

Key words: educational and cognitive working activity, method of teaching, instruction, types of instruction (entrance, current, final), requirements to realization of instruction, didactic requirements, independent work.

Вступ. Сучасне реформування освіти, її орієнтування на європейські цінності спрямоване на підвищення ефективності різних видів діяльності школярів, забезпечення їх різнобічного розвитку. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання навчально-пізнавальної трудової діяльності, яка є одним з важливих чинників навчання та виховання особистості. Включаючись у неї, учень докорінно змінює своє відношення як до себе, так і до навколишнього світу. У цьому контексті важливим є не лише залучення учнів до діяльності на уроках, а й навчати їх здобувати потрібну інформацію самостійно, осмислювати та узагальнювати її, аналізувати та робити висновки, на основі чого приймати потрібні рішення, забезпечуючи розвиток пізнавального інтересу до навчання. Забезпечити

досягнення цього можна інструктуванням молодших школярів у вигляді спрямовування та пояснення послідовності виконання трудового завдання і окремих операцій. При такому підході вирішується одне із завдань освіти – усвідомлене дотримання безпечних прийомів роботи та користування інструментами і матеріалами. Тобто, інструктаж стає складовою частиною уроку трудового навчання, а отже сприяє навчально-пізнавальній трудовій активності молодших школярів.

Трудова підготовки молодших школярів завжди була і залишається у полі зору педагогічної науки. Методологічні й теоретичні основи трудового виховання школярів зробили К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, В. Стоюнін, В. Водовозов, К. Сент-Ілер та ін. Основи навчально-пізнавальної активності трудового навчання школярів одержали розвиток у дослідженнях М. Гончарова, В. Оржеховської, Д. Тхоржевського та ін. Зокрема, останнім доведено, що на ефективність трудового навчання впливає застосування різних методів організації праці учнів.

Проблеми активізації трудової діяльності учнів початкової школи знайшла відображення у роботах О. Киричука, О. Коберника, В. Кузя. Деякі аспекти цієї проблеми досліджувалися О. Савченко, В. Тименком та ін., засвоєння дітьми нових знань, умінь і навичок творчої та трудової діяльності досліджувалися А. Алексюком, Н. Бібік, М. Даниловою, В. Онищуком, В. Паламарчуком та ін.

Формулювання мети статті та завдань. Можливості використання різних видів інструктаж у навчально-пізнавальній трудовій діяльності молодших школярів як методу активізації учнів на уроках трудового навчання. Очевидним завданням при цьому може стати перевірка результативності такої роботи.

Виклад основного матеріалу. Ідея трудового навчання та виховання дитини така ж давня, як і суспільний розвиток, бо з кожним його етапом цей процес набував своєрідного змісту, видозмінював форми і методи. Це відбувалося для задоволення вимоги суспільства та активізації трудову діяльність учнів. Поняття «активізація діяльності» в психолого-педагогічній літературі трактується по-різному. Зокрема, «Український педагогічний словник» дається його визначає так: «активізація — вдосконалення методів і організаційних форм навчально-пізнавальної роботи учнів, що забезпечує активну й самостійну теоретичну і практичну діяльність школярів в усіх ланках навчального процесу» [1, с.21]

Тому у нашому випадку поняття «навчально-пізнавальної діяльності» може розглядатися Такий підхід дає змогу розглядати навчально-пізнавальну діяльність молодших школярів як діалектичну єдність двох аспектів: навчального та пізнавального. Причому

навчальна діяльність є інструментарієм здійснення пізнання. Навчально-пізнавальна діяльність є інваріант змісту освіти молодших школярів [3].

У результаті аналізу понять «навчальна діяльність» і «навчально-пізнавальна діяльність», вважаємо, що навчально-пізнавальна діяльність молодших школярів є окремою підструктурою діяльності, спрямованою на здійснення цілей навчально-виховного процесу засвоєння змісту і результатів навчання. Як і будь-яка система, навчально-пізнавальна діяльність учнів має виконувати функції: прищеплювання потреби і навичок самостійного поповнення знань; розвитку умінь і навичок логічних міркувань, використання різних джерел пізнання, пізнавальних здібностей; формування світогляду молодших школярів. Їх реалізація забезпечується в умовах освітньо-розвивального середовища, що зорієнтовує не лише зміст, форми, засоби, а і методи на розвиток інтелектуального, творчого, духовного потенціалу, емоційно-вольових якостей, мислення, загальної культури, формування здатності особистості молодшого школяра до самостійної, активної навчально-пізнавальної діяльності. Організація освітньо-розвивального середовища загалом містить: створення атмосфери доброзичливості; орієнтації на більш підготовлених суб'єктів навчання; надання можливості учням працювати. [5, 34 - 52.]

Уроки праці в початкових класах дуже різноманітні за змістом, структурою, способами організації трудової діяльності. Визначаючи методiku їх проведення, вчителів потрібно врахувати змістові особливості уроку трудового навчання, істотні відмінності 6-9 річних дітей, умови, в яких працюють початкові класи, матеріальне забезпечення, організаційні форми уроку праці. Тому у центрі уваги вчителя має бути організація навчально-пізнавальної трудової діяльності учнів залежно від теми, змісту та мети уроку. Саме це впливає на навчальні результати, активізацію трудової діяльності учня в процесі праці.

Проведення уроків трудового навчання у початковій школі визначається змістовою лінією освітньої галузі «Технології» Державного стандарту [2], метою якої є формування і розвиток в учнів технологічної, інформаційно-комунікаційної та основних компетентностей для реалізації їх творчого потенціалу і соціалізації у суспільстві. Для її досягнення передбачається виконання ряду завдань, серед яких важливе місце відведене формуванню уявлення про предметно-перетворювальну діяльність людини, та здатності до формулювання творчих задумів, усвідомленого дотримання безпечних прийомів роботи та користування інструментами і матеріалами. Отже, результативність трудового навчання багато в

чому визначається добором дидактичних методів. Одним з них є інструктаж – «керівні вказівки, інструкції» [6, 34]

Тому інструктаж є невід'ємною складовою частиною уроку трудового навчання і виступає як сукупність методів навчання, спрямованих на пояснення мети, завдань, послідовності і прийомів виконання трудового завдання та окремих трудових операцій, які необхідно засвоїти учням [7]. У процесі інструктажу, як правило, використовується декілька методів навчання. Такими методами є демонстрування трудових дій, прийомів і пояснення правил їх виконання; бесіда, у процесі якої вчитель з'ясовує, наскільки учні зрозуміли поставлене завдання. При цьому методи тісно переплітаються між собою, і їх комбінації виступають як системи для формування в межах вікових можливостей узагальнених способів (алгоритмів) предметно-перетворювальної діяльності з дотримання безпечних прийомів ручної праці та економного використання матеріалів. При цьому методи тісно переплітаються між собою, і їх комбінації виступають як системи.

До інструктажу, як методу навчання і, як сукупності словесних методів, тобто ставиться ряд дидактичних вимог [4]: комбінування різних методів і прийомів навчання; обґрунтування змісту інструктажу для запобігання порушують умови його виконання; повнота інструктажу і його розчленування на елементи в залежності від складності завдання, подається весь або по частинах; чіткість і лаконічність пояснення способів навчальних дій та операцій; постановка конкретного навчального завдання; пояснення правил виконання трудових прийомів і проведення самоконтролю; роз'яснення типових помилок під час виконання робіт.

Дотримання таких умов під час навчання учнів трудовим діям, практичним умінням і навичкам за місцем у навчальному процесі дозволяє прийняти поділ інструктажу на вступний, поточний і підсумковий (заключний).

Для встановлення дидактичних можливостей кожного з виділених видів інструктажу зупинимось детальніше на кожному з них.

Вступний інструктаж містить у собі постановки конкретної трудової задачі, характеристику операцій, пояснення правил виконання трудових прийомів і проведення самоконтролю. Він зводиться до повідомлення учням інструкцій із виконання трудових процесів, операцій і різних завдань, що супроводжується демонструванням об'єктів, які вивчаються, і відповідних наочних посібників. Застосовується демонстрація прийомів роботи з інструментами та виконанням операцій. Проводиться детальний аналіз технічної документації: креслень, ескізів, технологічних карток тощо. Головне завдання вступного інструктажу полягає в тому, щоб з його допомогою організувати і спрямувати діяльність учнів. У

структурі уроку вступний інструктаж відноситься до етапу повідомлення нового матеріалу, а саме – планування технологічного процесу і дозволяє попередити типові помилки, характерні для вікової групи молодших школярів.

Цей вид інструктажу застосовується перед початком самостійної роботи учнів і передбачає доведення до них кінцевих результатів роботи. Звертається увага молодших школярів на дотримання правил техніки безпеки під час роботи з використовуваними інструментами. Інструктаж супроводжую демонстрацією робочих рухів та трудових дій.

Поточний інструктаж містить у собі пояснення допущених помилок, з'ясування причин неправильної роботи і встановлення правильних прийомів. Його проводять для виправлення помилок, що виникли в процесі виконання практичної роботи. Як правило, поточний інструктаж проводиться індивідуально, а якщо однакові помилки допускають ряд учнів, то і для всього класу - фронтально.

Цей вид інструктажу проводиться під час самостійної практичної роботи і передбачає допомогу окремим учням. Якщо помилки є типовими, вчитель перериває роботу і дає додаткові роз'яснення всім учням.

Під час практичної роботи увага учнів звертається на дотримання правил техніки безпеки та на послідовність виконуваних операцій. Особлива увага надається роботі дітей, які мають труднощі з виконанням завдання і потребують зовнішнього педагогічного впливу. Одним із шляхів допомоги може стати спонукання до аналізу своєї дії, здійснення контролю якості виконання трудових дій і операцій.

Підсумковий, або заключний інструктаж містить у собі аналіз та характеристику допущених у роботі помилок і оцінку за виконання роботи кожного учня. Проводиться він на завершальному етапі уроку перед домашнім завданням. Метою цього виду інструктажу є підведення підсумків виконаної роботи та уроку в цілому. Вдалою формою його проведення може бути бесіда, під час якої розглядається і оцінюється правильність і якість виконання учнями завдання, роз'яснюються суть допущених помилок, їх причини та шляхи уникнення. Заключний інструктаж будується так, щоб виховати в учнів навички самоконтролю, оцінки і аналізу трудової діяльності та діяльності своїх товаришів.

Під час проведення заключного інструктажу доцільно аналізувати результати, демонструвати кращі роботи учнів, визначати подальші перспективи.

Для підтримання активності учнів можливе виконання ними порівняння своїх робіт зі зразками, визначення типових помилок та встановлення їх причин, визначення найкращих робіт та коментування можливостей успішного виконання завдань.

При виконанні багатьох виробів може залишатися матеріал, придатний для використання в подальшій роботі. Проводячи заключний інструктаж, звертається увага дітей на можливості зберігання залишків, як в подальшому їх краще використати. Все це розвиває та виховує у дітей дбайливість до шкільного майна та громадської власності, економного витрачання матеріалів, що є одним з показників високої культури праці.

Природно, що при використанні інструктажу вчитель виступає в ролі посередника між знаннями, зафіксованими в досвіді людства, і свідомістю дитини, яка його не має.

Проте пізнавальна діяльність учнів складна, діалектично суперечлива. Способи навчально-пізнавальної трудової діяльності, продемонстровані вчителем автоматично не визначають характер розумової діяльності учнів, а лише створюють певні тенденції та умови для адекватної навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів.

Очевидним стає факт, що інструктаж дозволяє полегшити опанування загальнотрудовими вміннями, зокрема, проектуванням продукту праці, плануванням трудового процесу, обладнанням робочого місця, виконанням операцій розмітки, технологічної обробки, вимірювання, складання, монтажу, , проведення самоконтролю. Тому інструктажі повинні передбачати

розчленування трудових операцій на більш дрібні елементи - трудові прийоми і дії. На початковому етапі навчально-пізнавальної трудової діяльності кожна трудова дія виконується учнем в уповільненому темпі з ретельним продумуванням кожного виконуваного елемента. Осмислені і освоєння трудові дії поступово об'єднуються в трудові прийоми, які, в свою чергу, вимагають подальшого осмислення та вдосконалення в процесі спеціальних вправ. Трудові прийоми поступово об'єднуються в операції, а потім у трудові вміння. Зазвичай у початкових класах вчитель не ставить мети доводити оволодіння трудовими операціями до рівня автоматизованих навичок, за винятком найпростіших дій з оперування графічною інформацією і оволодінню найпростішими прийомами роботи інструментам. Тому основну увагу на уроках трудового навчання зосереджується на формуванні у дітей трудових умінь, що становлять три основні групи: перша - вимірювальні, обчислювальні, графічні, технологічні; друга - загальнотрудові, організаторські, конструкторські, діагностичні, операторські; третя - спеціальні трудові з обробки паперу, картону, тканини, різних матеріалів, складання, налагодження та ін.

Формування умінь завжди пов'язане з практичною діяльністю учнів, тому в основу такої роботи слід класти різні види інструктажу та

залучати школярів до навчально-пізнавальної трудової діяльності різної складності.

Аналіз результатів самостійної роботи учнів, організованої у описаний спосіб показує, що «високий рівень навчальних досягнень» в експериментальному класі продемонстрували 44% , у контрольному - 36% , «достатній», відповідно, - 50% і 50%, «середній» - 6% і 14%. Отримані результати свідчать про те, що використання інструктажу на уроках трудового навчання у початковій школі сприяє навчально-пізнавальній трудовій діяльності школярів.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Виконана робота дає підстави констатувати, що навчально-пізнавальна трудова діяльність молодших школярів є складною і комплексною проблемою, яка потребує особливої уваги педагогічної громадськості.

Забезпечення активності учнів початкової школи у означеній діяльності дозволяє формувати у них необхідні групи трудових умінь, які забезпечують успішність вимірювальних, обчислювальних, графічних, технологічних, організаторських, конструкторських, діагностичних, оброблювально-технологічних та ін. умінь, що є базовими не лише у загальноосвітній, а і у майбутній професійній підготовці.

Використання різних видів інструктажу на окремих етапах уроків трудового навчання дозволяє підвищити «високий рівень навчальних досягнень» і знизити «середній» у експериментальних класах, що забезпечує належні умови для активізації молодших школярів на уроках.

Хоча природно, що ефективність використання інструктажу залежить не лише від методики їх проведення, в реальному навчально-виховному процесі слід концентруватися на змістовому їх наповненні та забезпеченні системності і цілісності їх застосування, що може бути предметом наступних досліджень.

Література:

1. Гончаренко С.У. *Український педагогічний словник* / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. *Державний стандарт початкової загальної освіти* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF>.
3. Єфименко В.В. *Активізація навчально-пізнавальної діяльності у школі* / В.В. Єфименко - К.: Освіта, 2003. - 35 с.
4. Савченко О.Я. *Урок у початкових класах: [навч.-метод. посіб.]* / О.Я.Савченко. – К.: Освіта, 1993. – 224 с.
5. Слободчиков В.И. *Образовательная среда: реализация целей образования в пространстве культуры* / В.И. Слободчиков // *Новые*

ценности образования: культурные модели школ. - Вып. 7. Инноватор Bennett Colledge. - М.: Смысл, 1997. - С. 34 - 52.

6. Словник української мови: у 11 т. — Т. 4. (І-М). — К.: Наук. думка, 1973. - С.34.

7. Тхоржевський Д.О. *Методика трудового і професійного навчання та викладання загальнотехнічних дисциплін: Навч. посібник. – 3-тє вид., перероб. і допов. / Д.О.Тхоржевський. – К.: Вища школа, 1992. – 334 с.*

References:

1. Goncharenko S.U. *Ukrainskiy pedagogichny slovnyk / S.U. Goncharenko. – K.: Lybid, 1997.- 376 s.*

2. *Derzhvnyi standart pochatkovoї zagalnoi osvity [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF>.*

3. Yefimtnko V.V. *Aktivizatsiya navchalno-piznavalnoi diyalnosti u shkoli / V.V. Yefimtnko. – K.: Osvita, 2003. – 35 s.*

4. Savchtnko O.Ya. *Urok u pochatkovykh klasakh: [navch.-metod.posib.] / O.Ya. Savchtnko. – K.: Osvita, 1993. – 224 s.*

5. Slobodchikov V.Y. *Obrasovatel'naya sreda: realizatsiya obrasovaniya v prostranstve kultury / V.Y. Slobodchikov // Novyye tsennosti obrasovaniya: kulturnyye modeli shkol. – Vyp.7. Innovator Bennett Colledge. – M.: Smysl, 1997. – S.34-52.*

6. *Slovnyk ukrainskoi movy: u 11 t. – T. 4. (I-M). – K.: Nauk.dumka, 1973. – S.34.*

7. *Tkhorzhevskiy D.O. Metjdyka trudovogo I profesiynogo navchannya ta vykladannya zagalnotekhnichnykh dyszyplin: Navch.posibnyk. – 3-ye vyd.,pererob. i dopov. / D.O. Tkhorzhevskiy. – K.: Vyscha shkola, 1992. – 334 s.*

УДК 37.036:070.422

ТВОРЧИСТЬ І КРЕАТИВНІСТЬ

ЯК ПЕДАГОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

доктор педагогічних наук, Дяченко М. Д.

Класичний приватний університет, Україна, Запоріжжя

Розкрито сутність понять “творчість”, “креативність”; за допомогою ретроспективного методу висвітлено наукові погляди на феномен творчості як суспільне й особистісне явище; відображено філософські, педагогічні та психологічні підходи до трактування креативності й творчості в контексті розвитку особистості; проаналізовано окремі концепції творчості; узагальнено історичні аспекти філософського розуміння творчості;

розглянуто сучасні дефініції творчості та креативності в площині психолого-педагогічних розвідок; конкретизовано теоретичні уявлення щодо чинників креативності й механізмів творчості; обґрунтовано необхідність подальших досліджень процесу творчого розвитку особистості; теоретично доведено, що творчість є вищою формою активності діяльності людини, джерелом розвитку і прогресу суспільства.

Ключові слова: діяльність, концепція, креативність, особистість, процес, розвиток, творчість, цінності.

доктор педагогических наук, Дяченко М. Д. Творчество и креативность как педагогические категории: исторический аспект / Классический приватный университет, Украина, Запорожье

Раскрыта сущность понятий “творчество”, “креативность”; с помощью ретроспективного метода освещены научные взгляды на феномен творчества как общественное и личностное явление; отражены философские, педагогические и психологические подходы к трактовке креативности и творчества в контексте развития личности; проанализированы отдельные концепции творчества; обобщены исторические аспекты философского понимания творчества; рассмотрены современные дефиниции творчества и креативности в плоскости психолого-педагогических исследований; конкретизированы теоретические представления о факторах креативности и механизмах творчества; обоснована необходимость дальнейших исследований процесса творческого развития личности; теоретически доказано, что творчество является высшей формой активности деятельности человека, источником развития и прогресса общества.

Ключевые слова: деятельность, концепция, креативность, личность, процесс, развитие, творчество, ценности.

doctor of pedagogical Sciences, Dyachenko M. D. Creativity and creativeness as a pedagogical category: historical aspect / Classic Private University, Ukraine, Zaporozhye

The essence of the concepts “creativity”, “creativity”; using the retrospective method lit research looks at the phenomenon of creativity as a social and personal phenomenon; it reflects the philosophical, pedagogical and psychological approaches to interpretation of creativity and creativity in the context of personality development; analyzed the individual concepts of creativity that exist in science; summarized historical aspects of the philosophical understanding of creativity; examined contemporary definitions of creativity and creativity in the plane of the psycho-pedagogical research; specified theoretical views on the factors of creativity and mechanisms for creativity; the necessity of further studies of the process of creative development of personality; it is

theoretically proved, that creativity is the highest form of activity, source of development and progress of society.

Keywords: activity, concept, creativity, personality, process, development, creativity, values.

Вступ. Розвиток громадянського суспільства, реалізація нових ідей, формування й удосконалення системи ціннісних орієнтацій значною мірою залежать від творчої активності кожної людини та її перетворювальної діяльності, результативність якої зумовлюється не лише наявністю суспільних вимог до якості виконання роботи, але і творчих здібностей особистості.

У зв'язку з цим особливої актуальності набирає проблема правильних акцентів у підготовці студентів з метою розвитку в них не лише професійних рис, але і їхнього творчого потенціалу, що є особливо важливим в умовах модернізації сучасної освіти та інтеграції України в європейський соціокультурний простір. Сьогодні гостро постають проблеми розвитку творчої особистості, дослідження й організації творчої діяльності студентів, створення умов для творчого самовиявлення кожного громадянина.

Проблема творчості стала предметом дослідження багатьох учених: М. Бахтіна, В. Біблер Д. Богоявленської, Г. Буша, Т. Волобуєвої, Б. Кедрова, О. Лука, І. Манохи, В. Моляко, Я. Пономарьова, А. Пуанкаре, В. Рибалки, В. Роменця, З. Сіверс, В. Степуна, А. Шуміліна та ін. Питання креативності вивчали Т. Баришева, Дж. Гілфорд, А. Гуськова, Ю. Жигалов, Е. Торранс та ін.

Формулювання мети статті та завдань. Метою статті є висвітлення філософських, педагогічних, психологічних поглядів на процес творчості; окреслення наукових підходів до дефініцій креативності; розкриття сутності понять “творчість” і “креативність”, визначення взаємозв'язку між ними. Завдання статті: проаналізувати окремі концепції творчості; узагальнити історичні аспекти філософського розуміння проблеми творчості; окреслити сучасні дефініції творчості та креативності в площині психолого-педагогічних розвідок; конкретизувати теоретичні уявлення щодо чинників креативності й механізмів творчості; обґрунтувати необхідність подальших досліджень процесу творчого розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу статті. Концепції творчості, що існують у науковому світі, незважаючи на їхню різноманітність, дозволили систематизувати інформацію про окремі аспекти й моменти цього феномену. У довідковій літературі термін “творчість” тлумачиться як “форма діяльності людини, спрямована на створення якісно нових для неї цінностей, що мають суспільне значення, тобто важливі для формування особистості як суспільного суб'єкта” [13, с. 286], “мислення в його вищій формі, яке проявляється як уява і яке

виходить за межі відомих способів вирішення поставленого завдання” [16, с. 142], продуктивна форма активності й самостійності людини, результатом якої є відкриття, винаходи, створення нових музичних, художніх витворів, розв’язання нових завдань у праці лікаря, вчителя, художника, інженера [8, с. 282], діяльність людини, яка створює нові матеріальні й духовні цінності, що мають суспільну значущість [6].

Філософські погляди на дефініції творчості мають давню традицію, що виникла із зародженням філософської думки загалом. В античній свідомості творчість виступала у двох формах: як божественне – акт народження (творіння) Космосу і як людське – мистецтво, ремесло. За словами російського дослідника В. Яковлева фраза Платона “Все, що викликає перехід з небуття в буття – це творчість” саме в силу своєї універсальності може виступати епіграфом до всіх досліджень творчої проблематики [19]. Стародавні філософи замислювалися над сутністю та механізмами пізнання людиною навколишнього світу, наголошуючи на формуванні в неї можливості бачити світ поза готовими стереотипами, які “гасять” особистісне бачення світу і творче натхнення особистості як механізм творчості [7, с. 187].

У часи Середньовіччя творчість розглядалася як перетворення небуття в буття засобом вольового акту божественної особи. В епоху Відродження посилювалося антропологічне трактування творчості (перехід від культу релігійного начала до культу генія як носія творчого начала), творчість інтерпретувалася як процес цілеспрямованої діяльності людини на основі створення нового і перетворення того, що вже існувало. В епоху Реформації під творчістю розуміли дію, творчість вважалася спорідненою з винахідництвом [17].

У XVIII ст. творчою діяльністю почали називати продуктивну здатність уяви; посилювалося діяльнісне бачення творчості, акцентувалося на творчій взаємодії і самореалізації індивіда в різних соціальних групах.

Пізніше було створено оригінальну концепцію людської творчості (у філософії М. Бердяєва, на засадах екзистенціалізму), за якою свобода є необхідною умовою будь-якої творчої діяльності. Дух людини, залежної від повсякденної реальності, не здатний до справжньої творчості. Можливість почати творити виникає тільки при філософському баченні світу [2, с. 213]. На думку вченого, у світі творчості все – цікавіше, значніше й оригінальніше, а творчість притаманна будь-якій людській праці, кожній людині, якщо її дух і свідомість – вільні, не підпорядковані необхідності.

Розгорнуту дефініцію творчості запропонував А. Спіркін: “творчість – це розумова і практична діяльність, результатом якої є створення оригінальних, неповторних цінностей, встановлення нових

фактів, властивостей, закономірностей, а також методів дослідження і перетворення матеріального світу й духовної культури” [18, с. 322]. Вчений звернув увагу на духовний аспект феномену творчості: це – “духовна діяльність, результатом якої є створення оригінальних цінностей, встановлення нових, раніше невідомих фактів, властивостей і закономірностей матеріального світу й духовної культури” [там само]. Важливим, на наш погляд, є виокремлення автором, поряд з ознаками оригінальності й новизни, й об’єктивної та суб’єктивної значущості творчості.

Як духовний феномен творчість розглядалася в традиціях російської класичної філософії; у психологічній науці кінця ХІХ – початку ХХ ст. увага акцентувалася на аксіологічних аспектах проблеми творчості. Сучасні автори також звертаються до розгляду духовних засад творчості. Так, наприклад, на думку філософа М. Кузнецової, стратегія творчості – це, власне, реалізація покликання людини зберігати цілісність і єдність світу, перетворюючи його й удосконалюючи на різних рівнях людських стосунків; справжня творчість мислиться як конструктивна, перетворювальна діяльність, що служить життєвим завданням, розвитку й оновлення суспільства. Сама життєздатність плодів творчої діяльності є важливим критерієм її “дійсності”; для людини духовної творчість одночасно є “життєтворчістю” [11], в якій вона проявляє свою духовність.

У сучасній філософії творчість розглядається як “універсальна властивість буття” [11], як “процес, завдяки якому здійснюється сходження людини до вищих ступенів духовності, моральності й свободи, розвитку особистості й культури” [12, с. 21]. Творчість – це сутнісна характеристика людини й основний культуротворчий фактор.

На думку В. Рибалки, “у загальному філософському контексті творчість людини є продовженням, але на якісно новому рівні, творчості природи, її складовою частиною. Суспільство і кожний його член виступають при цьому як суб’єкт творчої діяльності. Завдяки своїй продуктивній праці й творчій думці людина здійснює подальшу перебудову природи, формує нове предметне середовище, в умовах якого розвивається людська цивілізація і сама природа” [14, с. 5].

Згідно з поглядами вчених (І. Бех, Я. Пономарьов, С. Рубінштейн, Б. Теплов та ін.), найважливішими у формуванні творчої особистості є психологічні аспекти творчості, внутрішні процеси, а основою творчої діяльності виступають механізми уяви, сприйняття, фантазії, волі.

Значний внесок у розробку теоретичних засад механізму творчості зроблено Г. Костюком, у чиїх дослідженнях підкреслюється провідна роль “саморуху”, спонтанної творчої активності у формуванні та самотворенні особистості; розкриваються такі важливі механізми саморозвитку та саморегуляції, як самооцінка, образ “Я”.

За словами В. Роменця, саме через творчість простежуються можливі вияви індивідуальності людини; “творчість – це боротьба з усім хворобливим, творчість – це прояснення і душевне очищення, катарсис” [15, с. 5]. Важко не погодитися з такими словами, адже людина – не запрограмована машина, це – розумне створіння, наділене душею, свідомістю, прагненням до зростання та вдосконалення (у духовній, професійній сферах тощо), внутрішньою потребою у постійному поступі вперед – безперервному саморозвитку.

На думку В. Клименка, під механізмом творчості слід розуміти “психічні системи, утворені за життя для здійснення обміну інформацією та енергією під час розв’язання психологічних задач і проблем та вироблення творчих продуктів” [9, с. 12].

У сучасній акмеології творчість розглядається в тісному зв’язку з факторами розвитку людини: суспільство, умови навчання й праці (зовнішні чинники), а також особистісні здібності, рівень мотивації, готовності до самоактуалізації, прагнення до самореалізації та постійного саморозвитку (внутрішні чинники).

Психолого-педагогічний аспект проблеми творчості тісно пов’язаний з виявленням і розвитком творчих рис особистості, з розробкою змісту, засобів й умов організації та здійснення творчої діяльності студента, за яких конкретне явище є об’єктом, а окремий індивід – суб’єктом. На відміну від філософського, у педагогічному аспекті вивчення феномену творчості значна увага звертається на новизну та суспільну значущість результатів творчої діяльності як основних її критеріїв. У педагогіці творчість розуміється як процес засвоєння матеріальних і духовних цінностей, створених людством, під час якого відбувається формування та розвиток творчої особистості.

Аналіз першоджерел, історико-педагогічної літератури, наукових досліджень дозволяють стверджувати, що більшість учених визначають творчість як системне явище, певну сукупність взаємопов’язаних елементів: творчі можливості, творчий процес, ступінь індивідуального розвитку творчих здібностей та якостей особистості, що забезпечують творчу діяльність, яку можна стимулювати і спрямовувати в певну систему.

У наукових розвідках з педагогіки творчість особистості розглядається в контексті різних загальнометодологічних підходів: системно-діяльнісного (Б. Ломов, В. Моляко та ін.), особистісно орієнтованого (Д. Богоявленська, А. Маслоу та ін.), з позицій гуманізації та гуманітаризації освіти (С. Гончаренко, І. Зязюн та ін.).

Дослідник В. Андрєєв трактує творчість як “вид людської діяльності, для якої характерні: а) наявність протиріччя, проблемної ситуації або творчого завдання; б) соціальна і особиста значущість і прогресивність, тобто вона робить внесок у розвиток суспільства й

особистості; в) наявність об'єктивних (соціальних, матеріальних) передумов, умов для творчості; г) наявність суб'єктивних (особистісних якостей, знань, умінь, особливо позитивної мотивації, творчих здібностей особистості) передумов для творчості; д) новизна і оригінальність процесу або результату [1].

Творчість є найважливішим фактором і необхідною умовою ефективного саморозвитку, що визначає його творчу сутність. Роль творчості в саморозвитку підсилює процес творчості самої особистості, адже саморозвиток – це не спонтанна актуальність, а вмотивований творчий процес розкриття й розвитку реальних і потенційних здібностей, свідомої самоосвіти й самовиховання особистості [9]. Людина від природи – творець, бо приречена створювати те, чого в навколишньому середовищі та соціумі досі не існувало. Здатність творити максимально виявляється у новаторському розв'язанні найскладніших проблем людського буття, мінімально – у готовності реалізувати вже відомі завдання оригінально, новими способами.

Наразі проблема творчості все частіше розглядається в контексті ідеї “глобальної креативності”, в рамках визнання онтологічного статусу креативних процесів. Креативність, що розуміється настільки широко й універсально, – на рівні принципу – завжди співвідноситься з будь-яким процесом і вказує на міру виявлення якості новизни.

З філософських позицій креативність – це особлива форма знань, що є ідеальним об'єктом дослідження її специфічних внутрішніх законів. Виходячи з них, особистість, здійснюючи аксіологічну рефлексію, творить світ [3]. Креативність розглядається вченими як особистісно значуща якість на основі рефлексії та суб'єктивної самооцінки.

Численні дослідження присвячено виявленню в людині креативності, творчого потенціалу, що різною мірою присутній у кожній особистості. Хоча, як зазначається в теорії самоорганізації О. Князевої та С. Курдюмова, “природа нового – парадоксальна: нічого нового в цьому відкритому креативному (тобто в такому, що постійно створює нове) світі” [10, с. 144].

Учені Дж. Гілфорд [21], і П. Торренс [22] визначають креативність як здатність до творчого (дивергентного) мислення, Ф. Баррон [20] – як внутрішній процес, що спонтанно продовжується в дії. Здатність до творчості – передумова створення чогось нового, оригінального. Креативність як властивість особистості виявляється у тенденції до вирішення проблем по-новому, новими засобами, методами [4].

Поняття креативності, що найчастіше пов'язується з творчістю, трактується як особистісна характеристика. Л. Виготський,

розглядаючи особистість як інтегроване утворення, зауважує, що розвиток особистості відбувається впродовж усього життя людини; одним з найважливіших критеріїв особистості є творчість, прояв якої забезпечується розвитком уяви як внутрішнього механізму. Креативність є характеристикою особистості, що свідчить про її здатність до творчості. Дослідник вказує на необхідність прояву і розвитку здатності до створення нового, незалежно від того, буде це створено якимось предметом зовнішнього світу чи настроєм розуму або почуття [5].

Креативність тлумачать і як різні форми прояву інтелектуальних здібностей, оскільки всі ці аспекти роботи інтелекту мають пряме відношення до успішності розв'язання тих чи інших проблемних ситуацій (за рахунок досконаліших засобів побудови ментальної картини ситуації, різноманіття й оригінальності контексту її осмислення).

У багатьох дослідженнях креативний акцент робиться на виявленні психологічних механізмів і творчого потенціалу, що є в кожній особистості, але в різній кількості та якості. При цьому виникає проблема тільки у відмінності їх за рівнем і ступенем розвитку та прояву [3, с. 21].

Аналізуючи погляди вчених на феномен креативності, можна зробити висновок, що не існує однозначної відповіді на запитання: чи існує взагалі креативність, чи вона є науковим конструктом, чи самостійним є процес креативності, чи креативність – це сума інших психічних процесів? Представники когнітивної теорії “вроджених структур” (Н. Хомський, Дж. Фодор) стверджують, що неможливо створити щось із нічого, тобто попри існуючі структури, а процес вирішення творчих завдань дослідниками розглядається як взаємодія інших процесів.

Знаходячи точки дотику з багатьма науками, творчість як багатопланове поняття ще достеменно не досліджена й потребує нових злагоджених зусиль учених різних галузей життя. З філософських та соціологічних позицій творчість – це характеристика людини, яка активно перетворює дійсність, об'єктивну й суб'єктивну. При вивченні феномену творчості з позицій педагогіки акцент робиться на новизну та суспільну значущість результатів творчої діяльності як основних її критеріїв. Під творчістю в педагогіці розуміють процес засвоєння матеріальних і духовних цінностей, створених людством, під час якого відбувається формування та розвиток творчої особистості.

Висновки. Узагальнивши окреслені науково-теоретичні підходи до дефініції творчості, можна констатувати, що творчість є культурно-історичним явищем, яке вивчалось впродовж багатьох століть, але наразі залишається ще не достеменно дослідженим, що, на наш погляд, пояснюється невичерпністю, безмежністю і неосяжністю

самого феномена й можливостей людини; у філософії творчість визначається як бінарне поняття: 1) як інтелектуальний феномен; 2) як екзистенційний феномен, який створює основу свободи особистості, її шлях до самопізнання й самореалізації. У психологічній думці творчість має особистісно-процесуальні (уява, інтуїція, творче мислення, неусвідомлені компоненти розумової активності, здібності, потреби в самоактуалізації) та вольові (поведінкові) характеристики; підкреслюється, що творчість доступна кожній людині й дає можливість творчого самовиявлення й самореалізації. В педагогіці тлумачення творчості поєднуються з процесами становлення та розвитку особистості, динаміки її самосвідомості, переконань, ціннісних орієнтирів, світогляду, мотивів; під творчістю розуміють стійку потребу особистості в нових досягненнях (предметних і духовних) за допомогою нових шляхів і передових методів. В акмеології творчість трактується як процес досягнення особистістю вершин (акме) самоактуалізації, причому враховується і соціальний характер творчої діяльності як засіб професійно-творчого саморозвитку людини.

Отже, всі визначення зводяться до того, що творчість – це процес людської діяльності, результатом якої є створення якісно нових матеріальних та духовних цінностей, і яка оцінюється за своєю соціальною значущістю, новизною, оригінальністю, неповторністю, унікальністю. Це – вища форма активності та самостійності діяльності людини, її істинна сутність, джерело розвитку і прогресу суспільства.

Література:

1. Андреев В. И. Эвристика для творческого саморазвития: учеб. пособ. для вузов / В. И. Андреев. – Казань, 1994. – 247 с.
2. Бердяев Н. А. Самопознание: сборник / Н. А. Бердяев. – Л.: Лениздат, 1994. – 395 с.
3. Вишнякова Н. Ф. Психологические основы развития креативности в профессиональной акмеологии: Дис. д-ра психол. наук: 19.00.13 / Н. Ф. Вишнякова. – М., 1996. – 394 с.
4. Волкова Н. П. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх учителів до професійно-педагогічної комунікації: дис. д-ра пед. наук: 13.00.04 / Волкова Наталія Павлівна. – Д., 2006. – 432 с.
5. Выготский Л. С. Лекции по психологии / Л. С. Выготский. – Ижевск: Удмуртский ун-т, 2001. – 304 с.
6. Гольдентрихт С. С. Творчество как философская проблема / С. С. Гольдентрихт // Творчество и социальное познание. – М.: МГУ, 2000. – Т. 3. – С. 39–61.
7. Древнеиндийская философия: пер. с санскрита / [сост. В. В. Бродов]. – [2-е изд.]. – М.: Мысль, 1972. – 271 с.

8. Дьяченко М. И. Краткий психологический словарь: Личность, образование, самообразование, профессия / [Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А.]. – Мн.: Хэлтон, 1998. – 399 с.
9. Клименко В. В. Психологія творчості: навчальний посібник / В. В. Клименко. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 480 с.
10. Князева Е. Н. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты эволюции / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М.: КомКнига, 2007. – 272 с.
11. Кузнецова М. А. Творчество как атрибут человеческого бытия: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.13 / Волгоградский государственный ун-т / М. А. Кузнецова. – Волгоград, 2012. – 43 с.
12. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / [науч. ред. М. С. Ковалева и др.]. – М.: Мысль, 2001. – Т. 3. – 692 с.
13. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – 528 с.
14. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості: навчальний посібник / В. В. Рибалка. – К.: ІЗМН, 1996. – 236 с.
15. Роменець В. А. Психологія творчості: навчальний посібник / В. А. Роменець. – 2-ге вид, доп. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
16. Словарь-справочник по педагогике / авт.-сост. В. А. Межериков; под общ. ред. П. И. Пидкасистого. – М.: Сфера, 2009. – 448 с.
17. Сорокин Б. Ф. Философия и психология творчества: научно-методическое пособие для аспирантов и молодых преподавателей / Б. В. Сорокин. – Орел: Орловский государственный университет, 2000. – 104 с.
18. Спиркин А. Г. О творческой силе человеческого разума. Послесловие / А. Г. Спиркин; под. ред. Г. Гургинова. – М.: Прогресс, 1979. – 588 с.
19. Яковлев В. Философия творчества в диалогах Платона / В. Яковлев // Вопросы философии. – 2003. – № 6. – С. 142–154.
20. Barron F. Creativity intelligence and personality / F. Barron, P. M. Harrington // Psychological Inquiry. – 1993. – V. 4. – P. 147–178.
21. Guilford J. P. Measurement of Creativity / J. P. Guilford // Exploration in Creativity. – NY, 1967. – P. 281–287.
22. Torrance E. P. The nature of creativity as manifest in the testing / E. P. Torrance // The nature of creativity / R. Sternberg, T. Tardif (eds.). – Cambridge: Cambr. Press, 1988. – P. 43–75.

References:

1. Andreev V. I. Evristika dlya tvorcheskogo samorazvitiya: ucheb. posob. dlya vuzov / V. I. Andreev. – Kazan, 1994. – 247 s.
2. Berdyaev N. A. Samopoznanie: sbornik / N. A. Berdyaev. – L.: Lenizdat, 1994. – 395 s.

3. Vishnyakova N. F. *Psikhologicheskie osnovy razvitiya kreativnosti v professionalnoy akmeologii: lis. d-ra psikholog. nauk: 19.00.13 / N. F. Vishnyakova. – M., 1996. – 394 s.*
4. Volkova N. P. *Teoretychni ta metodychni zasady pidhotovky maibutnikh uchyteliv do profesiino-pedahohichnoi komunikatsii: dys. d-ra ped. nauk: 13.00.04 / Volkova Nataliia Pavlivna. – D., 2006. – 432 s.*
5. Vygotskiy L. S. *Lektsii po psikhologii / L. S. Vygotskiy. – Izhevsk: Udmurtskiy un-t, 2001. – 304 s.*
6. Goldentrikht S. S. *Tvorchestvo kak filosofskaya problema / S. S. Goldentrikht // Tvorchestvo i sotsialnoe poznanie. – M.: MGU, 2000. – T. 3. – S. 39–61.*
7. *Drevneindiyskaya filosofiya: per. s sanskrita / [sost. V. V. Brodov]. – [2-e izd.]. – M.: Mysl, 1972. – 271 s.*
8. Dyachenko M. I. *Kratkiy psikhologicheskiy slovar: Lichnost, obrazovanie, samoobrazovanie, professiya / [Dyachenko M. I., Kandybovich L. A.]. – Mn.: Khelton, 1998. – 399 s.*
9. Klymenko V. V. *Psykhologhiia tvorchosti: navchalnyi posibnyk / V. V. Klymenko. – K.: Tsentr navchalnoi literatury, 2006. – 480 s.*
10. Knyazeva Ye. N. *Sinergetika: nelineynost vremeni i landshafty evolyutsii / Ye. N. Knyazeva, S. P. Kurdyumov. – M.: KomKniga, 2007. – 272 s.*
11. Kuznetsova M. A. *Tvorchestvo kak atribut chelovecheskogo bytiya: avtoref. dis. ... d-ra filos. nauk : 09.00.13 / Volgogradskiy gosudarstvennyy un-t / M. A. Kuznetsova. – Volgograd, 2012. – 43 s.*
12. *Novaya filosofskaya entsiklopediya: v 4 t. / [nauch. red. M. S. Kovaleva i dr.]. – M.: Mysl, 2001. – T. 3. – 692 s.*
13. *Pedagogicheskiy entsiklopedicheskiy slovar / gl. red. B. M. Bim-Bad; redkol.: M. M. Bezrukikh, V. A. Bolotov, L. S. Glebova i dr. – M.: Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya, 2003. – 528 s.*
14. Rybalka V. V. *Psykhologhiia rozvytku tvorchoi osobystosti: navchalnyi posibnyk / V. V. Rybalka. – K.: IZMN, 1996. – 236 s.*
15. Romenets V. A. *Psykhologhiia tvorchosti : navchalnyi posibnyk / V. A. Romenets. – 2-he vyd, dop. – K.: Lybid, 2001. – 288 s.*
16. *Slovar-spravochnik po pedagogike / avt.-sost. V. A. Mezhnerikov; pod obshch. red. P. I. Pidkasistogo. – M.: Sfera, 2009. – 448 s.*
17. Sorokin B. F. *Filosofiya i psikhologiya tvorchestva: nauchno-metodicheskoe posobie dlya aspirantov i molodykh prepodavateley / B. V. Sorokin. – Orel : Orlovskiy gosudarstvennyy universitet, 2000. – 104 s.*
18. Spirkin A. G. *O tvorcheskoy sile chelovecheskogo razuma. Posleslovie / A. G. Spirkin ; pod. red. G. Girginova. – M.: Progress, 1979. – 588 s.*
19. Yakovlev V. *Filosofiya tvorchestva v dialogakh Platona / V. Yakovlev // Voprosy filosofii. – 2003. – № 6. – S. 142–154.*
20. Barron F. *Creativity*

intelligence and personality / F. Barron, P. M. Harrington // Psychological Inquiry. – 1993. – V. 4. – P. 147–178.

21. *Guilford J. P. Measurement of Creativity / J. P. Guilford // Exploration in Creativity. – NY, 1967. – P. 281–287.*

22. *Torrance E. P. The nature of creativity as manifest in the testing / E. P. Torrance // The nature of creativity / R. Sternberg, T. Tardif (eds.). – Cambridge: Cambr. Press, 1988. – P. 43–75.*

УДК 378.011.3-051: 654.197

КОММУНІКАТИВНІ УМІННЯ У ФОРМУВАННІ СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ ТЕЛЕЖУРНАЛІСТІВ

Носова К. В.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка Україна,
Старобільськ

У статті розглянуті комунікативні уміння у формуванні культури професійного спілкування майбутніх тележурналістів. Охарактеризовані комунікативні уміння: уміння переносити відомі знання й навички, варіанти рішень, прийоми спілкування в умовах нової комунікативної ситуації; уміння знаходити рішення для нової комунікативної ситуації, використовуючи комбінацію вже відомих ідей, знань, прийомів; уміння, створювати нові прийоми для вирішення конкретної комунікативної ситуації.

Ключові слова: ситуація, культура, спілкування, студенти-тележурналісти, комунікація.

Носова К. В. Коммуникативные умения в формировании культуры профессионального общения будущих тележурналистов/ Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Старобельск, Украина

В статье рассмотрены коммуникативные умения в формировании культуры профессионального общения будущих тележурналистов. Охарактеризованы коммуникативные умения: умение использовать знания и навыки, варианты решений, приемы общения в условиях новой коммуникативной ситуации; умение находить решение в сложной коммуникативной ситуации, используя комбинацию уже известных идей, знаний, приемов; умение создавать новые приемы для решения конкретной коммуникативной ситуации.

Ключевые слова: ситуация, культура, общение, студенты-тележурналисты, коммуникация.

Nosova S. V. The communication skills in shaping the culture of professional communication of television journalists/ Lugansk National

University of Taras Shevchenko, Starobilsk, Ukraine

The article describes the communication skills in shaping the culture of professional communication of television journalists. We characterize communicative skills: the ability to transfer knowledge and skills known, variants of solutions, methods of communication in the new communicative situation; ability to find new solutions to the communicative situation, using a combination of known ideas, knowledge, techniques; the ability to create new techniques to solve particular communicative situation. The analysis of conditions conducive to the development of communication skills.

Key words: the situation, culture, communication, student-journalist, communication.

Вступ. Постановка проблеми. Упродовж останнього часу вітчизняна педагогічна наука зазнає значних змін, зокрема в контексті впровадження нових форм та методів організації навчальної діяльності. Освіта повинна формувати вміння спеціаліста оперувати знаннями, бути готовим змінюватися та пристосовуватися до нових потреб суспільства, управляти інформацією. Сьогодні недостатньо приділяється увага комунікативним умінням майбутніх тележурналістів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сьогодні ставить перед педагогікою задачу – сформувати в спеціаліста не тільки знання а й комунікативні умінням, які будуть сприятимуть формуванню культури спілкування майбутніх тележурналістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що науковці приділяли мало уваги питанню комунікативних вмінь у формуванні культури професійного спілкування майбутніх тележурналістів. На сучасному етапі достатньо розробленим є соціально-психологічний блок спілкування, продуктивність якого залежить від взаємосприймання, взаємовідчуття та взаємодії суб'єктів. У психології структурні компоненти мають різні термінологічні значення: комунікативний, інтерактивний, перцептивний (Г. Андреев); фективний, практичний (А. Бодальов); інформаційний, афективний і регулятивний (Б. Ломов); когнітивний, афективний, поведінковий (Я. Коломінський).

Мета статті – розглянути проблему комунікативних вмінь у формуванні культури професійного спілкування майбутніх тележурналістів.

Виклад основного матеріалу. Для організації цілісного акту спілкування необхідні наступні елементи: вміння спілкуватись на людях; уміння цілеспрямовано організовувати спілкування й управляти ним [1, с.38]; уміння швидко, оперативно та правильно

орієнтуватися в умовах спілкування, що змінюються; правильно планувати та здійснювати систему комунікації, зокрема, її важливу ланку мовленнєвий вплив; швидко й точно знаходити адекватні змісту акту спілкування комунікативні засоби, які одночасно відповідають творчій індивідуальності спеціаліста та ситуації спілкування; вміння постійно відчувати й підтримувати зворотний зв'язок у спілкуванні [3, 61].

Вказані групи комунікативних умінь до свого складу включають також інші вміння, а саме: встановлення психологічного контакту, завоювання ініціативи та організацію «пристосувань»; сприймання й розуміння людини людиною; використання жестів.

Є всі підстави вказане професійне вміння педагога внести до переліку комунікативних умінь. Ми можемо стверджувати, що хоча О. Леонт'єв і В. Кан-Калик, запропонували досить досконалий перелік комунікативних умінь педагога, який потребує подальшого вивчення.

У перелік досліджуваних комунікативних умінь включаємо такі: а) уміння переносити відомі знання й навички, варіанти рішень, прийоми спілкування в умовах нової комунікативної ситуації; б) уміння знаходити рішення для нової комунікативної ситуації, використовуючи комбінацію вже відомих ідей, знань, прийомів; в) уміння створювати нові прийоми для вирішення конкретної комунікативної ситуації. Поданий перелік цих умінь свідчить про можливість їх використання в певних психолого-педагогічних дослідженнях з метою аналізу професійного спілкування спеціаліста. Одночасно ці вміння, на нашу думку, необхідно конкретизувати, тобто виділити елементи, які входять до їх складу.

При вивченні умов, які сприяють розвитку комунікативних умінь, викликали інтерес виділяють такі найбільш важливі комунікативні вміння: подавати інформацію проблемно; вибирати оптимальні способи виховного впливу, уважно ставитися до слова; невербальним засобам спілкування. Перше з вказаних умінь дійсно має важливе значення у професійному спілкуванні педагога. У другому ж випадку мова йде не про комунікативне вміння педагога. Ідентифікацію, як стверджується в теоретичних дослідженнях психології спілкування, соціальної перцепції, треба розглядати як механізм розуміння іншої людини тому слід вважати помилковим підхід до неї як до відповідного професійного вміння педагога.

Далі ми переходимо до розглядання формули культури професійного спілкування $KPC = KP + KR + KK + KI$.

Культура перцепції (КП) — (перцепція, (взаємсприймання) емоційна характеристика взаємсприймання суб'єктів один одного, чуттєвість переживання суб'єктів щодо переживання оточуючих. Взаємсприймання — цілісний образ іншої людини, сформований на основі оцінювання зовнішнього вигляду та поведінки, рівень

адекватності сприймання співрозмовника, уміння формувати та підтримувати позитивне ставлення до інших на основі емпатії, співчуття, симпатії, настанови на позитивне, конструктивне ставлення до співрозмовника, який забезпечує емоційно-чуттєве задоволення (подобається) та зароджується інтерес до продовження контактів. Культура спілкування вважається сформованою не на достатньому рівні, якщо у партнера залишається відчуття незадоволення, якщо він відчуває злість або депресію.

Рефлексія (взаєморозуміння) — процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів, предметно-рефлексивних відносин: самого об'єкта, як він бачить себе, як його бачать інші, розумова діяльність, що виявляється в чітких думках у вигляді констатації того, що відбувається з іншими людьми і з самою людиною.

Взаєморозуміння — подвоєне, дзеркальне взаємовідбиття суб'єктами спілкування один одного. При спілкуванні завжди відбувається обмін інформацією комунікація. Комунікація — це смисловий та індивідуально-змістовий аспект соціальної взаємодії, обмін інформацією в різноманітних процесах соціальної взаємодії. Інформація — сукупність відомостей, даних, знань.

Поняття „спілкування” й „комунікація” не тотожні за своїм змістом. Зіставлення обох понять дає підстави для висновків, що „спілкування” є загальним за своїм змістом, а „комунікація” — конкретним, яке позначає лише один з його типів (соціальну взаємодію). Спілкування передбачає не просто обмін інформацією, а й обмін знаннями, враженнями, почуттями та емоціями. Максимальну здатність відчувати людина набуває тільки в спілкуванні. Почуття, які супроводжують спілкування, надають йому відтінку задоволення чи незадоволення, полегшують чи утруднюють його, домінують тоді, коли людина втрачає контроль над собою й не може впливати на розвиток ситуації. Найзмістовнішим, виразним засобом людського спілкування є слово, мова. Уміння говорити й слухати, вести бесіду — важлива умова взаєморозуміння, перевірки істинності чи помилковості своїх думок, уявлень. Однак і „мова тіла” (погляд, жест, поза, особливості поведінки при розмові) може виявляти ставлення до людини, характеризувати культуру співрозмовника.

Культура комунікації (КК) має на увазі рівень готовності передати або прийняти необхідну інформацію достатньої кількості та якості, її розуміння, грамотність, дикцію, артикуляцію та інше, також уміння подолати комунікативні бар'єри та здатність їх самому не створювати, включає технічну легкість, простоту спілкування, швидкість та повноту формування загальних змістів.

Під час комунікації відбувається конкретна взаємодія її суб'єктів (адресанта, відправника й адресата, одержувача) використовуючи вербальні та невербальні засоби, вона постає як акт їх інтеракції.

Інтера́кція (взаємодія) (лат. *Inter* – поміж, періодичність дії, скасування і *actio* – дія, дозвіл) – це розв'язувати організованих вербальних і невербальних взаємодій, які виникають у процесі спілкування. Під час спілкування партнери впливають один на одного, їхні дії усвідомлено чи неусвідомлено спрямовані на регулювання чи зміну власної або чужої позиції. Подібні взаємодії можуть бути доповнювальними (партнери контактують, користуючись явно вираженими станами й позиціями один одною), пересічними (конфліктними) і прихованими (апелювання до певного внутрішнього стану іншого індивіда, який не збігається з демонстрованим).

Культура інтера́кції (КІ) – це рівень уміння конструктивно співпрацювати, здатність знаходити загальні інтереси, орієнтація на розвиток відносин, взаємний позитивний результат. Якщо професіонал має високий рівень культури професійного спілкування, він має змогу розвивати позитивні емоції, налаштовувати ставлення співрозмовника до себе і до своєї діяльності, налаштовувати доступні зв'язки та організувати взаємини на взаємовигідних умовах.

Культура професійного спілкування є цілісною системою, (КПС), яка охоплює зовнішню культуру, культуру мовлення, культуру поведінки, культуру почуттів, етикет. Логічно поставити запитання про специфіку психологічного та педагогічного підходів до вивчення проблеми спілкування. Психологія зосереджує увагу на внутрішньому аспекті спілкування, а педагогіка — на зовнішньому, з урахуванням психологічних процесів та закономірностей розвитку міжособистісних взаємин та технологій цілеспрямованого формування, а також моральні, естетичні, технологічні аспекти ефективності професійного спілкування.

Ми виділяємо такі структурні компоненти культури професійного спілкування як: мотиваційно-ціннісний компонент професійного спілкування; пере́цптивний — процес взаємного сприймання й розуміння співрозмовників, пізнання ними один одного; рефлексивний—процес забезпечення розуміння та формування образу іншої людини; комунікативний — обмін інформацією між індивідами та її уточнення, розвиток; інтера́ктивний — організація взаємодії суб'єктів, які спілкуються, тобто обмін не тільки знаннями, думками, ідеями, а й діями, зокрема при побудові спільної стратегії взаємодії. Морально-етичний компонент є основою культури професійного спілкування, включає етичні норми та ритуальні правила ділових взаємин, знання й уміння, пов'язані з обміном інформацією, використанням способів і засобів взаємовпливу, взаєморозуміння, професійну етику, професійний такт.

Естетичний компонент характеризує високий рівень культури спілкування, гармонію внутрішніх та зовнішніх особистісних проявів, артистизм, творчу самобутність, культуру мовлення, культуру

поведінки, культуру почуттів, професійний етикет. Технологічний–детермінований використанням професійних технологій. Мотиваційно-ціннісний компонент професійного спілкування. Мотив — внутрішня спонукальна сила, бажання спілкуватися (потреби, інтереси, прагнення, емоції). Зусилля, необхідне для виконання дії, визначається силою мотивації. Мотивація–цілеспрямованість, усвідомленість мети (ідеальне уявлення результату, предмета, явища, діяльності спілкування), активізує, стимулює діяльність людини. Чим сильніше мотивація, тим менше зусиль потребує підтримка діяльності, протистояння бар'єрам та перешкодам, тим менше треба докласти зусиль, задіяти волю.

Мотивація характеризується самовизначенністю мети (результат вільного рішення, спілкування знижується, якщо мета визначається кимось, бо відчувається примус, повинність, яка знижує силу діяльності), добровільністю (основа легкості виконання будь якої дії). Легко робити звичайне, бо включається сила звички, яка звільняє багато енергії. „Людина волі” ніби дримає й іноді встає поправити „людину звички”. Важко робити нову справу – з'являється внутрішня напруга, невпевненість, страх, сумнів .

Рушійною силою будь-якої діяльності, вияву в ній активності є потреби. Потреба — це бажання мати або діяти, особливий психічний стан, відчуття або усвідомлення „напруги”, „невдоволення” без бажаного. Професійна діяльність спонукується низкою мотивів-потреб: а) потребою в спілкуванні; б) потребою в спілкуванні з людьми через професійну діяльність; в) потребою в самореалізації творчого потенціалу. Кожний індивід має низку основних потреб: кимось бути, щось мати, щось діяти, знати, відчувати.

Змістовно-ціннісний бік культури професійного спілкування спирається на ціннісні орієнтації, позитивну або негативну емоційну оцінку, на духовний внутрішній зміст. Цінність — це позначення об'єктів, явищ та їхніх властивостей, а також абстрактних ідей, які втілюють узагальнені ідеали й постають завдяки цьому як еталон належного. Визначається морально-етичними характеристиками ставлення до співрозмовника, формує зміст спілкування. У духовному відношенні цінності відроджують його самого з усіма його потребами. Обираючи певні моральні, естетичні, культурні, духовні цінності, тим самим людина підтверджує свідоме ставлення до них, дієвість своїх мотивів, цілісність моральної, духовної свідомості загалом.

Високому рівню культури спілкування майбутнього тележурналіста характеризує відкритість як передумова більшої здатності до емпатії [6, с. 328].

Рефлексія в спілкуванні — це усвідомлення того, як суб'єкта сприймають і оцінюють інші, здатність розуміти партнера по спілкуванню. Щоб досягти під час спілкування взаєморозуміння,

необхідно враховувати не лише потреби, інтереси, установки іншого, а й думати про те, як він ставиться до ваших потреб, інтересів, установок, якими він бачить ваші індивідуальні особливості, як інтерпретує ваші емоційні реакції й думки. Іншими словами, рефлексія в процесі взаєморозуміння — це подвоєне, дзеркальне взаємовідбиття суб'єктами спілкування один одного. Відбувається в процесі ідентифікації (механізм схожий на емпатію так зване афективне „розуміння”) — це процес проникнення в переживання іншої людини, уподібнення, ототожнення себе з іншим, що сприяє розумінню партнера по спілкуванню, стимулює відповідну поведінку (альтруїстичну, гуманістичну, емпатійну тощо). Рефлексія — продукт знання, емпатія — емоційне відчуття в процесі спілкування.

Для успішного спілкування важливим є використання гуманістичних орієнтацій у взаєминах, дотримання емпатійного способу спілкування (сприймання внутрішнього світу іншої людини із збереженням притаманних їй емоційних і змістовних відтінків).

Комунікативне завдання передбачає: вміння швидко та правильно орієнтуватися в умовах спілкування, вміння правильно спланувати своє мовлення (тобто вибрати зміст акту спілкування), знайти адекватні засоби для передачі цього змісту, забезпечити зворотний зв'язок. Комунікативний компонент професійного спілкування має неабиякий інтерес для нашого дослідження. Комунікація — смисловий та індивідуально-змістовий аспект соціальної взаємодії; обмін інформацією в різноманітних процесах соціальної взаємодії. Важливу роль відіграє значущість інформації, завдяки якій партнери намагаються розкрити загальний зміст, однакове розуміння ситуації. Це можливо лише за умови, що інформація прийнята, зрозуміла та осмислена. Тому в комунікативному процесі поєднані діяльність, спілкування й пізнання.

До найважливіших комунікативних умінь потрібно віднести: вміння організувати та індивідуалізувати мовлення, пов'язувати у ньому стандарт й експресію, правильно будувати фрази, вести монолог, вибирати стилістичні засоби, варіювати композиційно-стилістичні прийоми. Це лише суттєві характеристики вміння вербального спілкування. Система ж комунікативних умінь лектора ним не обґрунтовується та не дозволяють вирішити завдання нашого дослідження.

Високий рівень характеризує поняття „культура” — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людським суспільством, що характеризують відповідний рівень розвитку суспільства [4, с. 272]. Промовець впливає на слухачів силою, висотою і інтонацією голосу. Сила голосу має бути достатньою, щоб слухачі добре чули; голос — енергійним, але не агресивним. Тихий, боязкий голос викликає враження, що людина не має достатньої віри ні в себе, ні в те, що

виголошує. Надміру гучне мовлення швидко викликає роздратування у слухачів.

Культура професійного спілкування – це соціально значущий показник рівня знань та здібностей, здатність та вміння здійснювати свої взаємини з людьми, сприймати, розуміти, засвоювати зміст думок, почуттів, намагання розв'язувати конкретні завдання у професійній діяльності. На нашу думку, культура професійного спілкування майбутніх тележурналістів характеризується високим рівнем пізнавальних інтересів, позитивною мотивацією до фахових предметів; усвідомленням соціальної значущості професії; сформованими вміннями самостійно організовувати пізнавальну діяльність за всіма видами фахової підготовки; усвідомленням та постійним здійсненням роботи з самовиховання та професійного вдосконалення. Професійна культура тележурналіста спроможна забезпечити не тільки конкурентоспроможність, особистісний розвиток, але й властивість створювати та передавати цінності, а це є особливо важливим, якщо враховувати ситуацію на сучасному телебаченні.

Риси професійного спілкування це цілеспрямоване управління комунікацією, наявність загальної та конкретної мети спілкування, а також наукова обґрунтованість і високий професійний рівень. Для того щоб контакт був справді глибоким, тележурналіст, окрім професійних знань, знань про спілкування, певних навичок і вмінь повинен мати позитивну комунікативну установку на спілкування, причому установку не просто на встановлення контакту, а на людину як загальнолюдську цінність, лише тоді цей контакт стане олюдненим, і спілкування відбуватиметься на високому рівні.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку.

Таким чином: комунікативне завдання передбачає: вміння швидко та правильно орієнтуватися в умовах спілкування, вміння правильно спланувати своє мовлення (тобто вибрати зміст акту спілкування), знайти адекватні засоби для передачі цього змісту, забезпечити зворотний зв'язок. Наші подальші розробки будуть присвячені втіленню у педагогічний процес комунікативних умінь.

Література:

1. Кан-Калик В. *Основи творчості.* / В. Кан-Калик К.: Міленіум, 2006. 346 с.
2. Білова М. *Психолочні особливості осіб з різним рівнем стресостійкості: автореф.дис.на здобуття наук ступен канд..психол.наук: «Загальна психологія, історія психології»*/М.Білова.-О., 2007.—20с.
3. Бадмаев Б. *Психология и методика ускоренного обучения* /Б. Бадмаев. – М.: Гуманит.изд.центр Владос, 1998.- 272 с.

4. Беспалько В. Системно-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалиста /В.Беспалько.–М. Высш.шк., 1989. – 141 с.
5. Мудрик А. Социализация человека: учеб.пособие для студентов высш.учеб.заведений/ А.Мудрик. – М.: Изд.центр «Академия», 2004.- 304 с.
6. Роджерс К. Становление личности/ К. Роджерс. – М. «Прогресс», 1994. 256 с.

References:

1. Kan-Kalyk V. Osnovy tvorchosti./ V. Kan-Kalyk K.: Milenium, 2006. 346 s.
2. Bilova M. Psykholochni osoblyvosti osib z riznym rivnem stresostiikosti: avtoref.dys.na zdobuttia nauk stupen kand..psykhol.nauk: «Zahalna psykholohiia, istoriia psykholohii»/M.Bilova.-O., 2007.—20s.
3. Badmaev B. Psykholohyia y metodyka uskorennoho obuchenyia /B. Badmaev. – M.: Humanyt.yzd.tsentr Vlado, 1998.- 272 s.
4. Bepalko V. Systemno-metodycheskoe obespechenye uchebno-vospytatelnoho protsessa podhotovky spetsyalysta / V.Bepalko.–M. Vyssh.shk., 1989. – 141 s.
5. Mudryk A. Sotsyalyzatsyia cheloveka: ucheb.posobyе dlia studentov vyssh.учеб.zavedenyi/ A.Mudryk. – М.: Yzd.tsentr «Akademyia», 2004.- 304 s.
6. Rodzhers K. Stanovlenye lychnosty/ K. Rodzhers. – М. «Prohress», 1994. 256 s

УДК 378.126:373.3

**ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ УМІНЬ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ**

кандидат педагогічних наук, доцент, Сироткіна Ж.Є.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Україна, Ізмаїл

У статті обґрунтовується значущість інноваційних підходів у формуванні професійних умінь майбутнього вчителя музики, розкривається роль взаємодії різних видів мистецтва в означеному процесі. На підставі аналізу наукових досліджень, врахуванні сучасних тенденцій освіти, багатofункціональності педагогіки та мистецтва, багатокomпонентності музично-педагогічної діяльності пропонується система інноваційних форм і методів, спрямованих на удосконалення формування професійних умінь майбутнього вчителя музики з використанням взаємодії різних видів мистецтва. Акцентується увага на необхідності розробки спеціальних інноваційних організаційно-методичних систем,

методик, технологій із використанням взаємодії різних видів мистецтва.

Ключові слова: інноваційні методи, майбутній вчитель музики, професійні вміння, взаємодія різних видів мистецтва.

кандидат педагогических наук, доцент, Сироткина Ж.Е. Инновационные методы формирования профессиональных умений будущего учителя музыки / Измаильский государственный гуманитарный университет, Украина, Измаил

В статье обосновывается значимость инновационных подходов в формировании профессиональных умений будущего учителя музыки, раскрывается роль взаимодействия различных видов искусства в этом процессе. На основе анализа научных исследований, учёта современных тенденций образования, многофункциональности педагогики и искусства, многокомпонентности музыкально-педагогической деятельности предлагается система инновационных форм и методов, направленных на усовершенствование формирования профессиональных умений будущего учителя музыки с использованием взаимодействия различных видов искусства. Акцентируется внимание на необходимости разработки специальных инновационных организационно-методических систем, методик, технологий с использованием взаимодействия различных видов искусства.

Ключевые слова: инновационные методы, будущий учитель музыки, профессиональные умения, взаимодействие различных видов искусства.

Ph.D., Associate Professor, Sirotkina Zh.E. Innovative methods of formation of professional abilities of the future teacher of music / Izmail State Humanitarian University, Ukraine, Izmail

The article explains the importance of innovative approaches in the formation of professional abilities of future teachers of music, reveals the importance of interaction of various art forms in the process.

Based on the analysis of scientific researches, meet modern trends of education, the versatility of pedagogy and art, the multicomponent nature of the musical-pedagogical activity, a system of innovative forms and methods aimed at the improvement of the formation of professional skills of future teacher of music using the interaction of different types of art.

The attention is focused on the need to develop specific innovative organizational and methodological systems, methods, technologies using the interaction of different types of art.

Key words: innovative methods, future music teacher, professional skills, the interaction of different types of art.

Вступ. Нинішній етап оновлення суспільства, відродження духовної культури українського народу вимагає підвищення якості підготовки педагогічних працівників, формування їх професійних умінь. Адже саме вміння у поєднанні зі здібностями виступають якісним показником професіоналізму педагога, що є безпосередньою умовою розвитку особистості учня, успішності виховного процесу в цілому.

Підготовка професіонала, справжнього фахівця своєї справи має здійснюватися з використанням інноваційних технологій, методик, з використанням набутого вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Особливість діяльності вчителя музики (яка має багато вимірів і напрямів, характеризується багатоаспектністю і складністю, адже здійснюється у своєрідному інформаційно-мистецькому середовищі), вимагає застосування інноваційних методів щодо процесу формування його професійних умінь. З метою глибокого й ефективного поєднання інформаційної і творчої функцій навчання, вважаємо за доцільне використання взаємодії різних видів мистецтва у означеному процесі. Адже музика, образотворче мистецтво, література, хореографія є таким комплексом засобів художньої виразності, який пробуджує почуття прекрасного, дає свободу фантазії, активізує прояви інтуїції та ініціативи школярів, а мистецько-педагогічна діяльність є необхідною і важливою складовою вияву професійності вчителя музики.

Можливості взаємодії різних видів мистецтва у процесі формування професійних умінь майбутніх учителів досліджували Л. Арчажнікова, І. Гринчук, Л. Масол, Н. Миропольська, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, Н. Швець, Г. Шевченко, О. Щолокова, Б. Юсов та інші. Вони розглядають взаємодію різних видів мистецтва саме як засіб удосконалення художньо-аналітичних, художньо-графічних, вокально-мовленнєвих, емпатійних та рефлексивних умінь, педагогічної та виконавської техніки, творчої уяви, фантазії вчителя.

Проблеми фахової підготовки вчителів на основі взаємодії різних видів мистецтва досліджувалися досить широко. Водночас, на практичній діяльності позначається відсутність системного використання взаємодії різних видів мистецтва безпосередньо спрямованої на формування професійних умінь майбутнього вчителя музики. Застосування взаємодії різних видів мистецтва відбувається у вигляді накопичення емоційно-чуттєвого і культурного досвіду, що створює передумови для повторення усталених стереотипів, стандартних форм мислення, не сприяє оволодінню вміннями інтерпретації художнього тексту, творенню оригінальних продуктів художньої діяльності.

Актуальність проблеми пояснюється перш за все тим, що особливості використання взаємодії різних видів мистецтва у навчально-виховному процесі у вищих навчальних закладах не дістали ґрунтовного розкриття у наукових дослідженнях. Крім того, мають місце суперечності, пов'язані з:

– інноваційною перспективою взаємодії різних видів мистецтва у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи і неповним використанням її можливостей;

– необхідністю формування професійних умінь майбутніх учителів музики засобами взаємодії різних видів мистецтва і відсутністю відповідного методичного забезпечення.

Отже, актуальність проблеми, її недостатня розробленість та пошук інноваційних підходів до процесу формування професійних умінь майбутнього вчителя музики визначили **мету** статті, яка реалізується у таких **завданнях**:

– обґрунтування значущості інноваційних підходів у формуванні професійних умінь майбутнього вчителя музики;

– виявлення інноваційної ролі взаємодії різних видів мистецтва у формуванні професійних умінь майбутнього вчителя музики;

– визначення інноваційних методів формування професійних умінь майбутнього вчителя музики із використанням взаємодії різних видів мистецтва.

Виклад основного матеріалу статті.

Одним із шляхів модернізації освіти України постає упровадження в навчальний процес вищого навчального закладу інноваційних педагогічних технологій і методів. Інновації (італ. *innovazione* – новизна, нововведення) – нові форми організації діяльності і управління, нові види технологій, які охоплюють різні сфери життєдіяльності людства.

Педагогічну інновацію розглядають як особливу форму педагогічної діяльності і мислення, які спрямовані на організацію нововведень в освітньому просторі, або як процес створення, упровадження і поширення нового в освіті. Інноваційний процес в освіті – сукупність послідовних, цілеспрямованих дій, спрямованих на її оновлення, модифікацію мети, змісту, організації, форм і методів навчання та виховання, адаптації навчального процесу до нових суспільно-історичних умов.

Д. Мазоха та Н. Опанасенко зазначають, що педагогічна професія вимагає особливої чутливості до постійно оновлених тенденцій суспільного буття, здатності до адекватного сприйняття потреб суспільства і відповідної корекції навчально-виховної діяльності. Особливу значущість має ця здатність за теперішньої постіндустріальної, інформаційної доби, яка потребує багатьох

принципово відмінних від попередніх навичок, умінь і відповідного мислення [2, с. 127].

Тому для підготовки студентів до професійної діяльності в майбутньому і використовуються *інноваційні методи* навчання.

Ці методи включають активні та інтерактивні форми й методи, що застосовуються у навчанні.

Активні передбачають діяльнісну позицію студента стосовно викладача і до тих, хто отримує освіту разом з ним.

Інтерактивні методи сприяють якісному засвоєнню нового матеріалу. До них належать:

- вправи, що носять творчий характер;
- групові завдання;
- освітні, рольові, ділові ігри, імітація;
- заняття-екскурсії;
- заняття-зустрічі з творчими людьми і фахівцями;
- заняття, спрямовані на творчий розвиток;
- заняття-вистави;
- створення фільмів, випуск газет;
- використання відеоматеріалів, інтернету, наочності;
- рішення складних питань і проблем за допомогою методів «дерево рішень», «мозковий штурм» тощо.

Проблема впровадження інноваційних технологій особливого значення набуває відносно майбутнього вчителя музики, майбутня професійна діяльність якого має відбуватися безпосередньо у своєрідному інформаційно-мистецькому середовищі.

Зрозуміло, що процес навчання таких фахівців характеризується складністю і багатоаспектністю. Ми поділяємо думку Г.Падалки, яка вважає за доцільне в процесі професійної підготовки майбутніх учителів зважати на принцип наближення змісту художньої діяльності студентів до специфіки їх майбутньої професії, віддавати перевагу тим засобам художнього впливу, які найбільшою мірою сприяють розвитку творчих здібностей, уяви, фантазії, комунікабельності [3, с. 59].

Проте, наші спостереження показали, що без вдосконалення змісту і форм навчальної діяльності студентів в процесі психолого-педагогічної та художньо-естетичної підготовки не можуть формуватися ті професійні якості, що є необхідними і достатніми для ефективної мистецько-педагогічної діяльності майбутнього вчителя музики.

Врахування багатофункціональності діяльності майбутнього вчителя музики дає підстави припустити, що саме взаємодія різних видів мистецтва може бути інноваційним фактором, щодо процесу формування професійних умінь.

Взаємодію різних видів мистецтва ми розуміємо як універсальний засіб педагогічного впливу, котрий за допомогою постійного перетворення художніх образів у різних просторово-часових вимірах забезпечує багатовимірний вплив на психіку особистості [5, с. 40-41].

До того ж нами було виявлено, що: 84,4% учителів вважають, що «застосування взаємодії різновидів мистецтва, безперечно, сприяє фаховому удосконаленню сучасного вчителя»; «застосування взаємодії різних видів мистецтва більше сприяє, ніж не сприяє» вважають 14% респондентів; «важко відповісти» – 1,6% учителів. Причому найбільш виразно цю тенденцію відбивають учителі зі стажем від 3-х до 10-ти років, тобто ті, що «увійшли» у професійне буття.

Також респонденти визначають, що застосування взаємодії різних видів мистецтва доцільно відносити до тих засобів, що сприяють удосконаленню навчання школярів. Цей факт свідчить, що серед учительської громади домінує судження: якщо на основному етапі професійного становлення фахівця забезпечити його якісну підготовку до використання взаємодії різних видів мистецтва, то цілком реальним стає процес оновлення вітчизняної школи.

Базуючись на результатах власного дослідження [5] пропонуємо систему інноваційних методів формування професійних умінь майбутніх учителів музики засобами взаємодії різних видів мистецтва, яка є ефективною в умовах колективної та індивідуальної навчальної діяльності під час вивчення дисциплін: «Дидактика», «Музичне виховання і основи хореографії з методикою викладання», «Образотворче мистецтво з методикою викладання», «Основи культури і техніки мовлення», «Основи педагогічної майстерності», «Основи формування професійних умінь майбутніх учителів музики засобами взаємодії різних видів мистецтва» (спецкурс), «Методика викладання інтегрованого курсу «Мистецтво»» (спецкурс), на заняттях науково-проблемної групи та під час проходження педагогічної практики.

Всі засоби педагогічного впливу розподіляються за групами умінь, що формуються і поєднуються в середині кожної групи спільністю психолого-педагогічних процесів. Зокрема, для групи *гностичних* умінь передбачаються завдання з елементами дослідницької роботи, спрямовані на аналіз та узагальнення педагогічно-мистецького досвіду педагогів та проектування його на свою творчо-педагогічну діяльність; конструювання програм з мистецьких дисциплін з урахуванням спорідненості образно-емоційного строю інших видів мистецтва; участь у роботі науково-проблемної групи, що передбачала зустрічі з педагогами-митцями,

обговорення наукових повідомлень студентів, обговорення тематики курсових та дипломних робіт тощо.

Для групи *емоційно-почуттєвих* умінь пропонуються вправи на мобілізацію емоційних зусиль щодо педагогічно-мистецької діяльності; моделювання педагогічних ситуацій спілкування з різними видами мистецтва, що розвивають позитивні емоції, несуть доброзичливість, гумор; педагогічні завдання на орієнтацію в емоційних реакціях партнера по педагогічно-мистецьких діях та ін.

Для групи *праксеологічних* умінь такі інноваційні засоби: вправи на розвиток контактної взаємодії; моделювання педагогічних ситуацій спілкування для відпрацювання елементів педагогічної техніки; написання сценаріїв педагогічних заходів із використанням взаємодії різних видів мистецтва; рольові ігри, мета яких моделювання процесу сприйняття інформації за допомогою різних видів мистецтва тощо.

Основні методи доцільно доповнювати специфічними прийомами: роздуми про музику (картину, танець тощо); «забігання вперед і повернення до вивченого» (Д.Кабалевський); «перспективи і ретроспективи в процесі навчання»; «музичні (мистецькі) узагальнення», «емоційна драматургія» (Е.Абдуллін), «створення художнього контрасту» (Л.Горюнова), «створення художньо-образних колекцій» (Г.Падалка), «переінтонування» (М.Красильникова) та ін.

У межах спецкурсу «Методика викладання інтегрованого курсу «Мистецтво»» пропонується система інноваційних форм і методів: моделювання ситуацій; музичні вистави; виступи з лекціями-концертами; лабораторні заняття на базі школи; розв'язання педагогічних задач; прогнозування результатів педагогічно-мистецької діяльності; імпровізація «фізичних дій»; варіативність вражень і почуттів; метод композиції кольорів; міжпочуттєвих асоціацій; порівняння конкретних образів і абстрактно-фантастичних персоніфікацій.

Під час педагогічної практики студентам пропонується самостійно розв'язувати певні педагогічні ситуації, виконувати творчі завдання із використанням взаємодії різних видів мистецтва, вдосконалюючи свої професійні вміння.

Також пропонуємо інноваційні форми й методи, які передбачають проблемне викладання навчального матеріалу; створення проблемних ситуацій, проведення проблемних бесід, дискусій, діалогів; використання навчальних, ділових ігор; синхронічні та діахронічні методи.

Вважаємо, що така організація навчально-виховного процесу сприятиме підвищенню рівня професійного самоусвідомлення студентів як здатності до самовиховання; систематизації теоретичних знань, необхідних для свідомого оволодіння вміннями; актуалізації

потреби у застосуванні у професійній діяльності взаємодії різних видів мистецтва.

Висновки. Отже, професійні вміння майбутнього вчителя музики є якісним показником підготовки його до фахової діяльності. Високий рівень сформованості професійних умінь характеризує здатність фахівця до педагогічно-мистецької діяльності, що визначається обсягом та змістом загальноінтелектуальних, психолого-педагогічних, методичних та спеціальних знань, сформованістю відповідних навичок та можливістю їхнього свідомого творчого використання у мінливих умовах навчально-виховного процесу.

Формування професійних умінь майбутнього вчителя музики засобами взаємодії різних видів мистецтва у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу потребує встановлення відповідності з окремими дисциплінами, добору змісту дисциплін, розроблення системи контролю за їх формуванням. Це, безумовно, потребує змін у процесі навчання – розробки спеціальних інноваційних організаційно-методичних систем, методик, технологій із використанням взаємодії різних видів мистецтва.

Література:

1. Колесникова И.А. Педагогическая реальность в зеркале междисциплинарной рефлексии // Сов. Педагогика, 1989. – №3. – С. 129-133.
2. Мазоха Д.С., Н.І. Опанасенко Н.І. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 231 с.
3. Падалка Г.М. Естетична культура майбутніх учителів та умови її формування// Вища і середня педагогічна освіта: Республ. наук.-метод. збірник. – К., 1991. – Вип. 15. – С. 56-62.
4. Синенко В.Я. Професионалізм учителя // Педагогика. – 1999. - №5. – С. 45-52.
5. Сироткіна Ж.Є. Формування професійних умінь майбутніх учителів початкових класів засобами взаємодії різних видів мистецтва: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04/ ІДГУ – К, 2006. – 196 с.

References:

1. Kolesnikova I.A. Pedagogicheskaya realnost v zerkale mezhdistsiplinarnoy refleksii // Sov. Pedagogika, 1989. – №3. – S. 129-133.
2. Mazokha D.S., N.I. Opanasenko N.I. Pedagoghika: Navchalnyj posibnyk dlja studentiv vyshhykh navchalnykh zakladiv. – Kyjiv: Centr navchalnoji literatury, 2005. – 231 s.

3. Padalka Gh.M. *Estetychna kuljtura majbutnikh uchyteliv ta umovy jiji formuvannja*// *Vyshha i serednja pedagoghichna osvita: Respubl. nauk.-metod. zbirnyk.* – K., 1991. – Vyp. 15. – S. 56-62.
4. Sinenko V.Ya. *Professionalizm uchitelya* // *Pedagogika.* – 1999. - №5. – S. 45-52.
5. Syrotkina Zh.Ye. *Formuvannia profesiinykh umin maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv zasobamy vzaiemodii riznykh vydiv mystetstva: Dys... kand. ped. nauk: 13.00.04.* – K., 2006.

УДК 37.01:356.35.3(477)

ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ТА ФОРМИ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ОПЕРАТИВНО-СЛУЖБОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Сич Р.В.

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Україна, Хмельницький

Проаналізовано підходи до розуміння безпеки. З'ясовано основні аспекти безпеки людини. Виокремлено основні категорії безпеки: економічна, продовольча, екологічна, безпека для здоров'я, громадська, особиста. Обґрунтовано поняття особистої безпеки майбутніх офіцерів-прикордонників та форм її забезпечення в оперативно-службовій діяльності. Звертається увага на різні підходи до забезпечення особистої безпеки військовослужбовця. Автор зазначає, що особиста безпека прикордонника – це комплекс заходів, спрямованих на зниження рівня впливу будь-яких загроз для життя, здоров'я і дієдатності прикордонника як у ході виконання оперативно-службових завдань так і у повсякденному житті. Основними формами забезпечення особистої безпеки офіцерів-прикордонників є спеціально-тактичні, педагогічні, психологічні.

Ключові слова: безпека, особиста безпека, майбутні офіцери-прикордонники, оперативно-службова діяльність, форми забезпечення особистої безпеки.

Сыч Р.В. Понятие личной безопасности будущих офицеров-пограничников и формы ее обеспечения в оперативно-служебной деятельности/ Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого, Украина, Хмельницкий

Проанализированы подходы к пониманию безопасности. Выявлены основные аспекты безопасности человека. Выделены основные категории безопасности: экономическая, продовольственная, экологическая, безопасность для здоровья,

общественная, личная. Обоснованно понятие личной безопасности будущих офицеров-пограничников и форм ее обеспечения в оперативно-служебной деятельности. Обращается внимание на различные подходы к обеспечению личной безопасности военнослужащего. Автор отмечает, что личная безопасность пограничника - это комплекс мероприятий, направленных на снижение уровня воздействия любых угроз для жизни, здоровья и дееспособности пограничника как в ходе выполнения оперативно-служебных задач так и в повседневной жизни. Основными формами обеспечения личной безопасности офицеров-пограничников является специально-тактические, педагогические, психологические.

Ключевые слова: безопасность, личная безопасность, будущие офицеры-пограничники, оперативно-служебная деятельность, формы обеспечения личной безопасности.

Sych R. Personal security concept future personal security officers, border guards and forms of support in operational performance/ National Academy of State Border Service of Ukraine Bohdan Khmelnytsky, Ukraine, Khmelnytsky

The article is devoted to the concept of future personal security officers, border guards and forms of support in operational performance. Two main aspects of security: first, safety from such chronic threats as hunger, disease and repression; Secondly, protection from sudden and devastating hazardous situations in terms of daily life - whether in society, at home, at work, or in the service.

The author believes that the main problems of human security in global dimension are: uncontrolled population growth; inequality of economic opportunities, excessive international migration, environmental degradation, drug trafficking, international terrorism.

Attention is drawn to different approaches to personal security soldier. The following main categories of security: economic security; food security; health safety; ecological safety; public security; political security; personal safety.

The author notes that the personal safety of border guards - a set of measures aimed at reducing the impact of any threats to life, health and capacity of border guards as in the course of operational and service tasks and in everyday life.

Highlighted are typical of dangerous situations that occur in the professional officers of border guards, situations of everyday operational performance; situations of special operations, including in the area of ATU; situations that arise in pozasluzhbovyu time., які виникають у позаслужбовий час.

The ability of the personal safety of border guards author interprets as the ability to reduce the impact of any threats to life, health and capacity of border guards during the performance of professional tasks.

The main forms of personal security officers, border guards are specially-tactical, educational, psychological.

Keywords: safety, personal safety, future officers, border guards, operational activity, forms of personal security.

Вступ. Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Проблема захисту людини від небезпек постала водночас з появою на Землі людства. У сучасному правовому просторі право людини на безпеку ухвалено в ряді міжнародних документів, зокрема, в Декларації, ухваленій V Всесвітньою конференцією по запобіганню і управлінню пошкодженнями, що відбулася (Делі, 8 березня 2000 р.), Декларації про право людини на безпеку “Монреальській декларації”, прийнятій VI Всесвітньою конференцією по запобіганню і управлінню пошкодженнями (Монреаль, Канада, 15 травня 2002 р.). Питанням безпеки опікуються досить багато міжнародних організацій. Головну об'єднуючу роль у світі відіграє Організація Об'єднаних Націй (ООН). Комісія ООН з прав людини утворена в 1946 р. представниками 43 держав. Крім організацій, що поширюють свою діяльність на весь світ діє низка регіональних, наприклад, в рамках Ради Європи створено Європейську комісію з прав людини та Європейський суд. Міжнародне законодавство, що пов'язано з питаннями безпеки життєдіяльності має глибокі корені. На всіх історичних етапах розвитку цивілізації приймалися закони, що торкалися безпеки людей. Основним документом на якому ґрунтується освіта та наука з безпеки життєдіяльності людини є Концепція про сталий розвиток людства. Ця концепція, так звана “Декларація Ріо”, була обґрунтована і викладена в рішеннях Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро 1992 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблема особистої безпеки є предметом дослідження багатьох науковців. В. Білоус, Н. Нижник, Г. Ситник стверджують, що у сучасних умовах основним змістом безпеки все більше стає не тільки і не стільки захист держави та її державних інститутів, як людини й суспільства [1].

Наукові праці В. Авер'янова, О. Бандурки, Д. Бахраха, О. Безсмертного, Ю. Битяка, А. Васильєва присвячені дослідженню сучасних уявлень про безпеку. Вивчення проблеми поведінки працівників ризиконебезпечних професій в екстремальних ситуаціях знаходиться в центрі уваги Ю. Олександровського, М. Левітова,

С. Бочарова. Дослідженням теорії та практики надання психологічної допомоги займалися О. Бондаренко, В. Москалець, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін.

Чимало авторів у своїх дослідженнях прагнули додати поняттю безпеки сучаснішого змісту, що відповідало б реальним умовам забезпечення безпеки. Але в психолого-педагогічній науці проблеми особистої безпеки представників ризиконебезпечних професій розглянуті вкрай недостатньо.

Метою статті є визначення поняття особистої безпеки майбутніх офіцерів-прикордонників та форм її забезпечення в оперативно-службовій діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Особиста безпека – цілеспрямований процес забезпечення функціонування та стійкого розвитку особи [3, с. 30].

Досліджуючи проблему забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів Д. Александров доходить висновку, що особиста безпека – це система організаційно-правових, фізичних і тактико-психологічних заходів, які дозволяють забезпечити збереження життя та здоров'я працівника правоохоронних органів і підтримання високого рівня ефективності його професійних дій. Особиста безпека є результатом реалізації комплексу заходів, спрямованих на зниження рівня професійного ризику до реально можливого мінімуму, що дозволяє гарантувати збереження життя і здоров'я, нормального психічного стану і дієздатності працівника при високій ефективності вирішення ним професійних завдань. Науковець звертає увагу, що особиста безпека визначається специфікою умов, змісту і форм професійної діяльності; ступенем професійної захищеності працівника, у тому числі наявністю спеціальних заходів організаційно-правового, управлінського і матеріально-технічного характеру; рівнем професійно-психологічної підготовленості працівника і наявністю у нього спеціальних знань та вмінь із забезпечення особистої безпеки при вирішенні професійних завдань, або у ситуаціях, пов'язаних із професійною діяльністю [4].

Результати аналізу наукових праць з проблеми [3–7] та досвіду практичної діяльності дозволили з'ясувати, що особиста безпека прикордонника – це комплекс заходів, спрямованих на зниження рівня впливу будь-яких загроз для життя, здоров'я і дієздатності прикордонника як у ході виконання оперативно-службових завдань так і у повсякденному житті.

Концепція безпеки визначає, що саме в оперативно-службовій діяльності офіцера-прикордонника потребує захисту, які перепони можуть виникнути на шляху забезпечення його особистої безпеки, які якості необхідно розвивати в майбутніх офіцерів-прикордонників для вирішення професійних завдань, які підходи до вивчення проблем

безпеки доцільно застосовувати. К. Мамай зазначає, що у теорії та практиці управління безпекою персоналу виокремлюють такі головні причини трагічних випадків із працівниками: випадковість, небезпечні умови діяльності, неналежна організація та взаємодія під час виконання професійних завдань, брак досвіду роботи, нераціональне використання сил та засобів оптимізації роботи й небезпечні дії з боку працівників [5, с. 265]. Слушним є зауваження науковців, що основні підходи до забезпечення безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки співробітників мають передбачати оптимальну оцінку ризиків до найімовірніших загроз і оцінку можливих наслідків здійснення цих загроз. Після того, як знайдено об'єкт, що потребує захисту, та оцінено ризики, необхідно вирішити, як можна реалізувати засоби захисту [6, с. 562].

Відповідно, уміння з особистої безпеки прикордонника ми розуміємо як уміння, спрямовані на зниження рівня впливу будь-яких загроз для життя, здоров'я і дієздатності прикордонника у ході виконання ним професійних завдань.

Проведений теоретичний аналіз наукової літератури дозволив з'ясувати, що, з одного боку, забезпечення особистої безпеки військовослужбовця можливе лише за наявності у нього відповідних умінь з особистої безпеки. З іншого боку, результативність оперативно-службової (професійної) діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників значною мірою залежить від умінь з особистої безпеки, оскільки для майбутніх офіцерів-прикордонників найбільш актуальними є уміння самозбереження та самовиховання (стійкість), нормальне (стабільне) функціонування в умовах впливу різних внутрішніх та зовнішніх загроз, можливість професійної діяльності за умови ризику та в інших екстремальних ситуаціях.

За результатами аналізу психолого-педагогічних, юридичних досліджень, досліджень у галузі державного управління та інших ми доходимо висновку, що у жодному виді діяльності неможливо досягнути гарантій ідеальної безпеки, тому будь-яка діяльність, а особливо військова та правоохоронна, є небезпечною. Але, як зазначають науковці [7, с. 2–3.], запроваджуючи деякі заходи, вдосконалюючи систему безпечної професійної діяльності, можна знизити негативні прояви і в професійній праці, і в повсякденному житті правоохоронця до реально можливого мінімуму.

За результатами аналізу наукових праць [7–9] та практичного досвіду було виділено такі групи типових небезпечних ситуацій, які виникають у професійній діяльності офіцерів-прикордонників: 1) ситуації, пов'язані з виконанням повсякденної оперативно-службової діяльності; 2) ситуації, пов'язані з проведенням спеціальних операцій, у тому числі в зоні проведення АТО; 3) ситуації, які виникають у позаслужбовий час.

На думку А. Суббота, удосконалення професійної майстерності правоохоронця має здійснюватися за такими напрямками: удосконалення досвіду службової, бойової, оперативно-розшукової діяльності; складання заліків у системі службової підготовки; постійне вдосконалення професійної майстерності; формування вмінь і навичок безпечної поведінки спілкування на службі й поза службою; знання й неухильне виконання відповідних наказів, директив, практичних рекомендацій керівного апарату системи правоохоронних органів; навчання основ професійної діяльності, майстерного володіння спеціальними засобами й засобами зв'язку та індивідуального захисту; розробка принципів, мети, змісту, форм та методів роботи з профілактики, мінімізації, компенсації та корекції можливих фізичних, психічних, соціальних відхилень у співробітника правоохоронних органів [10]. У контексті нашого дослідження особливої уваги заслуговує такий із запропонованих напрямів, як формування вмінь і навичок безпечної поведінки спілкування на службі й поза службою, за нашим трактуванням – формування умінь з особистої безпеки.

Основними формами забезпечення особистої безпеки офіцерів-прикордонників, на підставі результатів аналізу праць сучасних дослідників [3–5; 8], можна вважати такі:

1) спеціально-тактичні – навчання основам професійної діяльності, майстерному володінню зброєю, спеціальними засобами і засобами зв'язку та індивідуального захисту; формування готовності до застосування зброї і засобів активної оборони в екстремальних ситуаціях;

2) педагогічні – індивідуальні бесіди, наставництво, аналіз виконання оперативно-службових завдань з позиції дотримання особистої безпеки; навчання операційно-тактичним та психологічним прийомам безпечної поведінки у різноманітних ситуаціях оперативно-службової діяльності;

3) психологічні – вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців і прогнозування їх поведінки в екстремальних ситуаціях; проведення практичними психологами психокорекційної роботи; мотивування професійного зростання, нерозривно пов'язаного з дотриманням заходів особистої безпеки.

Слід зазначити, що особиста безпека майбутніх офіцерів-прикордонників значною мірою залежить від їх психологічної стійкості та психологічної готовності. Психологічна готовність майбутнього офіцера-прикордонника – це сукупність його особистих якостей, що зумовлює стан змобілізованості психіки, налаштованість на найбільш доцільні, активні та рішучі дії в складних чи небезпечних умовах виконання службових обов'язків. Психологічна стійкість характеризує активний дієвий стан особистості, що виявляється у здатності

зберігати стан нормального функціонування психіки, доцільно діяти, незважаючи на перешкоди. Найбільш вагомими складовими такої здатності є вміння військовослужбовця за допомогою волі долати негативний вплив емоцій на діяльність, переборювати страх, нерішучість, зберігати самовладання при подальшому ускладненні ситуації.

Висновки. Отже, особиста безпека прикордонника – це комплекс заходів, спрямованих на зниження рівня впливу будь-яких загроз для життя, здоров'я і дієздатності прикордонника як у ході виконання оперативно-службових завдань так і у повсякденному житті. Основними формами забезпечення особистої безпеки офіцерів-прикордонників є спеціально-тактичні, педагогічні, психологічні.

Перспективи подальших досліджень є вивчення можливостей освітнього середовища вищого військового навчального закладу щодо формування умінь з особистої безпеки майбутніх офіцерів-прикордонників, розроблення відповідної методики. Також перспективним є вивчення психологічних аспектів проблеми, а саме психологічної стійкості та психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників.

Література:

1. *Національна безпека України: методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку : навчальний посібник / В. Т. Білоус, Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник; за ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник. – Ірпінь, 2006. – 304 с*
2. *Заплатинський В. М. Логіко-детермінантні підходи до розуміння поняття «Безпека». Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини. / [редкол.: П. С. Атаманчук (відп. Ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Випуск 5. – 336 с.*
3. *Особиста безпека та застосування сили: Частина 1. Фундаментальні питання теорії та практики особистої безпеки особового складу Державної прикордонної служби України: навч. посіб. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2012. – 348с.*
4. *Александров Д. Напрями та форми забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів / Д. Александров // Юридична психологія. <http://westudents.com.ua/glavy/81624-2-napryami-ta-formi-zabezpechennya-osobisto-bezpeki-pratsvnikv-pravoohoronnih-organv.html>.*

5. Мамай К. В. Організація охорони громадського порядку та безпеки під час проведення масових заходів // *Держава і право*. – 2011. – № 54. – С. 263–267.
6. Суббот А. І., Жадан І. В. Формування у курсантів-правоохоронців політики безпеки та дій у стані необхідної оборони // *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Організаційно-правове забезпечення діяльності контролюючих та правоохоронних органів у сфері господарювання: проблеми сьогодення та перспективи розвитку»* (6 червня 2008 р., Ірпінь, Україна). – Ірпінь, 2008. – С. 561–563.
7. Бесчастний В., Гребеньков Г. Українська міліція в контексті реформування суспільства // *Віче*. – 2010. – № 24. – С. 2–3.
8. Лефтерев В., Тімченко О. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: Монографія. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. – 324 с.
9. Йосипів Ю. Організаційно-правові проблеми забезпечення особистої безпеки професійної діяльності працівників ОВС / <http://vuzlib.com/content/view/550/94/>
10. Суббот А. Сучасні підходи до формування безпеки правоохоронних органів та особистої безпеки їхніх співробітників / А. Суббот // *Віче*. – 2012. – № 10. – С. 3–5. <http://www.viche.info/journal/3129/>

References:

1. *Natsionalna bezpeka Ukraini: metodologichni aspekti, stan i tendentsii rozvitku : navchalniy posibnik* / V. T. Bilous, N. R. Nizhnik, G. P. Sitnik; za red. P. V. Melnika, N. R. Nizhnik. – Irpin, 2006. – 304 s
2. Zaplatinskiy V. M. Logiko-determinantni pidkhodi do rozuminnya ponyattya «Bezpeka». *Visnik Kamyanets-Podilskogo natsionalnogo universitetu imeni Ivana Ogienka. Fizichne vikhovannya, sport i zdorovya lyudini.* / [redkol.: P. S. Atamanchuk (vidp. Red..) ta in.]. – Kamyanets-Podilskiy: Kamyanets-Podilskiy natsionalniy universitet imeni Ivana Ogienka, 2012. – Vipusk 5. – 336 s.
3. *Osobista bezpeka ta zastosuvannya sili: Chastina 1. Fundamentalni pitannya teorii ta praktiki osobistoї bezpeki osobovogo skladu Derzhavnoї prikordonnoї sluzhbi Ukraini: navch. posib.* – Khmelniyskiy: Vidavnitstvo NADPSU, 2012. – 348s.
4. Aleksandrov D. Napryami ta formi zabezpechennya osobistoї bezpeki pratsivnikiv pravookhoronnikh organiv / D. Aleksandrov // *Yuridichna psikhologiya.* <http://westudents.com.ua/glavy/81624-2-napryami-ta-formi-zabezpechennya-osobisto-bezpeki-pratsvnikv-pravoohoronnih-organv.html>.
5. Мамай К. В. Організація охорони громадського порядку та безпеки під час проведення масових заходів // *Держава і право*. – 2011. – № 54. – С. 263–267.

6. Subbot A. I., Zhadan I. V. *Formuvannya u kursantiv-pravookhorontsiv politiki bezpeki ta diy u stani neobkhidnoi oboroni // Materiali vseukraïnskoï naukovo-praktichnoi konferentsii «Organizatsiyno-pravove zabezpechennya diyalnosti kontrolyuyuchikh ta pravookhoronnikh organiv u sferi gospodaryuvannya: problemi sгодennya ta perspektivi rozvitku» (6 chervnya 2008 r., Irpin, Ukraïna). – Irpin, 2008. – S. 561–563.*
7. Beschastniy V., Grebenkov G. *Ukraïnska militsiya v konteksti reformuvannya suspilstva// Viche. – 2010. – № 24. – S. 2–3.*
8. Lefterev V., Timchenko O. *Psikhologichni determinanti zagibeli ta poranen pratsivnikiv organiv vnutrishnikh sprav: Monografiya. – Donetsk : DIVS MVS Ukraïni, 2002. – 324 s.*
9. Yosipiv Yu. *Organizatsiyno-pravovi проблеми zabezpechennya osobistoï bezpeki profesiynoï diyalnosti pratsivnikiv OVS/ <http://vuzlib.com/content/view/550/94/>*
10. Subbot A. *Suchasni pidkhodi do formuvannya bezpeki pravookhoronnikh organiv ta osobistoï bezpeki ikhnikh spivrobitnikiv / A. Subbot // Viche. – 2012. – № 10. – S. 3–5. <http://www.viche.info/journal/3129/>*

РОЗДІЛ III. ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ТА МЕДИЧНИХ НАУК

УДК: 128+159.9

ЖИЗНЕННЫЕ ЦЕННОСТИ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ С ВЫСОКОЙ И С НИЗКОЙ СТЕПЕНЬЮ СФОРМИРОВАННОСТИ СМЫСЛОЖИЗНЕННЫХ ОРИЕНТАЦИЙ

Варе И. С.

Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского, Одесса, Украина

Цель статьи заключается в том, чтобы проследить и конкретизировать особенности взаимосвязи смысложизненных ориентаций с жизненными ценностями будущих психологов, тем самым обозначить зоны взаимодействия ценностной и смысловой сфер личности студентов. В данной статье раскрывается утверждение о существовании взаимосвязей между смысложизненными ориентациями и жизненными ценностями у будущих психологов. Выявлено наличие динамики ценностей личности в процессе обучения в вузе. Доказано, что чем выше сформированность смысложизненных ориентаций у студентов-

психологов, тем более выражена их гуманистическая направленность личности, сориентированная на профессиональную самоактуализацию.

Ключевые слова: система ценностей, жизненные ценности, студенты-психологи, смысло-жизненные ориентации, ценностно-смысловая сфера.

Vare I. S. Життєві цінності студентів-психологів з високим і с низким ступенем сформованості смисложиттєвих орієнтацій/ Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса, Україна

Мета статті полягає в тому, щоб простежити і конкретизувати особливості взаємозв'язку смисложиттєвих орієнтацій з життєвими цінностями майбутніх психологів, тим самим позначити зони взаємодії ціннісної і смислової сфер особистості студентів. У даній статті розкривається твердження про існування взаємозв'язків між смисложиттєвими орієнтаціями і життєвими цінностями у майбутніх психологів. Виявлено наявність динаміки цінностей особистості в процесі навчання у вузі. Доведено, що чим вище сформованість смисложиттєвих орієнтацій у студентів-психологів, тим більше виражена їх гуманістична спрямованість особистості, зорієнтована на професійну самоактуалізацію.

Ключові слова: система цінностей, життєві цінності, студенти-психологи, смисложиттєві орієнтації, ціннісно-смилова сфера.

Vare I. Life values of students- psychologists with high and low degree of life-meaningful orientations/ South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Ukraine, Odessa

The purpose of the article is to trace and specify the features of the life-sence orientation of meaning to life values of future psychologists, thereby designate areas of interaction and value-semantic sphere of the person of students. This article deals with the assertion of the existence of the relationship between life orientations and values of future psychologists. Presence of the individual values of the dynamics of the learning process at the university. It is proved that the higher the Maturity of life orientations psychology students, the more pronounced their humanistic orientation identity, oriented to professional self-actualization.

Key words: system of values, the values of life, psychology students, the meaning of life orientation, value-semantic sphere.

Введение. Ценностные ориентации выражают внутреннюю основу отношений человека к различным ценностям материального, морального, политического и духовного порядка, а система ценностей образует содержательную сторону направленности личности и выражает внутреннюю основу ее отношения к

действительности [3, с. 266]. Ценности реализуются в системе смысложизненных ориентаций человека как важнейший элемент в общей структуре личности, представляя собой систему устойчивых побуждений индивида к соответствующей активности. Их содержание и степень сформированности являются одной из наиболее важных диспозиционных структур в личности профессионала-психолога, составной частью его профессиональных компетенций. Ценности как таковые характеризуют направленность личности и проявляются как в мотивах деятельности (Г.А.Балл, Б.И.Додонов, А.Н.Леонтьев, Д.А.Леонтьев), так и в профессиональной направленности студентов (Н.И.Иванцев, В.Г.Калашников, В.М.Куницына, Е.Д.Научитель, Л.В.Разживина). В данном контексте система жизненных ценностей выступает как один из ведущих факторов, что обуславливает специфику общих и профессиональных свойств личности, и в этом своем качестве она участвует в регуляции осуществляемой деятельности.

Цель статьи заключается в том, чтобы проследить и конкретизировать особенности взаимосвязи смысложизненных ориентаций с жизненными ценностями будущих психологов, тем самым обозначить зоны взаимодействия ценностной и смысловой сфер личности студентов.

В наших предыдущих работах мы отмечали, что смысложизненные ориентации рассматриваются в психологии как высший уровень структурной организации системы личностных смыслов, определяя общий подход человека к окружающему миру и самому себе, задающие направление поведения и деятельности [1]. В настоящей статье мы исходим из того, что развитие ценностно-смысловой сферы и смысложизненных ориентаций — это длительный, гетерохронный процесс, включающий сложное взаимодействие общечеловеческих, социальных, профессиональных и индивидуальных ценностей. Особенности формирования ценностных ориентаций студенческой молодежи указывают на сложное взаимодействие общечеловеческих, субъективных, профессиональных ценностей, смысложизненных ориентаций с индивидуально-типологическими особенностями личности.

Проведенное нами исследование [1] доказало существование структурно-функциональных связей между системой личностных ценностей и особенностями общей эмоциональной направленности у студентов-психологов. Обнаруженная положительная корреляция между показателями таких инструментальных ценностей, как жизнерадостность, ответственность, самоконтроль и чуткость с показателями эмоциональной направленности (соответственно романтические, практические, романтические и практические, альтруистические) указывает не только на особенности ценностно-

смысловой сферы обследованных студентов-психологов, но и на потенциальный источник их профессионально-личностного развития, содержащийся в противопоставлении эмоционального (романтические переживания) и рационального (практические переживания).

Для проверки гипотезы о существовании взаимосвязей смысложизненных ориентаций и личностных ценностей будущих психологов мы использовали следующий методический инструментарий: тест-опросник «Смысложизненные ориентации» (Д.А. Леонтьев) и методику «Ценностные ориентации» (М.Рокич) [2]. Корреляционный анализ эмпирических данных выявил структурно-функциональные взаимосвязи между смысложизненными ориентациями и личностными ценностями будущих психологов. Результаты качественного анализа указывают на то, что у студентов-первокурсников ведущими терминальными ценностями являются: активная деятельная жизнь, любовь, наличие хороших друзей, здоровье, жизненная мудрость; ведущие инструментальные ценности: жизнерадостность, чуткость, терпимость, твердая воля. Для выпускников с высокой степенью сформированности смысложизненных ориентаций наиболее значимыми являются терминальные ценности профессиональной самореализации (интересная работа, жизненная мудрость, продуктивная жизнь), а также инструментальные ценности, относящиеся к необходимым профессиональным качествам: образованность, чуткость, терпимость. У студентов-психологов 5 курсов с низкой степенью сформированности смысложизненных ориентаций – в приоритете терминальные ценности (здоровье, жизненная мудрость, любовь) и инструментальные (воспитанность, жизнерадостность, широта взглядов), такие студенты более «сориентированны на себя». Настоящее исследование определило, что чем выше уровень сформированности смысложизненных ориентаций, тем ближе содержание терминальных и инструментальных ценностей личности к требованиям профессии.

С целью уточнения и конкретизации специфики взаимосвязи системы смысложизненных ориентаций и жизненных ценностей студентов-психологов, мы провели исследование, используя методики «Смысложизненные ориентации» (СЖО) (Д.А.Леонтьев) и «Морфологический тест жизненных ценностей» (МТЖЦ) (В. Ф. Сопов, Л. В. Карпушина) [5]. В эксперименте принимали участие студенты-психологи Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского (г.Одесса), Одесского национального университета имени И.И.Мечникова и Измаильского государственного гуманитарного университета. Всего в исследовании принимали участие 328 человек в возрасте от 17 до 30 лет.

Математически-статистическая обработка данных осуществлялась путем расчета ранговой корреляции по Спирмену (программа SPSS, версия 17.00.). Качественный анализ проводился с помощью метода асов и профилей.

Результаты исследования. Анализ корреляций между показателями смысложизненных ориентаций и жизненными ценностями обнаруживает значительное количество значимых корреляций между исследуемыми переменными. Так, смысложизненный компонент «цели в жизни» положительно коррелирует на уровне $\leq 0,05$ с жизненными ценностями «активные социальные контакты» и с терминальными ценностями «сфера образования»; на значимом уровне $\leq 0,01$ с «достижения». «процесс» положительно коррелирует на уровне $\leq 0,05$ с жизненными ценностями «достижения»; «результат» положительно коррелирует на значимом уровне $\leq 0,01$ с жизненными ценностями: «активные социальные контакты», «достижения»; с терминальными ценностями — «сфера физической активности»; на уровне $\leq 0,05$ с терминальными ценностями «сфера семейной жизни»; «локус контроля «Я» положительно коррелирует на уровне $\leq 0,05$ с такими жизненными ценностями: «развитие себя», «духовное удовлетворение», «креативность», «активные социальные контакты» и значимо, на уровне $\leq 0,01$ с — «достижения»; с терминальными ценностями на уровне $\leq 0,05$: «сфера профессиональной жизни», «сфера образования», «сфера физической активности». «Локус контроля «Жизнь» положительно коррелирует на значимом уровне $\leq 0,01$ с жизненными ценностями «достижения»; на уровне $\leq 0,05$ с терминальными ценностями «сфера физической активности» (см. таблицу 1).

Таблица 1.

Значимые коэффициенты корреляции между показателями смысложизненных ориентаций с жизненными ценностями

	Жизненные ценности					Терминальные			
	РС	ДУ	КР	АСК	ДС	СП Ж	СО	СС Ж	СФ А
Ц				119*	159*		122*		
П					125*				
Р				139*	168*			112*	156**
Л - Я	107*	114*	113*	122*	163*	132*	113*		111*
Л - Ж					139*				106*

Примечание: n-328; нули и запятые опущены; ** - $p \leq 0,01$, * - $p \leq 0,05$
 Примечание: условные сокращения шкал методики СЖО: 1) Ц — цели; 2) П — процесс; 3) Р — результат; 4) Л - Я - локус контроля «Я»; 5) Л-Ж - локус контроля «Жизнь». Условные сокращения методики МТЖЦ: 1) РС — развитие себя; 2) ДУ — духовное удовлетворение; 3) КР — креативность; 4) АСК — активные социальные контакты; 4) ДС — достижения; 5) СПЖ — сфера профессиональной жизни; 6) СО — сфера образования; 7) ССЖ — сфера семейной жизни; 8) СФА — сфера физической активности.

Полученные результаты позволили перейти к проведению качественного анализа. С помощью метода асов по результатам диагностики мы разделили испытуемых на группы. Группу (СЖО+) составили студенты-психологи с высоким уровнем общего показателя смысложизненных ориентаций (4-й квартиль распределения от 75 до 100 процентиля), количество респондентов: 1 курс n – 21; 2 курс n-19; 3 курс n-20; 4 и 5 курсы n-23. В группу (СЖО-) вошли испытуемые с низким уровнем (1-й квартиль распределения от 0 до 25 процентиля), количество студентов – 1 курс n-20, 2 курс n-16, 3 курс n-18, 4,5 n -13. Средняя линия ряда проходит через 50 процентиля. При анализе показателей нас прежде всего интересовали значимые различия в одноименных показателях.

Анализ полученных данных показал наличие динамики ценностей личности будущих психологов в процессе обучения в вузе. В течение всего жизненного пути человек переориентируется в процессе развития, воспитания, познания, самоактуализации, самореализации. Качества изменений могут зависеть от особенностей психических процессов, прежде всего мышления, памяти, эмоций и воли. Жизненные смыслы и ценности на фоне социально-экономических, политических, идеологических, духовных изменений в социуме, меняются, как меняется и сам человек.

Рассмотрим систему жизненных ценностей студентов 1 курсов психологических факультетов ВУЗов: у респондентов с высокой степенью сформированности смысложизненных ориентаций (СЖО+) приоритетными жизненными ценностями оказались: «развитие себя» и «достижения» (7 стень); значения показателей «духовное удовлетворение», «креативность», «активные социальные контакты», «сохранение собственной индивидуальности» ниже по сравнению с вышесказанными показателями, но все же они находятся в рамках средней выраженности (6 стень). Наименее выраженными показателями у представителей данной группы являются ценности «собственный престиж» и «высокое материальное положение» (5 стень), но и они находятся в плоскости нормы. Приоритеты жизненных сфер респондентов данной группы представлены следующими показателями: самый высокий показатель — «сфера образования» (7

стен); ниже — «сфера профессиональной жизни», «сфера семейной жизни» и «сфера увлечений» (6 стен); «сфера общественной активности» и «сфера физической активности» (5 стен). У студентов-психологов 1 курсов с низкой степенью сформированности смысложизненных ориентаций (СЖО-) наиболее выражены показатели следующих жизненных ценностей: «креативность» и «сохранение собственной индивидуальности» (6 стен), менее выражены: «развитие себя», «активные социальные контакты», «собственный престиж», «достижения», «высокое материальное положение». Самый низкий показатель — «духовное удовлетворение» (4 стена). Показатели жизненных сфер респондентов данной группы представлены следующими значениями: самые высокие показатели — «сфера образования», «сфера увлечений» (6 стен); «сфера профессиональной жизни», «сфера семейной жизни» «сфера физической активности» (5 стен); самый низкий — «сфера общественной активности» (4 стена).

Анализ приведенных эмпирических данных показывает, что первокурсники психологических вузов характеризуются гуманистической направленностью личности; у группы респондентов с высокой степенью сформированности смысложизненных ориентаций более выражено стремление к повышению уровня своей образованности, для них главное в жизни — это учиться и получать новые знания, познавать свои индивидуальные особенности, постоянно развивать свои способности и другие личностные характеристики. Постановка и решение определенных жизненных задач для них — один из главных жизненных факторов. Студентам с недостаточно сформированными смысложизненными ориентациями жизненно важно расширять кругозор, накапливать знания, реализовать творческие возможности, сохраняя при этом свою индивидуальность и независимость.

Система жизненных ценностей студентов 2 курсов психологических факультетов ВУЗов выглядит следующим образом: у респондентов с высокой степенью сформированности смысложизненных ориентаций (СЖО+) выявились приоритетные показатели по значениям: «креативность», «сохранение собственной индивидуальности» (6 стен), менее выраженные: «развитие себя», «духовное удовлетворение», «активные социальные контакты», «собственный престиж» (5стен); наименее приоритетными ценностями выявились «высокое материальное положение» (4 стена). Показатели жизненных сфер респондентов данной группы представлены следующими значениями: самый высокий показатель — «сфера образования» (7 стен); ниже — «сфера увлечений» (6 стен); «сфера профессиональной жизни», «сфера семейной жизни» «сфера физической активности» (5 стен); самый низкий — «сфера

общественной активности» (4 стена). Студентам-психологам 2 курсов с низкой степенью сформированности смысложизненных ориентаций (СЖО-) характерна «креативность» (7 стен); «развитие себя», «духовное удовлетворение», «активные социальные контакты», «сохранение собственной индивидуальности» (6стен); «собственный престиж» и «достижения» (5стен). Показатели жизненных сфер респондентов данной группы: в равной степени значимыми оказались — «сфера профессиональной жизни», «сфера образования», «сфера семейной жизни» и «сфера увлечений»; менее выражены показатели — «сфера общественной активности»; самый низкий показатель в обозначенной группе респондентов (3 стена) — «сфера физической активности».

Можно сделать вывод, что у студентов-психологов 2 курсов выражено стремление вносить различные изменения во все сферы своей жизни, избегать стереотипов и разнообразить свою жизнь, им свойственна изобретательность и увлеченность в самых обыденных ситуациях, они устают от размерного хода своей жизни и всегда стараются внести в нее что-то новое. Для них важно получать новые знания, развиваться, но при этом такие студенты не проявляют инициативу в сферах общественной и физической активности.

Диагностика системы жизненных ценностей студентов-психологов 3 курсов позволила получить следующие результаты: у респондентов с высокой степенью сформированности смысложизненных ориентаций (СЖО +) максимально выражены жизненные ценности: «развитие себя», «духовное удовлетворение» (7 стен); «креативность», «активные социальные контакты», «достижения» и «сохранение собственной индивидуальности» (6стен); наименее выражены — «собственный престиж» и «высокое материальное положение» (5стен). Показатели жизненных сфер респондентов данной группы: в приоритете — «сфера профессиональной жизни», «сфера увлечений» (7 стен); «сфера образования» (6 стен); «сфера общественной активности» и «сфера физической активности» (5 стен); менее приоритетна «сфера семейной жизни» (4стена). Студентам-психологам 3 курсов с низкой степенью сформированности смысложизненных ориентаций (СЖО-) характерны такие жизненные ценности: «развитие себя», «креативность», «активные социальные контакты», «достижения» и «сохранение собственной индивидуальности» (6стен); «духовное удовлетворение», «собственный престиж» (5 стен); второстепенное значение обретают — «высокое материальное положение» (4стена). Показатели жизненных сфер респондентов данной группы: в приоритете — «сфера увлечений» (7стен); «сфера профессиональной жизни», «сфера образования», «сфера семейной жизни» и «сфера общественной активности» (6 стен);

второстепенное значение отводится «сфере физической активности» (4стен).

Выявленные факты показывают, что будущие психологи 3 курсов характеризуются стремлением к духовному удовлетворению, самосовершенствованию, развитию, они снисходительны к людям и их недостаткам и требовательны к себе, они равнодушны к материальному достатку, престижу. У группы респондентов с высокой степенью сформированности смысложизненных ориентаций более выражена значимость сферы профессиональной деятельности, сферы профессиональных увлечений, они отдают много времени своей работе, что сказывается на сужении пространства сферы семейной жизни. Студентам с недостаточно сформированными смысложизненными ориентациями максимально важны семейная жизнь и увлечения, по их мнению, без увлечения жизнь человека во многом неполноценна.

У студентов-психологов 4-5 курсов с высокой степенью сформированности смысложизненных ориентаций (СЖО+) максимальные значения жизненных ценностей: «развитие себя», «духовное удовлетворение», «активные социальные контакты» (7стен); значения показателей «креативность», «достижения» и «сохранение собственной индивидуальности» — ниже по сравнению с вышесказанными показателями, но все же они находятся в рамках средней выраженности (6стен); наименее выраженными показателями у представителей данной группы являются ценности «собственный престиж» и «высокое материальное положение» (5стен). Показатели жизненных сфер респондентов данной группы: в приоритете — «сфера профессиональной жизни» и «сфера увлечений» (7стен); «сфера образования» (6стен); второстепенное значение отводится: «сфере семейной жизни», «сфере общественной активности» и «сфере физической активности» (5стен). У студентов-психологов 4-5 курсов с низкой степенью сформированности смысложизненных ориентаций (СЖО-) выявились приоритетными такие жизненные ценности: «высокое материальное положение» (7стен); «активные социальные контакты» «достижения» и «сохранение собственной индивидуальности» (6стен); наименее выражены: «собственный престиж» и «креативность». Показатели жизненных сфер респондентов данной группы представлены следующими значениями: самые высокие показатели — «сфера семейной жизни» (7стен); ниже — «сфера профессиональной жизни», «сфера образования» (6стен); самые низкие показатели (5стен) — «сфера общественной активности» и «сфера физической активности».

Выпускникам-психологам (4-5 курс) с высокой степенью сформированности смысложизненных ориентаций характерна

гуманистическая направленность личности, относящаяся к необходимым профессионально-важным качествам. Такие студенты стремятся реализовать свои способности в интересной, содержательной профессии, повышать свою квалификацию, проникать в предмет труда, склонны к установлению благоприятных взаимоотношений с коллегами по работе, легко находят единомышленников и взаимодействуют с ними. У таких молодых людей разнообразные интересы и увлечения, они пробуют свои силы в различных сферах, хотя проявляют нейтральное отношение к сферам общественной и физической активности. Студенты 4-5 курсов с недостаточно сформированными смысложизненными ориентациями проявляют скорее прагматическую направленность личности. Они отдают силы и время проблемам семьи и личной жизни. Стремятся к материальному благополучию, довольно пассивны в сферах общественной и физической активности, сохраняют консервативные взгляды на семейную жизнь.

Выводы. Существуют взаимосвязи между смысложизненными ориентациями и жизненными ценностями у будущих психологов, которые выражаются в положительной корреляции целей в жизни с жизненными ценностями «активные социальные контакты», с терминальными ценностями «сфера образования» и «достижения»; процесс жизни взаимосвязан с достижениями. Смысложизненный компонент «результат» взаимозависим с активными социальными контактами, достижениями, с терминальными ценностями «сфера физической активности» и «сфера семейной жизни». «Локус контроля «Я» положительно коррелирует с «развитием себя», «духовное удовлетворение», «креативность», «активные социальные контакты», «достижения»; с терминальными ценностями: «сфера профессиональной жизни», «сфера образования», «сфера физической активности», а «локус контроля «Жизнь» с «достижениями» и с терминальными ценностями в сфере физической активности. В процессе обучения в ВУЗе у студентов-психологов с высокой степенью сформированности смысложизненных ориентаций проявляется гуманистическая направленность личности, сориентированная на профессиональную самоактуализацию. У будущих психологов с низкой степенью сформированности смысложизненных ориентаций проявляется стремление к материальному семейному благополучию, что характерно прагматической направленности личности.

Литература:

1. Варе И.С. Личностные ценности будущих психологов в контексте их эмоциональной направленности / И.С.Варе // Science

and education a new dimension. Pedagogy and Psychology, 3(37), Issue: 75— 2016. — С.100-103.

2. *Варе И.С. Психологічний аналіз взаємозв'язку між смисложиттєвими орієнтаціями і особистісними цінностями майбутніх психологів / І.С .Варе //Научный вестник Херсонского государственного университета. Серия «Психологические науки», 2016. — №2.*

3. *Вступ до загальної психології: програмний довідник / уклад. Л.К. Велитченко. -Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2010. – 404 с.*

4. *Карпушина Л.В. Структура и динамика жизненных ценностей различных социальных групп студентов вузов / Л.В. Карпушина // Вестник Самарской гуманитарной академии, серия Психология, — 2005. — №1.— С.78-91.*

5. *Сопов В. Ф. Морфологический тест жизненных ценностей: руководство по применению / В. Ф. Сопов, Л. В. Карпушина. – Самара : СамИКП-СНЦ РАН, 2002. – 56 с.*

References:

1. *Vare I.S. Personal values of future psychologists in the context of their emotional orientation. / I.S.Vare // Science and education a new dimension. Pedagogy and Psychology, 3(37), Issue: 75— 2016. — P.100-103.*

2. *Vare I.S. Psychological analysis of relationship between life-meaningful orientations and personal values of future psychologists / I. S.Vare // Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Psychological Science», 2016. - №2.*

3. *Vstup do zahal'noyi psyholohiyi: prohramnyi dovidnyk / ukladach L.K.Velitchenko. – Odesa: vydavets' Bukayev Vadym Viictorovych, 2010. – 404 s. [Introduction to general psychology: programmatic reference book]*

4. *Karpushyna L.V. Struktura y dynamyka zhyznennykh tsennostei razlychnykh sotsyalnykh grupp studentov vuzov / L.V. Karpushyna // Vestnyk Samarskoi humanytarnoi akademyy, seryia Psykholohyia, — 2005. — № 1. —S.78-91.*

5. *Sopov V. F. Morfolohycheskyi test zhyznennykh tsennostei: rukovodstvo po prymenenyiu / V. F. Sopov, L. V. Karpushyna. – Samara: SamYKP-SNTs RAN, 2002. – 56 s.*

УДК: 159.9.072: 159.942.31

СПІВВІДНОШЕННЯ ТИПІВ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ З ДАНИМИ СХИЛЬНОСТІ ДО ОБМАНУ ПРИ ВИКОРИСТАННІ ПОЛІГРАФНОГО МЕТОДУ В ПСИХОЛОГІЇ

Косьянова О.Ю.

Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, Україна, Одеса

У статті представлені результати емпіричного дослідження взаємозв'язку показників емоційної зрілості та даних схильності до обману. Розкрито структуру і особливості емоційної зрілості та узагальнено дані про особливість емоційної зрілості в юнацькому віці і методи її діагностики. Зазначено, що основними компонентами емоційної зрілості виступають особливості емоційної експресивності, емоційної саморегуляції та емпатії, які мають специфічні ознаки на особистісному та міжособистісному рівнях прояву. Побудована і проведена програма поліграфного дослідження особистісної схильності до обману в юнацькому віці. Статистичний аналіз отриманих результатів дозволив знайти значущі кореляції які вказують на те, що, чим вище рівень емоційної зрілості тим вище схильність до обману і навпаки. Виходячи з наявності кореляційних зв'язків в структурі емпатійного типу отримані високі взаємозв'язки показників схильності до обману з показниками емоційної зрілості, що може вказувати на ймовірнісну оцінку схильності емпатійного типу до обману.

Ключові слова: емоційна зрілість, схильність до обману з використанням поліграфу, типи емоційної зрілості, взаємозв'язки типів емоційної зрілості та схильності до обману.

Косьянова Е.Ю. Соотношение типов эмоциональной зрелости с данными склонности к обману при использовании полиграфного метода в психологии/ Южноукраинский национальный педагогический университет им. К.Д. Ушинского, Украина, Одесса

В статье представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязи показателей эмоциональной зрелости и данных склонности к обману. Раскрыта структура и особенности эмоциональной зрелости, обобщены данные об особенностях эмоциональной зрелости в юношеском возрасте и методы ее диагностики. Указано, что основными компонентами эмоциональной зрелости выступают данные эмоциональной экспрессивности, эмоциональной саморегуляции и эмпатии, которые имеют специфические признаки на личностном и межличностном уровнях проявления. Построена и проведена программа полиграфного исследования личностной склонности к

обману. Статистический анализ полученных результатов позволил найти значимые корреляции которые указывают на то, что, чем выше уровень эмоциональной зрелости тем выше склонность к обману и наоборот. Исходя из наличия корреляционных связей в структуре эмпатийного типа получены высокие взаимосвязи показателей склонности к обману с показателями эмоциональной зрелости, что может указывать на вероятностную оценку склонности эмпатийного типа к обману.

Ключевые слова: эмоциональная зрелость, склонность к обману с использованием полиграфа, типы эмоциональной зрелости, взаимосвязи типов эмоциональной зрелости и склонности к обману.

Kosyanova O. U. Ratio of types of emotional maturity to the data on susceptibility to deception when using a polygraph method in psychology / South Ukrainian National Pedagogical University after K D Ushinsky, Ukraine, Odessa

The article presents the results of empirical study of the relationship between emotional maturity indicators and the data on susceptibility to deception. The structure and peculiarities of emotional maturity are described; the data on the peculiarity of emotional maturity in adolescence and methods of its diagnosis are summarized. The author argues that the main components of emotional maturity are the peculiarities of emotional expressiveness, emotional self-control and empathy which have specific features on the personal and interpersonal levels of their expression. The program of polygraph research on personal susceptibility to deception in adolescence has been developed and carried out. Statistical analysis of the results obtained allowed to find significant correlations indicating that the higher level of emotional maturity the higher susceptibility to deception is and vice versa. It has been proved that it is the empathy type of emotional maturity which revealed the highest correlation with all the structural rates of susceptibility to deception according to the types of personal emotional maturity.

Key words: emotional maturity, susceptibility to deception using polygraph, emotional maturity types, relationships of the types of emotional maturity and susceptibility to deception.

Introduction. Currently, there is a particularly acute need for solving numerous applied tasks of psychology with the help of those methods of psychology which would enable the analysis of subconscious sphere, studying subject's psychical functions without relying on the research on subject's consciousness. These methods include those based on the presentation of the reference tested stimulus, for example, the method of associative experiment, combined motor method of A. R. Lurii and others that have become classics [1].

In contemporary conditions the studies of personality with employing polygraph method are gaining great popularity [2, 3, 4]. This procedure is rather complicated, especially when analyzing a large sample of respondents. In accordance with the above-said some scholars attempt to find out additional, supporting tools for excluding people especially in conditions of professional selection due to possible participation in various illegal events (criminal cases such as stealing, cheating, data leakage). It is worth noting that at present there are certain tool kits, known in literature as psychosemantical analysis – detection of hidden in the subconsciousness information that can characterize the motivation of behavior or intents (Mind Reader, StimulTest, Psycho Scan System) [5, 6]. But these procedures have a number of drawbacks: relatively high cost of the software, compulsory presence of a personal computer connected to the Internet, insufficiently high accuracy of the results, the limited amount of data that would confirm the optimality of such testing and its superiority over the others.

The purpose and tasks of the research. It is known that a polygraph method in its theoretical and methodological foundation is significantly based on the emotional sphere [7, 8, 9] which is closely integrated with all mental processes, states, motives etc. Given this situation, we set the goal to check to what extent the questionnaire "Diagnostics of emotional maturity" by O. Ya. Chebykin may present a certain pragmatism which characterizes individual susceptibility to deception. Herewith, we relied on the assumption that the rates of emotional maturity are the most sensitive and present the data focused on themselves and others, so that they may become informative in such a projection, as compared to a polygraph method. After obtaining the results of this comparison we could use the emotional maturity test for the preliminary assessment of the individual susceptibility to deception, thereby optimizing the research procedure and shortening the time required for solving the task set to a specialist.

To achieve the goal the following tasks were to be solved:

firstly, to summarize the data on the peculiarities of emotional maturity in terms of their possible connection with the personal susceptibility to deception;

secondly, to describe the methods, stages and conditions of conducting the research;

thirdly, to provide the analysis of the results obtained which describe emotional maturity and susceptibility to deception;

fourthly, to analyze the data of the correlation according to the types of emotional maturity and structural indicators of susceptibility to deception.

Presenting main material. For solving the first task of our research related to the analysis of the interrelation of the rates of emotional maturity and susceptibility to deception it is pertinent to note that person's emotional

sphere presents a background not only of cognitive processes, but also that of consciousness, integrating and running through almost all psychical and physiological functions of a person, being a certain indicator of changes of the latest. It is this nature of emotional sphere which enables considering it as one of the most important spheres when using a polygraph method. Since all changes which happen in the activity of brain structures of vegetative system are reflected in emotional reactions of person's both conscious and unconscious.

In the framework of psychological parameter of vital importance are not only reasons and goals of deception, but the role of emotions in the genesis of lying as well. Although deception is not an emotion, it is definitely involved into emotional complex of symptoms, whose prevailing component – emotional – is determinant. Analysis of contemporary studies [10, 11], reveals that the prevailing emotions causing deception are those of fear. The ultimate cause of deception is greed, vanity, envy, the desire to unmask a deceiver, the desire to find out the truth and others. Beside the above-listed dominating emotions deception is also stimulated by love for friends, sympathy, pity, the desire to defend oneself. It is well-known that when a person is deceiving, his organism is going through three different processes related to emotions, the complexity of content and control (DePaulo), when each of these processes can affect his behavior or state. In the genesis of deception an important part belongs to emotions such as fear, anger, malevolence, envy, anxiety, hope, despair and so on. Herewith emotional process is based on the fact that deception can lead to the three most common types of emotions associated with it – guilt, fear, and elation (P. Ekman). The power of these emotions depends on the personality of the deceiver and the circumstances in which he has to lie. Some people when lying feel less guilty than the others. Thus, for manipulators deception, telling lies is a normal and acceptable way to achieve their goals, so they probably will not feel guilty. The power of guilt depends on the circumstances as well. Besides, deceiver will not feel guilty in case he supposes that the negative consequences of his lie are not too serious. The power of fear that is experienced by a liar also depends on several factors: in relation to whom the deception is committed; deceiver's opinion on his own ability to lie; what consequences of deception after it is discovered are. The elation, emotional upturn that accompany deception grows if the listener is believed to be difficult to deceive. Another intensifying factor is the presence of foreign observers.

When experiencing a strong emotion such as fear or anger, there are some physiological changes observed in his body such as the acceleration of the heartbeat and breathing, dry mouth and throat, sweating, trembling and feeling of looseness in the stomach. Herewith, most of the above-mentioned changes (latent period can differ) occur

when having emotional arousal due to the activation of the sympathetic part of the autonomic nervous system, which mobilizes the organism for emergency actions: blood pressure and heartbeat are increasing; breathing is accelerating; pupils are dilating; sweating is increasing, salivation and mucus producing are reducing; blood sugar is increasing, providing great energy return; blood is coagulating faster in case of injuries; blood is being redistributed from the stomach and viscera to the brain and skeletal muscles, hairs on the skin are standing up creating goose bumps and so on. By doing so, sympathetic part adapts the body for expenditure of energy. When the emotion subsides, the energy-saving functions of parasympathetic part begin to dominate, which returns the body into its normal state. The very work of autonomic nervous system is set by certain areas of the brain, including the hypothalamus (which plays a leading role in many biological motives) and parts of the limbic system. From there the signals are transmitted to the nuclei of cerebral trunk which control the work of the autonomic nervous system. The latter directly affects the muscles and internal organs, triggering changes in the body and causes indirectly other by-changes by stimulating the discharge of adrenaline hormones. Thus, the above-described increased physiological arousal is typical of such emotional states as anger and fear in which the organism is in a stressful situation, such as polygraph research for deceivers.

It is difficult to distinguish the contribution of emotions in such a process, but the ultimate basis of bioelectrical activity according to the data of numerous studies [12] constitute emotional expressions, changes and reactions [13]. Appearance of vividly expressed emotional reactions to these or those questions, primarily proves that they (due to some subjective for the respondent reasons) are more important for the person, than the others.

In some studies [13] there were attempts to reveal the differences in physiological changes according to the emotions. Thus, the heart rate was higher with the negative emotions of anger, fear and sadness, than with the emotions of joy, surprise and disgust; and the first three emotions partially differed so that with anger, rage the skin temperature was higher than with fear or sadness. .

Thus, although both anger and seeing a loved person make the heart beat faster, only anger makes it beat much faster; and although both anger and fear have a lot in common, anger is hot and fear is cold (it is not surprising that people describe anger as a boiling blood, and fear as cold piercing to the bone). R. Levenson, P. Ekman and their colleagues have shown that these different patterns of excitation can be universal. Thus, heart rhythm was faster with anger, fear and grief, than with disgust, and the skin temperature was the highest with anger [14, 15].

All this demonstrates the interrelations of emotional sphere and deception, which allows us to further proceed with the analysis of consideration of emotional maturity and susceptibility to deception rates.

Summarizing of the works which employ the notion of "emotional maturity" enabled us to distinguish certain trends in the study of this phenomenon.

Firstly, some scientists are inclined to distinguish the partial models of emotional maturity: identification of emotional maturity and emotional competence as an ability to act in accordance with the internal environment of one's feelings and desires (R. Busk) or as generalizing emotional and intellectual construct which reflects emotional maturity (Yusupova G.V.) [16]; emotional maturity as a new formation of a certain age, i. e. as a characteristics of different emotional expressions peculiar to a particular age period of the person (D. N. Isaiev, N. Yu. Maksymova, J. Murray et al.); emotional maturity as a social norm – one of the characteristics inherent to adults, i. e. biologically mature person who has learned and adheres to the norms and values of culture or society where he lives, which exist in relation to emotion (A. N. Luk, A. Reber, P. Fraise et al.); emotional maturity as emotional intelligence, reflecting aspects of comprehending emotional maturity that synthesizes the characteristics of emotional intelligence – identification, comprehension and emotions management (J. Meyer, P. Selovei, D. Caruzo, H. Gardner).

Secondly, the generative models of emotional maturity may be explained as: emotionally mature personality is a "fully functioning person", open to awareness and trusting his own feelings, able to experience a range of emotions of different depth and intensity, can verbalize, capable of empathy (K. Rogers), is sensitive to his own emotions and understands his own emotions (A. Kocharian), is open to emotional experience and is aware of his own feelings (O. O. Chudina); emotionally mature personality is a personality who is responsible for his actions and emotions, who lives in the present, creative and spontaneous (A. Maslow); emotionally mature person is a genuine person who is able to move away from socio-normalized and socially controlled feelings to the real ones, to see and experience the whole range of real feelings "here and now", to become free and responsible for his emotions, feelings, his life, to refuse from having stereotypes and clichés, to open oneself to a new experience [17]; emotionally mature person as a child, which is characterized by spontaneity, emotionality, children's frankness and liveliness of feelings and also by authenticity of life perception and his position in this world (B. Reich, A. Lowen); emotionally mature person as an adult with such qualities as maturity of mind (Z. Freud et al.), the maturity of protective mechanisms (A. Freud et al.), a positive self-perception (H. Kohut et al.), satisfaction with objects relations (M. Klein et al.); emotionally mature person is involved in transpersonal structures, identifying personal maturity and mental health (S. Grof), revealing the divine beginning in

person (A. Mindell); emotionally mature person which is characterized by a high degree of development of emotional sphere on the level of adequacy of emotional reacting in certain social and cultural conditions (O. Ya. Chebykin, I. H. Pavlova).

Keeping the above-mentioned in mind we can consider the concept of “emotional maturity” as the capacity for adequate emotional reaction according to certain age period of the individual’s life and his development in specific conditions. Given these and other studies in our work we relied on examining the nature of emotional maturity which are suggested by O. Ya. Chebykin and I. H. Pavlova [18]. Taking for granted the fact that people’s emotions have psycho-physiological (natural) and social background and based on years of research in this field they determine emotional maturity as an integrative quality of personality which characterizes the degree of the emotional sphere development on the level of the adequacy of the emotional reaction in certain social and cultural conditions and may be expressed by way of important features:

- to purposefully express one’s emotions and deliberately control their expression,
- to use emotional expression as a means of communication,
- the ability to respond emotionally to the pain of others,
- assessing and understanding one’s own emotions and the emotions of others,
- capacity for adequate perception,
- emotions self-control and reflection of emotional states, etc.

The above-mentioned explanation describes the emotional maturity as an integrative phenomenon of purely emotional nature, a certain level of emotional development and the adequacy of emotional reaction.

In this case the main components of emotional maturity as its main characteristics should cover the peculiarities of emotional expressiveness, emotional self-regulation and empathy which have specific features on the personal and interpersonal levels of its manifestation. As far as the data on the peculiarities of the emotional maturity in adolescence and methods of its diagnosis are concerned, according to the greatest work of O.Ya. Chebykin and I. H. Pavlova, in recent years the following things in this field have become important for our study: revealing the trend to all emotional maturity components increasing with increasing age (from 17 to 18-23 years); revealing sex differences in expressing the features of emotional maturity – girls have more actively developing compassion and sympathy, and the boys have regulation of their own emotions developing; distinguishing four main stages of emotional maturity development, one of which relates to the age period 18-23 years which is investigated in the given paper and represents the autonomously-balanced and relatively stable expression of emotional maturity; ascertaining of the possibility of establishing the typological model of individual’s emotional maturity which

covers 7 types (expressive, self-regulating, empathetic, harmonious, self-regulating and empathetic, expressive and empathetic, expressive and self-regulating) among which the most common are empathetic (30.5%) and self-regulating (25%) of the total sample of respondents; confirmation and justification that the most appropriate tool for measuring the emotional maturity is the questionnaire "Diagnostics of emotional maturity" [19].

Thus, based on the above-listed, solving the second problem we employed the above-mentioned questionnaire which enabled us to obtain all necessary valid and reliable data on the rates of emotional maturity in the shortest time. The questionnaire contains 42 statements aimed at exploring emotional sphere of a person. Thus, the technique involves consideration of emotional expressiveness as an ability to naturally, spontaneously express emotions with facial expressions, mimicry, movements, gestures, intonation of the voice without suppression, since the control over the external expressions of emotions can cause limitations of sensual experiences, lack of understanding. According to this method the high values on the scale of expressivity prove vivid expression of emotions on one's face, in people's actions, the ability to share one's mood with those surrounding him (introexpressivity) and transform their behavior (extraexpressivity). According to various scholar emotional self-regulation is managing one's emotions according to the situation and feasibility, ability to cope with one's emotions by socially acceptable ways. The high level of self-control demonstrates that the person is able to regulate well his emotions when communicating (intro self-regulation) and thus influence the organization of the behavior of others (extra self-regulation).

Empathy implies an ability to penetrate into the world of other person's feelings, an ability to understand the emotional state of others, an ability to sympathize and empathize with them, understand their behavior, emotionally respond to their feelings. High value according to the scale of empathy reflects person's deep understanding of a variety of life circumstances of others, an ability to rise their confidence (introempathy) and thus influence on their behavior and actions (ekstraempathy) [20].

As far as susceptibility to deception is concerned, it should be noted that in our study we consider the term "susceptibility" as the most balanced concept which states person's particular characteristic in terms of its manifestations. Regarding such categories as "deception", "lie" and "untruth" we understand them as a complex unity, since the signs of these categories appear at the same time, it is only the form of manifestation – complete distortion of truth, partial distortion, innuendo etc. However, these forms are not connected with differentiating these categories. Indeed, a person can be deceived by different ways and in different ways: to tell half the truth or tell a lie, make an action (as deceivers do) or vice versa – to promise something without doing this. But to tell a lie is possible

only in one way – verbally, that is, with the help of oral or written language. "Lie has, of course, other functions, too, but its main function is to act as an instrument of deception that allows you to take advantage and benefit." [21]. But deception can be performed by other means as well, namely, by actions. Thus, while deceiving it is possible to use both words and actions simultaneously. And it is hardly possible to understand where "deception" started and whether it finished with "lie" or "untruth".

That is why, in our understanding "deception" is still an integrated category, which includes both "lies" and "untruth". To confirm this we will note that deception can be expressed in the form of: voice messages; actions or lack of actions (false maneuver, machination, game, roles, hypocrisy, promises failure); "deception" as the goal, which is based on intentions and motives of the subject, and can be expressed with hostile orientation (lie) or without hostile orientation (untruth, nonsense, fiction); "deception" as a subject, which manifests itself in untrue information or true information, presented in a way that an interlocutor arrives at conclusions which contradict the exclusive state of things; "deception" as an action of the subject who pursues certain interests" [22]; "deception" as the process of implementing untrue information; "deception" as a result, as an action that has reached its objective, i.e. the interlocutor perceives untrue information as a true one and uses it in his further activity, thus being deceived [22].

According to the purpose of the study we worked out polygraph tests in compliance with all necessary rules and regulations which include: a single-word understanding ("Yes / No"); clear, precise formulation, the maximum conciseness (simple grammatical structure); convenient for pronunciation, correct in meaning; contains only a single action or a single fact; has only one semantic content; does not express the specialist's distrust to the respondent; in important questions we instinctively avoided dangerous combinations of letters in pronunciation (cr, tr, pr, tsh, ksch, zhr); considers intellectual and educational level, vocabulary peculiarities; absence of questions in the future tense and formulated questions, particles-negations "not", as well as particles of double negation, that is the statement "not, not".

In its final version polygraph study consisted of seven test groups, each of them corresponding to the direction of modern youth's values, and an additional "lie-detecting test" necessary for the procedures of chart analysis and obtaining the results. The first (after the "lie-detecting test") is a block of tests which is focused on finding deception in a value sphere of the corresponding higher educational institution; the second – that of the past, namely, school age; further: the third – that of the future employment and wealth; the fourth – health; the fifth – family;; and the sixth – friends and communication; the seventh – compliance with social norms. Overall, polygraph test consists of eight blocks of tests and 122

questions. 51 questions (“significant” questions) are focused on deception detection in key spheres of modern youth’s values. In the case of polygraph testing in psychological research “neutral” questions serve as a baseline, those that introduce into the theme of “significant” question (one or more), which follows it and compare the response to the latter. “Neutral” question is really “neutral” in case when the examinee provides consciously truthful answer, and the content of the question does not perform any particular emotional significance for him [23]. However, in the purposes of psychological research “neutral” questions should attract and even make think over the research topic. “Significant” questions (relevant, checking) carry information about the details of the study or related events which are definitely known to the respondent. In our study “significant” questions are key questions in determining the level of deception of the examinee.

Generally, the whole process of conducting the polygraph examination took 1,5-2,5 hours. The study covered 70 people including 48 girls and 22 boys aged 19-22 years, who completed the “Diagnostics of emotional maturity” questionnaire. An expert analysis, i.e. qualitative and quantitative evaluation of the polygraph charts has been carried out based on it some generalizations have been made. Given the need for comparison of the polygraph examination methodology in our study we performed the modernization of the results obtained in terms of their representation in certain digital values. In this case, we relied on the way of measuring the scales which means assignment to the examinees the characteristics of digital values (points) and each statement of the examinee was given a conditional numerical value. When calculating the number of points for questions focused on deception in a certain value sphere each positive response was assigned "1", which indicates the presence of verbal deception (admittance) of the respondent. When getting a negative answer the value "0" (no admittance) was assigned. According to the methodology of polygraph examination and the chart results analysis in the same way numerical values were assigned to false statements which describe fraud.

In our study we used an integrated rate of susceptibility to deception – “total deception”, which is a combination of hidden deception (detected while using polygraph) and verbal deception (examinee’s oral admittance of the deception according to the methods of polygraph testing).

Table 1

Statistically significant correlations of the rates of emotional maturity and susceptibility to deception (total sample, n = 70)

Rates	IEX	EEX	EE	IS	ES	S	IEM	EEM	EMP	EM	SINC	FV	FCH	GOF
IEX	1	0,323*	0,803**		0,283*		0,331**		0,281*	0,544**			0,298*	0,528**
EEX		1	0,823**		0,357**		0,283*	0,414**	0,437**	0,631**			0,337**	0,525**

EE			1		0,394**	0,249*	0,377**	0,334**	0,444**	0,723**		0,252*	0,391**	0,647**
IS				1	0,277*	0,752**				0,415**			0,328**	
ES					1	0,841**	0,313**	0,563**	0,551**	0,785**			0,386**	0,453**
S						1	0,298*	0,476**	0,486**	0,772**			0,449**	0,363**
IEM							1	0,279*	0,791**	0,617**				0,321**
EEM								1	0,809**	0,690**			0,370**	0,458**
EMP									1	0,818**			0,378**	0,489**
EM										1			0,530**	0,644**
SINC											1			
FV												1	-0,509**	0,509**
FCH													1	0,482**
GOF														1

Notes: 1. IEX - introexpressivity; EEX – extraexpressivity; EE – emotional expressivity; IS – intro self-regulation; ES – extra self-regulation; S – emotional self-regulation; IEM – introempathy; EEM – extraempathy; EMP – empathy; EM – emotional maturity; SINC – sincerity; FV – susceptibility to verbal fraud; FCH – susceptibility to fraud revealed when analyzing charts; GOF – general rate of the susceptibility to fraud (these symbols will be used in the following tables as well); 2. * - correlation is statistically reliable on the level of $p \leq 0,05$; ** - correlation is statistically reliable on the level of $p \leq 0,01$.

Based on the results obtained, we went on to the third task of our study aimed at revealing the most significant relationships of the basic properties of emotional maturity and the data on polygraph studies concerning susceptibility to deception. To do this, we conducted a statistical and theoretical analysis and provided a systematization of the data which underwent psychological explanation. To solve this task we employed the following statistical methods: calculation of the sample mean (\bar{x}), mode (M_o) and median (M_e) of the distribution; calculation of the product-moment correlation coefficient of Pearson (r) for correlation analysis, use of t-Student criterion (t) to determine the authenticity of the differences between samples that were compared [24, 25]. Consideration of the rates of emotional maturity and susceptibility to deception using polygraph in adolescence allowed us to find significant correlations between the level of emotional maturity and susceptibility to common deception $r = 0,644$, $p < 0,01$, which may show that the higher the level of emotional maturity the higher susceptibility to common deception is and vice versa. Similar trends have been revealed (see Table 1):

- between the level of emotional expressiveness and susceptibility to common deception $r = 0,647$, $p < 0,01$ which shows that the higher the level of emotional expressiveness the higher susceptibility to deception is and vice versa;
- between the level of empathy and susceptibility to general fraud $r = 0,489$, $p < 0,01$ which may prove that the higher the level of empathy the higher susceptibility to common deception is and vice versa;
- between the level of emotional maturity and susceptibility to hidden deception (detected with the help of polygraph) $r = 0,530$, $p < 0,01$, it may

point out that the higher the level of emotional maturity the higher susceptibility to hidden deception is and vice versa.

The above-mentioned results enabled us to start the fourth task of our research aimed at a more in-depth analysis in terms of differentiating the examinees according to the types of emotional maturity by comparing them with susceptibility to deception. Thus, based on the data on the sample under analysis relating to respondents' susceptibility to deception, the connector may be linking both common rate of emotional maturity and any dominant component of emotional structure. It is necessary to note that it is the variability of specific forms of emotional reaction which serves as the differentiation of the examinees according to the types of emotional maturity. Thus, in determining the types of emotional maturity we assume as the basis a purely pragmatic approach with reliance on the dominating component in its structure [18]. Thus, 30% respondents revealed the expressive type, 20% – empathetic, 20% – self-regulating, 16% – expressive and empathetic. As for the structure of the groups of the respondents of harmonious, self-regulating and empathetic, expressive and self-regulating types, it is not considerable, and for this reason correlation analysis wasn't conducted.

Table 2

Statistically significant correlations of the rates of emotional maturity and susceptibility to fraud in the group of students with empathetic type of EM (n=14)

Rates	IEX	EE X	EE	IS	ES	S	IEM	EEM	EMP	EM	SINC	FV	FCH	GOF
IEX	1		0,575*				0,730**							
EEX		1	0,851**		0,604*				0,649*	0,728**				0,684**
EE			1		0,678**	0,560*	0,705**		0,722**	0,852**				0,615*
IS				1										
ES					1	0,870**		0,611*	0,800**	0,877**			0,575*	0,875**
S						1	0,626*		0,830**	0,894**			0,581*	0,745**
IEM							1		0,673**	0,747**				
EEM								1	0,702**	0,549*			0,535*	0,591*
EMP									1	0,940**			0,570*	0,699**
EM										1			0,574*	0,769**
SINC											1			
FV												1		
FCH													1	0,616*
GOF														1

Notes. * - correlation is statistically reliable on the level of $p \leq 0,05$; ** - correlation is statistically reliable on the level of $p \leq 0,01$.

Thus, according to the empathetic type (Table 2), based on the presence of correlations in this structure, there are very high levels of

correlation of the rates of susceptibility to deception and those of emotional maturity observed: between the level of emotional maturity and susceptibility to common deception $r = 0,769$, $p < 0,05$; between susceptibility to common deception and the level of self-regulation – $r = 0,745$, $p < 0,05$; between susceptibility to common deception and the level of empathy – $r = 0,699$, $p < 0,05$; between susceptibility to common deception and the level of expressiveness – $r = 0,615$, $p < 0,01$. Summarizing these results, we can talk about most probabilistic estimation of the susceptibility of empathetic type to deception in relation to other types.

Table 3.

Statistically significant correlations of the rates of emotional maturity and susceptibility to fraud in the group of students with expressive type of EM (n=24)

Rates	IEX	EEX	EE	IS	ES	S	IEM	EEM	EMP	EM	SINC	FV	FCH	GO F
IEX	1		0,737**							0,587**			0,468*	0,618**
EEX		1	0,827**							0,631**			0,536*	0,530*
EE			1						0,492*	0,777**			0,643**	0,725**
IS				1		0,702**				0,445*				
ES					1	0,864**		0,610**	0,595**	0,800**				
S						1		0,543*	0,535*	0,820**				
IEM							1		0,505*					
EEM								1	0,866**	0,704**			0,450*	0,615**
EMP									1	0,803**			0,497*	0,671**
EM										1			0,607**	0,660**
SINC											1			
FV												1	-0,639**	
FCH													1	0,493*
GOF														1

Notes. * - correlation is statistically reliable on the level of $p \leq 0,05$; ** - correlation is statistically reliable on the level of $p \leq 0,01$.

As for the expressive type of correlation structure (Table 3), the integral rate of emotional maturity in this group on the significantly high level correlates with the rates of deception: between the level of emotional maturity and susceptibility to deception $r = 0,699$, $p < 0,05$; between the level of emotional maturity and susceptibility to hidden deception $r = 0,570$, $p < 0,01$. Similarly, there are close connections of susceptibility to deception and other components of the emotional maturity rates: between susceptibility to common deception and the level of empathy $r = 0,671$, $p < 0,05$; between susceptibility to common deception and the level of expressiveness $r = 0,725$, $p < 0,05$. Besides, we can also see that with this rates of deception closely correlate not only integrals, but also their

components, such as: introempathy, extraempathy, introexpressivity and extraexpressivity. Based on the results obtained, we can also assume that the peculiarities of emotional maturity severity of the representatives of the expressive type can point out to some extent to susceptibility to deception.

Concerning the correlation structure of self-regulating type (Table 4), the integral rate of emotional maturity as well as in previous analyzed types on a significantly high level correlates with the rates of deception: between the level of emotional maturity and susceptibility to deception $r = 0,714$, $p < 0,05$; between the level of emotional maturity and susceptibility to hidden deception $r = 0,658$, $p < 0,01$.

Table 4

Statistically significant correlations of the rates of emotional maturity and susceptibility to fraud in the group of students with self-regulative type of EM (n=14)

Rates	IE X	EEX	EE	IS	ES	S	IEM	EEM	EMP	EM	SINC	FV	FCH	GOF
IEX	1		0,806**							0,560*			0,621*	0,611*
EEX		1	0,622*					0,582*		0,612*				
EE			1			0,643*				0,801**			0,703**	0,608*
IS				1		0,754**	0,561*			0,658*			0,705**	0,740**
ES					1	0,730**		0,664**	0,599*	0,696**				
S						1	0,548*	0,551*	0,712**	0,912**			0,734**	0,788**
IEM							1		0,753**	0,668**				
EEM								1	0,790**	0,639*				
EMP									1	0,845**				
EM										1			0,658*	0,714**
SINC											1			
FV												1		0,627*
FCH													1	0,777**
GOF														1

Notes. * - correlation is statistically reliable on the level of $p \leq 0,05$; ** - correlation is statistically reliable on the level of $p \leq 0,01$.

Similarly, there are close connections of susceptibility to deception with other components of emotional maturity: inclination between susceptibility to common deception and expressiveness $r = 0,608$, $p < 0,01$; between susceptibility to common deception and the level of self-regulation $r = 0,788$, $p < 0,05$. Based on the results obtained, we can also assume that the peculiarities of the emotional maturity severity of the representatives of self-regulating type can show to some extent susceptibility to deception.

Table 5

Statistically significant correlations of the rates of emotional maturity and susceptibility to fraud in the group of students with expressive and empathetic type of EM (n=11)

Показател и	IEX	EEX	EE	IS	ES	S	IEM	EEM	EMP	EM	SIN C	F V	FC H	GOF
IEX	1	0,735* *	0,942* *	0,694 *	0,822* *	0,856* *	0,829* *	0,812* *	0,942**	0,936* *				
EEX		1	0,920* *	0,618 *	0,772* *	0,786* *	0,676*	0,889* *	0,920**	0,896* *				0,756 **
EE			1	0,707 *	0,858* *	0,884* *	0,814* *	0,910* *	10,000* *	0,984* *				0,699 *
IS				1		0,877* *	0,773* *		0,707*	0,791* *				
ES					1	0,899* *	0,634*	0,827* *	0,858**	0,897* *				
S						1	0,788* *	0,756* *	0,884**	0,952* *				
IEM							1		0,814**	0,827* *				
EEM								1	0,910**	0,877* *				0,627 *
EMP									1	0,984* *				0,699 *
EM										1				0,652 *
SINC											1			
FV												1		0,615 *
FCH													1	0,722 *
GOF														1

Notes. * - correlation is statistically reliable on the level of $p \leq 0,05$; ** - correlation is statistically reliable on the level of $p \leq 0,01$.

The fact that expressive and empathetic type shows less confirmation of the connections of the rates of susceptibility to deception and emotional maturity (Table 5) possibly proves that the presence of high dynamic changes in its reactivity, on the one hand, and depressivity, on the other hand, as well as the ambivalence of feelings. Therefore, such data can not perform certain predictive basis for determining susceptibility to deception, that is the representatives of this type haven't shown the susceptibility to deception.

Getting this data, we went on to their inter-type analysis to be able to conduct the procedure of emotional maturity diagnostics in order to predict susceptibility to deception according to the type. Thus, it can be argued with high probability (despite the presence of correlations for all four listed types), the most close correlations according to all parameters are found in empathetic type. That is, if to rank all the types in the hierarchy based on the data on correlation analysis, we can assume that the representatives of empathetic type have maximum susceptibility to deception.

Conclusions. In general, summing up the results of the research we can arrive at the following preliminary conclusions.

First, based on theoretical studies it was stated that the data on susceptibility to deception obtained with the help of polygraph method

reflect quite extensively the various changes in the emotional sphere of personality. Based on the current research it was revealed that the data on emotional maturity may be a probable informative indicator of a personal susceptibility to deception, since they integrate the most significant signs of emotional sphere peculiarities: empathy, self-regulation and expressivity.

Secondly, the technology of the pilot study of the peculiarities of susceptibility to deception is built on the basis of a polygraph testing and the questionnaire "Diagnostics of emotional maturity" based on empirical studies.

Thirdly, it was shown that the integrated rate of emotional maturity in the sample under analysis got high correlation with the susceptibility to deception.

Fourthly, it was proved that the highest correlation with all structural rates of susceptibility to deception according to the types of emotional maturity was revealed in empathetic type of personality's emotional maturity. Similar trends to a lesser degree are found with the representatives of expressive and self-regulating types.

Given all these data we can say with a certain assumption that the preliminary use of the methodology "Diagnostics of emotional maturity" by O. Ya, Chebykin can perform a procedure for the preliminary evaluation of individual susceptibility to deception.

References:

1. *Computer psycho-semantic analysis and psychocorrection on the subconscious level.* - M.: Izdatelskaia grupa "Progress" - "Culture", 1995, 416 pp, page 15
2. Porges, S. (2011). *The Polyvagal Theory: Neurophysiological Foundations of Emotions, Attachment, Communication, and Self-regulation.* Norton
3. Kosianova, O.Yu. *Contemporary tendencies and perspectives of the use of polygraph methods in psychological studies.* // *Nauka i osvita.- Science and Education*, 2014. №1/CXVIII, Pp.32-39
4. Alekseiev, L. G. *Psychophysiology of lie detection. Methodology.* – M.: ООО "Galleia-Print", 2011 - 108 p.
5. Fine, S., & Edward, M. (2016, January). *Counterproductive Work Behaviors among Overqualified Employees. Paper presented at the 12th Annual Convention of the Israeli Psychometric Association (IPA), Ramat-Gan, Israel.*
6. Simon Baron-Cohen, Daniel C. Bowen (2015) *The "Reading the Mind in the Eyes" Test: Complete Absence of Typical Sex Difference.* http://docs.autismresearchcentre.com/papers/2015_BC_Pone_Reading-The-Mind.pdf

7. Raymond Nelson. *Scientific Basis for Polygraph Testing*. *Polygraph* (2015), 44(1), 28-61p.
8. Handler, M., Shaw, P. & Gougler, M. (2010). *Some thoughts about feelings: A study of the role of cognition and emotion in polygraph testing*. *Polygraph*, 39, 139-154.
9. Kahn, J., Nelson, R. & Handler, M. (2009). *An exploration of emotion and cognition during polygraph testing*. *Polygraph*, 38, 184-197.
10. Kevin D. Mitnick, William L. *The Art of Deception - Controlling the Human Element of Security*, 2010
11. *Ontology of concepts*. [Ed.] Karasik, V.I. & Sternin, I.A. Vol.1, Volgograd: Paradigma, 2005. – 352 p., pp.176-177
12. Ilin, E.P. *Emotions and feelings*. 2-nd ed. – SPb: Piter. 2013. – 783 p., pp.41-46
13. Atkinson, R. et al. *Introduction into psychology. Manual for universities*. Trans. Zinchenko V. M: Trivola, 1999,- 729 p.
14. Levenson, R. W., Ekman, P., Heider, K., & Friesen, W. V. (1992). *Emotion and the autonomic nervous system activity in an Indonesian culture*. *Journal of personality and social psychology*, 62, 927-988
15. Levenson, R., Ekman, P., Friesen, W., Fruda, N., Kuipers, P., & Schure, E. (1989, August). *Relationships among emotion, appraisal, and emotional action readiness*. *Journal Of Personality And Social Psychology*, 57(2), 212-228
16. Yusupova, G.V. *Content and measurement of emotional competence: Extended doctoral theses*, Kazan. – 2006. – 20 p.
17. F.Perls, A. Menehetti et al. *Gestalt-approach. The witness of the therapy*. - M.: Izd-vo Instituta Psikhoterapii 2001. -224 p.
18. Chebykin, O.Ya. & Pavlova, I.H. *Formation of emotional maturity of personality // – Odessa : SVD Cherkasov, 2009. –230 p.*
19. Chebykin, O. Ya. *Emotional regulation of learning and cognitive activity*. – Odessa, 1992. – 168p.
20. Pavlova, I. H. *Formation of emotional maturity in adolescence and early adulthood: Extended doctoral theses*. - Odessa, 2005. -19 p.
21. Kuznetsov, V. V. *Psychology of mutual understanding. Untruth. Lies. Fraud*. Ed.: Peter; 2008, 288p., P.54
22. Dubrovskii, D. I. *Deception. Philosophical and psychological analysis*. 2-nd edition / Canon + N .: ROOY "Rehabilitation", 2010. 336 p.
23. Kniazev, V. & Varlamov, G. *Polygraph and its Practical Application*. M .: "Print Center", 2012. - 859 p.
24. Iermolaiev, O. Yu. *Mathematical statistics for psychologists - 2nd ed*. - M .: MPSY, Flynta, 2003 - 336 p.
25. Andrienko, V. A. *Mathematical statistics for psychologists: Textbook*. Odessa: Astroprint, 1999.-232 p.

УДК: 378.147.016:615.1/3].046-021.68

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ КЛІНІЧНОЇ ФАРМАЦІЇ ПРОВІЗОРАМ НА ПІСЛЯДИПЛОМНОМУ ЕТАПІ ОСВІТИ

професор, д.мед.н., Білай І. М., к.мед.н., Красько М. П.,
професор, д.мед.н., Резніченко Ю. Г.

Запорізький державний медичний університет, Україна, м. Запоріжжя

Під час післядипломної підготовки провізорів-курсантів важливе місце займає клінічна фармація. Належне викладання даної дисципліни формує у провізорів-курсантів клінічне мислення та робить з них високоякісних фахівців фармації. В роботі представлені основні проблеми викладання клінічної фармації на етапі післядипломної освіти для розвинення професійних навичок провізорів-курсантів.

Ключові слова: викладання клінічної фармації, провізори-курсанти, післядипломна освіта.

Білай И.М., Красько Н.П., Резниченко Ю.Г. Основные аспекты преподавания клинической фармации провизорам на последипломном этапе образования / Запорожский государственный медицинский университет, Украина, г.. Запорожье

Во время проведения последипломной подготовки провизоров-курсантов важное место занимает клиническая фармация. Надлежащее преподавание данной дисциплины формирует у провизоров-курсантов клиническое мышление и делает из них высококачественных специалистов фармации. В работе представлены основные проблемы преподавания клинической фармации на этапе последипломного образования для развития профессиональных умений провизоров-курсантов.

Ключевые слова: преподавание клинической фармации, провизоры-курсанты, последипломное образование.

Bilay I.M., Krasko M.P., Reznichenko Yu.G. Main aspects teaching clinical pharmacy to pharmacists on postgraduate education / Zaporizhzhia State Medical University, Ukraine, Zaporizhzhia.

Clinical Pharmacy occupies the important place in education of pharmacists. Proper teaching of this discipline forms in interns clinical judgment and make high-quality specialists in pharmacy. The paper presents the main aspects of the teaching of clinical pharmacy at the stage of postgraduate education to developed professional skills in pharmacists.

Keywords: teaching clinical pharmacy, pharmacists courses listener, postgraduate education.

Ліки - це основний інструмент лікаря в рішенні важливого завдання щодо відновлення встановлення здоров'я пацієнта. Фармацевтична промисловість надає до використання лікареві все нові й нові назви препаратів та їх лікарських форм, розібратися в яких без консультації досвідченого провізора досить важко.

Провізоріві надається відповідна роль в оптимізації фармакотерапії. Орієнтування в низці проблем, вирішуваних лікарем при проведенні фармакотерапії, застосовує передумови щодо кваліфікованого розв'язання провізором важливих завдань підвищення її ефективності. Вивчення питань клінічної фармації дозволяє провізоріві проводити організацію лікарського забезпечення в залежності до особливостей обслуговуваного регіону (структура захворюваності, віковий склад, епідеміологічна ситуація), попереджувати самолікування, якісно контролювати лікарську рецептуру на наявність несумісних прописів, предметно взаємодіяти з лікарями з питань адекватної заміни препаратів, вести якісну інформаційну роботу з урахуванням синдромів та симптомів захворювання, фармакодинамики та фармакокінетики нових препаратів. Якісне вирішення цих завдань провізором сприяє підвищенню ефективності та безпеки фармакотерапії, що проводиться в закладах охорони здоров'я Лікарська терапія повинна бути не тільки мистецтвом, але й серйозною раціональною наукою. Лікарські засоби - доволі небезпечні речовини. Вони корисні тільки в умілих руках. За даними ВООЗ, близько 10% госпіталізації пов'язано з неправильним призначенням ліків. Інколи несумісне, неправильне призначення ліків може стати причиною тяжких та навіть летальних ускладнень.

У зв'язку з цим виникає об'єктивна необхідність у спеціалістові - провізоріві нового покоління, який володів би основами терапії та знаннями щодо сучасних лікарських препаратів, що дає можливість повного взаємо порозуміння при вирішенні різних питань, пов'язаних з фармакодинамічними та фармакогенетичними характеристиками лікарських препаратів. Цю проблему вирішує клінічна фармація.

Необхідно зазначити, що раціональне використання лікарських засобів на сьогодні є актуальною проблемою охорони здоров'я, що призводить до збереження здоров'я нації, збільшення тривалості життя населення та поліпшення якості життя хворих. Гарантувати пацієнтові належну якість лікарняної допомоги можливо лише при об'єднанні зусиль лікаря та провізора. Для цього провізор повинен в повному обсязі володіти знаннями з клінічної фармації.

На початку 90-х років Всесвітня організація охорони здоров'я визначила стратегічний напрямок розвитку охорони здоров'я у всьому світі трьома словами: «спрямування на пацієнта».

Це положення зазначено в документах ВОЗ та є основою Програми дій з основних лікарських препаратів, затверджених Європейським Регіональним Бюро ВОЗ. У світлі цієї стратегії міняється роль провізора в системі хорони здоров'я. Основною метою його професійної діяльності стає не скільки підвищення кількості та якості лікарських препаратів на ринку, стільки підвищення ефективності та безпеки лікарської терапії окремо взятого хворого – забезпечення кожного хворого якісною фармацевтичною опікою.

Клінічна фармація – інтегральна, прикладна наука, поєднання фармацевтичних та клінічних аспектів медицини, головним завданням якої є створення теоретичних основ і методологічних підходів раціонального застосування лікарських препаратів.

Система післядипломної підготовки – невід'ємна складова концепції безперервної фармацевтичної освіти, яка дозволяє ефективно використовувати досягнення науково-технічного прогресу в області фармації та інших галузях для підвищення рівня професійної підготовки, удосконалення знань, умінь, особистісних і професійних якостей фахівців фармації.

Передатестаційні цикли зі спеціальності «Загальна фармація» проводяться з метою визначення рівня теоретичної та практичної підготовки провізора відповідно до вимог кваліфікаційних характеристик другої, першої та вищої кваліфікаційної категорій. Метою передатестаційних циклів є також поглиблення професійних знань, умінь та навиків, ознайомлення з основними досягненнями у галузі фармації, надання допомоги провізорам у підготовці до атестації на кваліфікаційні категорії.

На передатестаційних циклах підвищення кваліфікації провізорів проводяться практичні заняття, на яких обговорюються питання початкового та кінцевого рівня підготовки спеціалістів, а також проводиться самостійна робота по корекції листів призначення та вирішенню ситуаційних задач. Ці знання, отримані під час проведення циклів підвищення кваліфікації та практичні навички по роботі з лікарем для проведення фармацевтичної опіки, мають на меті забезпечення раціональної лікарської терапії окремого хворого. Підготовка спеціалістів дає змогу володіти методологією вибору лікарських засобів та їх комбінацією, враховуючи індивідуальні особливості організму, клінічної форми, важкості захворювання та наявності супутньої патології для рекомендацій лікарям. Крім того, важливо набувати знань по оволодінню методологією проведення сумісно з лікарем клінічних випробувань лікарських засобів.

Взагалі, враховуючи наш досвід, постановка навчального процесу відповідає вимогам вищої школи. Кожне практичне заняття і лекція супроводжуються використанням сучасних досягнень експериментальної та клінічної медицини. Протягом майже двох

десятиліть у викладанні клінічної фармації для слухачів курсів підвищення кваліфікації виробилася доброзичлива вимогливість з об'єктивною оцінкою знань на кожному занятті. Таким чином, враховуючи, що клінічна фармація – одна з швидко прогресуючих і динамічних галузей медицини, нам є над чим працювати й удосконалювати методи викладання, є що впроваджувати в практичну охорону здоров'я.

Література:

1. Білай І.М. Проведення передатестаційних циклів на факультеті післядипломної освіти Запорізького державного медичного університету / І.М. Білай // *Актуальні питання фарм. і мед. науки та практики.* – Випуск XXIII.- №1.- 2010.- С 97-99.
2. Безперервний професійний розвиток лікарів та провізорів та якість підготовки фахівців у сфері охорони здоров'я / М.В. Банчук, О.П. Волосовець, І.І. Фещенко та інш. // *Науково-методична конференція з міжнародною участю «Проблеми безперервного професійного розвитку лікарів і провізорів»:* Збірник праць. – К., 2007. – С. 3-9.
3. Вороненко Ю.В. Фактори реформування післядипломної освіти / Ю.В. Вороненко, О.П. Мінцер // *Проблеми безперервного професійного розвитку лікарів і провізорів: Мат. наук.-метод. конф. з міжнародною участю.* – К., 2007. С.10-14.
4. Зіменковський А.Б. Клінічний провізор в системі охорони здоров'я А.Б. Зіменковський, Л.Є. Зарума // *Вісник фармакології і фармації.* – 2007.- №6. – С.58-60.
5. Медицинское образование в мире и Украине / Ю.В. Поляченко, В.Г. Передерий, А.П. Волосовец и др. – Х.: ИПП Контраст. – 2005.- 464с.
6. Сучасний розвиток вищої медичної освіти й проблеми питання забезпечення якісної підготовки лікарів і провізорів / М.В. Банчук, О.П. Волосовець, І.І. Фещенко та інш. // *Медична освіта.* – 2007. - №2. – С.5-13.
7. Черних В.П. Університет- дистанційна освіта on-line / В.П. Черних, О.Ф. Пімінов // *Еженедельник аптека № 35 (856).*- 2011. – С. 11.

References:

1. Bilai I.M. Provedennia peredatestatsinykh tsykliv na fakulteti pislidyplomnoi osvity Zaporizkoho derzhavnoho medychnoho universytetu / I.M. Bilai // *Aktualni pytannia farm. i med. nauky ta praktyky.* – Vypusk KhKhIII.- №1.- 2010.- S 97-99.
2. Bezperervnyi profesiyni rozvytok likariv ta provizoriv ta yakist pidhotovky fakhivtsiv u sferi okhorony zdorovia / M.V. Banchuk, O.P. Volosovets, I.I. Feshchenko ta insh. // *Naukovo-metodychna konferentsiia*

- z mizhnarodnoiu uchastiu «Problemy bezperervnoho profesiinoho rozvytku likariv i provizoriv»: Zbirnyk prats. – K., 2007. – S. 3-9.*
4. Voronenko Yu.V. *Factory reformuvannia pisliadyplomnoi osvity / Yu.V. Voronenko, O.P. Mintser // Problemy bezperervnoho profesiinoho rozvytku likariv i provizoriv: Mat. nauk.-metod. konf. z mizhnarodnoiu uchastiu. – K., 2007. S.10-14.*
5. Zimenkovskiy A.B. *Klinichniy provizor v systemi okhorony zdorovia A.B. Zimenkovskiy, L.Ye. Zaruma // Visnyk farmakolohii i farmatsii. – 2007.- №6. – S.58-60.*
6. *Medytsynskoe obrazovanye v myre y Ukrainy / Yu.V. Poliachenko, V.H. Perederyi, A.P. Volosovets y dr. – Kh.: YPP Kontrast. – 2005.- 464s.*
7. *Suchasnyi rozvytok vyshchoi medychnoi osvity y problemy pytannia zabezpechennia yakisnoi pidhotovky likariv i provizoriv / M.V. Banchuk, O.P. Volosovets, I.I.Feshchenko ta insh. // Medychna osvita. – 2007. - № 2. – S.5-13.*
8. *Chernykh V.P. Universytet- dystantsiina osvita on-line / V.P. Chernykh, O.F. Piminov // Ezhenedelnyk apteka № 35 (856).- 2011. – S. 11.*

РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ТЕХНІЧНИХ НАУК

УДК: 005

ТЕХНОЛОГІЇ ЗЛОМУ КРИПТОГРАФІЧНИХ АЛГОРИТМІВ ЧЕРЕЗ АНАЛІЗ ДИНАМІКИ СПОЖИВАННЯ ПОТУЖНОСТІ ПРИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

Гринь Я.В.

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Україна, Київ

Проаналізовано дві технології злому криптографічних алгоритмів: простий аналіз споживання потужності (SPA - Simple Power Analysis) та диференційний аналіз споживання потужності (DPA - Differential Power Analysis). Розглянуто ефективні методи протидії.

Ключові слова: простий аналіз споживання потужності (SPA - Simple Power Analysis), диференційний аналіз споживання потужності (DPA - Differential Power Analysis), сила струму, термінальні компоненти, мікроконтролер, смарт-карти, реконструкція .

Гринь Я.В. Технологии взлома криптографических алгоритмов через анализ динамики потребления мощности при их реализации /

Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт», Украина, Киев.

Проанализированы две технологии взлома криптографических алгоритмов: простой анализ потребления мощности (SPA - Simple Power Analysis) и дифференциальный анализ потребления мощности (DPA - Differential Power Analysis). Рассмотрены методы противодействия.

Ключевые слова: the simple analysis of consuming of power (SPA - Simple Power Analysis), differential analysis of consuming of power (DPA - Differential Power Analysis), current intensity, terminal components, the microcontroller, smart cards, reconstruction.

Hryn Y. V. Technologies of cracking of cryptographic algorithms through the analysis of dynamics of consuming of power in case of their implementation / National technical university of Ukraine "Kiev polytechnic institute", Ukraine, Kiev.

Two technologies of cracking of cryptographic algorithms are analyzed: the simple analysis of consuming of power (SPA - Simple Power Analysis) and differential analysis of consuming of power (DPA - Differential Power Analysis). Counteraction methods are considered.

Keywords: symmetric cryptographic algorithm of data, secret key, reconstruction of key elements, differential analysis, polymorphic implementation, stochasticity, cycle.

Вступ. Значну частину термінальних компонентів комп'ютерних систем і мереж складають портативні обчислювальні пристрої - мікроконтролери та смарт-карти, особливістю яких є те, що в кожний момент часу в них виконується лише один процес, тобто об'єктивно існує зв'язок між даними, що оброблюються і потужністю, яку споживає обчислювальний пристрій.

Сила струму, що споживається портативним обчислювальним пристроєм в момент виконання команди, залежить від типу команди і від кодів операндів та результату. Для портативних обчислювальних пристроїв відносно просто виконати вимірювання динаміки споживання потужності під час виконання програми і поставити у відповідність командам, що виконуються.

Мета. Розглянути технології злому криптографічних алгоритмів через динаміку споживання потужності при їх реалізації.

Існує дві технології такої реконструкції: простий аналіз споживання потужності (SPA - Simple Power Analysis) та диференціальний аналіз споживання потужності (DPA - Differential Power Analysis).

Сутність першої полягає у відновленні за осцилограмою споживання потужності послідовності команд, що виконуються програмою. На рис.1 наведено реальну осцилограму споживання потужності

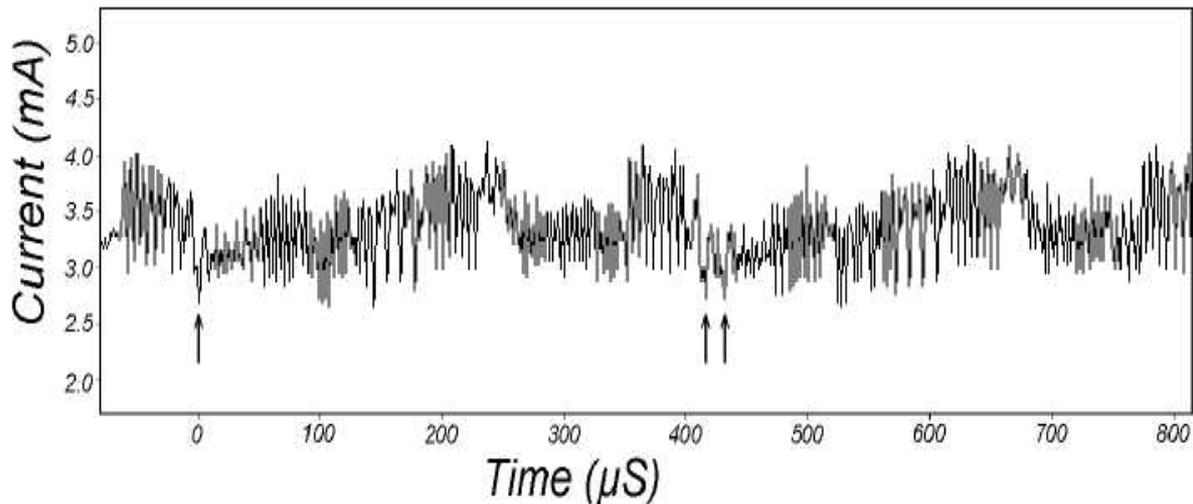

Рис.1. Приклад реальної осцилограми споживання потужності мікроконтролером при виконанні 2-го та 3-го циклів алгоритму DES

мікроконтролером при виконанні 2-го та 3-го циклів алгоритму DES. Стрілками позначені значення потужності, що співвідносяться з командами зсуву лівої та правої частин ключа. Чітко видно, що на 2-му циклі зсув виконується один раз, а 3-му - два рази.

Ефективність SPA в плані реконструкції даних визначається залежністю порядку виконання програми від цих даних. Наприклад, в основі алгоритмів несиметричного шифрування, цифрового підпису та ідентифікації віддалених абонентів лежить операція модулярного експоненціювання: $A^E \bmod M$ n -розрядних чисел. Процедура обчислення полягає в виконанні n циклів, в кожному з яких реалізується операція піднесення до квадрату і, залежно від поточного біту експоненти - E множення на A . Зафіксувавши номери циклів, на яких виконується операція множення достатньо просто реконструювати двійковий код E , яка в згаданих вище алгоритмах являє собою секретний код.

Технологія DPA полягає у встановленні статичних залежностей між розрядами даних та потужністю, що споживається обчислювальним пристроєм під час виконання кожної з команд. Тобто ця технологія попереднього статистичного дослідження впливу розрядів даних на споживання потужності в кожний момент часу за умови, що програма не змінюється. Сам процес реконструкції даних за допомогою виявлених залежностей також являє собою статистичний аналіз. Відповідно, такий процес може бути ефективним лише за умови незмінності даних. Існує ряд модифікацій і різновидів технології DPA.

Активне використання технологій SPA і DPA ініціює розробку апаратних та програмних засобів протидії. Застосування апаратних засобів ускладнює структуру портативних обчислювальних компонент та помітно збільшує їх вартість. Тому на практиці більшого

розповсюдження набули програмні засоби протидії SPA та DPA. Основними критеріями ефективності таких засобів є рівень захисту, що забезпечується їх застосуванням та об'єм додаткових обчислювальних ресурсів, потрібних для їх реалізації.

Для протидії DPA - технології, що має за основу статистичний аналіз, найбільш ефективними є методи, що базуються на введенні випадковості.

До цієї групи методів протидії відносяться:

- маскуванню значень даних, що використовуються при кожному виконанні програми (ключів криптографічних алгоритмів) випадковими кодами, які змінюються при кожному запуску програми. Маскування - найбільш простий метод протидії DPA, що потребує найменших додаткових ресурсів для своєї реалізації, хоча існує проблема "зняття маски" для одержання коректного результату. В останні роки з'явилась технологія незаконного доступу до даних - диференційний аналіз споживання потужності (DPA) другого порядку, при використанні якої маскуванню ключів випадковим кодом не забезпечує їх ефективного захисту від реконструкції;
- стохастичний програмний поліморфізм, що застосовується в двох формах: випадкова вставка команд, що не впливають на результат, але ускладнюють прив'язку моменту виміру потужності до конкретної команди програми; випадкова зміна послідовності виконання незалежних по даним команд.

Найбільш ефективним засобом протидії SPA і DPA є друга форма програмного поліморфізму, тобто випадкова зміна при кожному виконанні програми послідовності виконання команд, яка не впливає на результат. Такий поліморфізм дозволяє ефективно протидіяти DPA високих порядків.

Основним недоліком стохастичного поліморфізму, як засобу протидії SPA і DPA, є значний об'єм обчислювальних ресурсів на його реалізацію. Значною мірою цей недолік зумовлений тим, що в опублікованих дослідженнях задача поліморфної реалізації розв'язується в загальному вигляді, без урахування особливостей конкретного алгоритму. При такій постановці поліморфна реалізація постає доволі складною задачею, розв'язання якої пов'язано з аналізом графу залежності операцій по даним. В ряді публікацій такий аналіз пропонується виконувати динамічно. При такому підході застосування поліморфізму, як засобу протидії незаконній реконструкції ключів криптографічних алгоритмів аналізом споживання потужності, обмежене значним об'ємом потрібних для цього обчислювальних ресурсів, суттєво більшим в порівнянні з іншими методами.

Разом з тим, слід враховувати, що кількість криптографічних алгоритмів, що використовуються в протоколах інформаційного обміну з термінальними компонентами комп'ютерних систем і мереж відносно невелика. Тому обґрунтованою представляється розробка методу ефективної поліморфної реалізації для кожного алгоритму в рамках загальних принципів. Такий підхід дозволяє повною мірою враховувати структуру алгоритму, особливості його обчислювальних процедур, надає можливість проводити цілеспрямовані еквівалентні його перетворення і отримати в результаті ефективну реалізацію програмного поліморфізму, сумірну за витратами обчислювальних ресурсів з іншими методами.

Висновок. Отже, характерна особливість обчислювальних процедур алгоритмів симетричного шифрування полягає в тому, що послідовність операцій не залежить від коду ключа. Це означає, що найбільшу потенційну загрозу з точки зору можливості реконструкції коду ключа становлять технології диференційного аналізу споживання потужності.

Всього існує дві технології такої реконструкції: простий аналіз споживання потужності (SPA - Simple Power Analysis) та диференційний аналіз споживання потужності (DPA - Differential Power Analysis) і це дозволяє нам зробити наступні висновки:

- 1) ефективність SPA в плані реконструкції даних визначається залежністю порядку виконання програми від цих даних;
- 2) технологія DPA полягає у встановленні статичних залежностей між розрядами даних та потужністю, що споживається обчислювальним пристроєм під час виконання кожної з команд. Тобто ця технологія попереднього статистичного дослідження впливу розрядів даних на споживання потужності в кожному момент часу за умови, що програма не змінюється;
- 3) активне використання технологій SPA і DPA ініціює розробку апаратних та програмних засобів протидії. Застосування апаратних засобів ускладнює структуру портативних обчислювальних компонент та помітно збільшує їх вартість.

Література:

1. Зензинов О. С., Іванов М. А., *Стандарт криптографічного захисту XXI століття - AES. Кінцеві поля.* М.: КУДИЦ-ОБРАЗ.- 2002 - 174 с.
2. Іванов М.А. *Криптографічні методи захисту інформації в комп'ютерних системах і мережах.*-М.: Кудиц-Образ, 2001.-368 с.

3. Іванов М.А., Чузунков І.В. Теорія, застосування і оцінка якості генераторів псевдовипадкових послідовностей. М.: КУДИЦ-ОБРАЗ.-2003 - 260 с.

4. Молдовян А.А., Молдовян Н.А. Введення в асиметричні алгоритми шифрування. С-Пб.: БХВ-Петербург, - 2004.-322 с.

5. Akkar M.L., Bevan R., Goubin L. Two Power Attacks against One-Mask Methods. // 11th International Workshop, Fast Software Encryption (FSE-2004), LNCS-3017. Delhi, India,-2004.- R.332-34.

References:

1. Zenzynov O. S., Ivanov M. A., Standart kryptohrafichnoho zakhystu XXI stolittia - AES. Kintsevi polia. M.: KUDYTs-OBRAZ.- 2002 - 174 s..

2. Ivanov M.A. Kryptohrafichni metody zakhystu informatsii v kompiuternykh systemakh i merezhakh.-M.: Kudits-Obraz, 2001.-368 s..

3. Ivanov M.A., Chuhunkov I.V. Teoriia, zastosuvannia i otsinka yakosti heneratoriv psevdovypadkovykh poslidovnostei. M.: KUDYTs-OBRAZ.-2003 - 260s..

4. Moldovian A.A., Moldovian N.A. Vvedennia v asymetrychni alhorytmy shyfruvannia. S-Pb.: BKhV-Peterburh, - 2004.-322s..

5. Akkar M.L., Bevan R., Goubin L. Two Power Attacks against One-Mask Methods. // 11th International Workshop, Fast Software Encryption (FSE-2004), LNCS-3017. Delhi, India,-2004.- R.332-34.

УДК: 004.31

ПРОЕКТУВАННЯ ЦИФРОВИХ БЛОКІВ З МІНІМАЛЬНИМ ЕНЕРГОСПОЖИВАННЯМ

Розкиданий В.Р., Костенчук В.О., доцент, Корнійчук В.І.

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Україна, Київ

В даній статті розглянуто проблеми енергоспоживання цифрових блоків з використанням технології КМОН(комплементарна структура метал-оксид-напівпровідник). Відмінною особливістю цих схем порівняно з біполярними технологіями (ТТЛ, ЕСЛ і ін.) є дуже мале енергоспоживання в статичному режимі. Ще однією особливістю структури КМОН в порівнянні з іншими є наявність як n -, так і p -канальних польових транзисторів; як наслідок, КМОН-схеми мають більш високу швидкість і менше енергоспоживання, але це значення можна ще зменшити за рахунок вірного проектування.

Ключові слова: КМОН-елемент, енергоспоживання, функція перемикання, цифровий блок, провідник, логічний вузол.

Розкиданий В.Р., Костенчук В.О., доцент Корнейчук В.И. Проектирование цифровых блоков с минимальным энергопотреблением / Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт», Украина, Киев.

В данной статье рассмотрены проблемы энергопотребления цифровых блоков с использованием технологии КМОП (комплементарная структура металл-оксид-полупроводник). Отличительной особенностью этих схем по сравнению с биполярными технологиями (ТТЛ, ЭСЛ и др.) - очень малое энергопотребление в статическом режиме. Еще одной особенностью структуры КМОП по сравнению с другими является наличие как n-, так и p-канальных полевых транзисторов; как следствие, КМОП-схемы имеют более высокое быстродействие и меньшее энергопотребление, но это значение можно еще уменьшить за счет верного проектирования.

Ключевые слова: КМОП-элемент, энергопотребление, функция переключения, цифровой блок, проводник, логический узел.

Rozkydanyi V.R., Kostenchuk V.O., docent Korniychuk V.I. Design of digital blocks with minimum energy consumption / National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", Ukraine, Kyiv.

In this article describes the problem of energy units with digital technology CMOS (complementary metal-oxide-semiconductor. A distinctive feature of these schemes compared to bipolar technologies (TTL, ECL, etc.) is a very low power consumption in static mode. Another feature of CMOS structure compared to other it's availability n-, and p-channel field-effect transistors; as a result CMOS circuits with higher performance and lower power consumption, but this value can further reduce the expense of true design.

Keywords: CMOS element, energy, function switching, digital block, conductor, logical unit.

Вступ. В даний час в цифровій техніці використовуються (до 95 і більше %) КМОН-елементи, особливістю яких є практично нульова потреба енергії в режимах роботи без перемикання компонентів. У таких блоках, споживана енергія витрачається на перезарядку конденсаторів сполучних провідників, а величина цієї енергії пропорційна електричній ємності, яка, в свою чергу, пропорційна довжині і ширині цих провідників. З метою зменшення цієї ємності, ширину провідника роблять мінімально можливою, що забезпечує надійну роботу блоків, а довжина провідників залежить від конструктивних особливостей блоку. В роботі [5] наведено методику побудови цифрових блоків, що дозволяє скоротити кількість перемикачів цифрових елементів з метою зменшення споживаної енергії.

Виклад основного матеріалу. У даній статті наведено методику, що дозволяє не тільки скоротити кількість перемикань елементів, але і зменшувати довжину зв'язків між ними.

Як приклад розглянемо блок, який реалізує функцію перемикання $\lambda = AC \vee \overline{A}\overline{B} \vee \overline{A}B = (\overline{A}C)(\overline{A}\overline{B})(\overline{A}B)$ на логічних елементах. (Рис. 1-а)

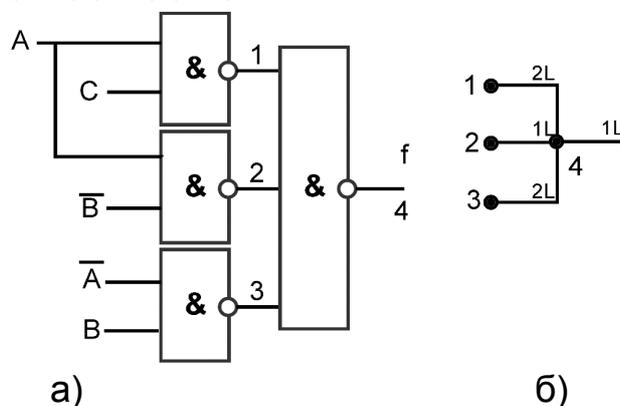

Рис. 1. а) Цифровий блок перемикання функції λ на логічних елементах, б) Схема для визначення сумарної довжини з'єднувальних провідників в логічних вузлах (точками позначені ЛЕ, лініями-з'єднувальні провідники).

Для розрахунку споживаної блоком енергії склали таблицю 1, де в першому стовпці і першому рядку перераховані значення вхідних сигналів (A, B, C) до їх перемикання і після їх перемикання, а в стовпці 1234 вказані стан виходів всіх логічних елементів (1, 2, 3 і 4 см. рис.1) при відповідних вхідних сигналах.

Наприклад, якщо $(A, B, C) = (0 0 0)$, то на виходах елементів 1, 2 і 3 будуть 1, а на виході т буде 0. Це відповідає коду 1110 (Табл. 1, стовпець 1234).

Для оцінки енергії, необхідної для перезарядження шини провідників, що з'єднують виходи ЛЕ 1, 2 і 3 з входами ЛЕ (Рис. 1а) припустимо, що всі ЛЕ, позначені точками на Рис.1б, розташовані на кристалі з кроком в одну 1 умовну одиницю (УО) як по вертикалі, так і по горизонталі (Рис. 1б), і сполучні провідники можуть бути проведені тільки або уздовж горизонталі, або вертикалі. При цих умовах довжини провідників, що з'єднують ЛЕ 1, 2 і 3 з ЛЕ будуть рівні відповідно 2, 1 і 2.

Таблиця 1
Розрахунок споживаної енергії цифровим блоком

ABC	000	001	010	011	100	101	110	111	1234
000	0	0	3	3	2	4	0	3	1110
001	0	0	3	3	2	4	0	3	1110
010	3	3	0	0	3	3	3	4	1101
011	3	3	0	0	3	5	3	4	1101

100	2	2	3	3	0	2	2	3	1011
101	4	4	3	5	2	0	4	1	0011
110	0	0	3	3	2	4	0	3	1110
111	3	3	4	4	3	1	3	0	0111
т	-	-	-	-	-	-	-	-	2121

Будемо вважати, що перезарядка провідника довжиною в n УО вимагатиме n УО енергії. Якщо вважати, що перезарядка виходу ЛЕ вимагає 1 УО, то тоді кожен перезаряд ЛЕ 1, 2, 3 і 4 вимагатиме витрат енергії 2, 1, 2 і 1 УО (Табл. 1, рядок т, стовпець 1234).

Виходячи з описаних позначень складена Таблиця 1. Наприклад, перехід стану $авс$ в стан $авс$ не вимагає перемикання ЛЕ. Тому діагональ таблиці буде дорівнювати 0. Перехід, наприклад, зі стану $(ABC) = (000)$ в стан $(ABC) = (010)$ означає, що ЛЕ 1, 2, 3 і 4 були в стані 1110 і перейдуть в стан 1101. Отже, перемикатися ЛЕ 3 і 4, що приведе до втрати енергії 2 і 1, тобто $2 + 1 = 3$ УО. Якщо вважати, що всі переходи рівно вірогідні, то формула УО енергії припадає на один перехід.

Описаний перехід можна використовувати для визначення і зменшення споживання енергії довільних цифрових блоків. Однак особливий ефект він може дати в блоках з довгими зв'язками, наприклад, в запам'ятовуючих пристроях (ЗП) на тригерах. Розглянемо приклад такої оптимізації в ЗП ємністю в $1024 * 8$ - бітних слів (Рис. 2).

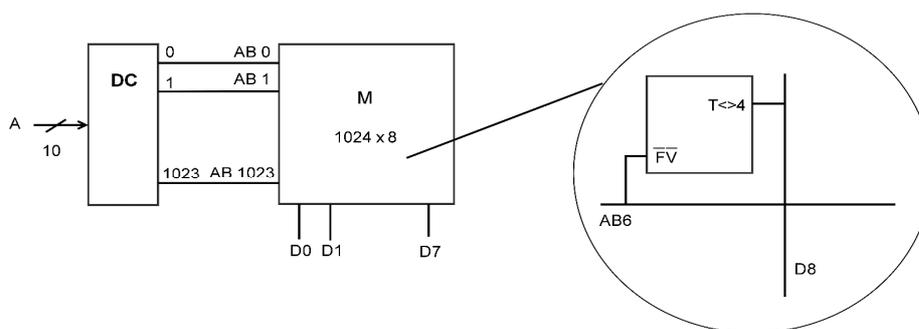

Рис. 2 ЗП ємністю в $1024 * 8$ - бітних слів

У такому ЗП 10-розрядна адреса збуджує одну з 1024 адресних шин (AB), внаслідок чого один з осередків накопичувача M підключається до бітових шин $D0, \dots, D7$ і стає доступною для читання або запису даних. Для виконання цих дій необхідно мати дешифратор ДС на 10 входів або, в загальному випадку, на K входів (Рис. 3).

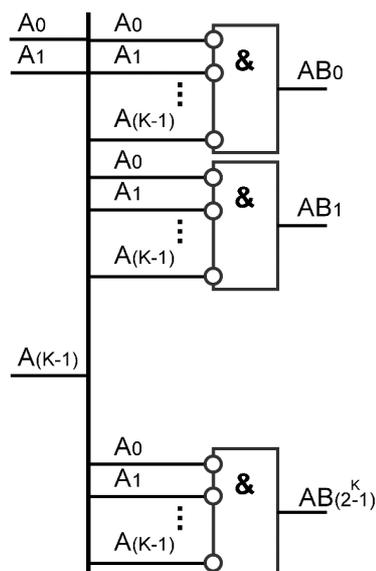

Рис. 3 Дешифратор на K входів

Так як кожна шина A_i адреси підключена до всіх ЛЕ, то довжина цієї шини буде дорівнювати 2^k УО довжини. Якщо вважати, що цифри 0 і 1 у коді адреси будуть зустрічатися з рівною ймовірністю, то кожна зміна адреси буде викликати перемикання половину всіх ліній A_i , що призведе до затрат енергії в $0,5 \cdot (2^k - 1)$ УО, де 2^k – кількість ЛЕ.

Кожна зміна адреси призводить до перемикання однієї з адресної шини (Рис. 2), довжини яких пропорційні довжині n слова, і збудженню $0,5 \cdot 8 = 4$, або в загальному випадку $0,5n$ бітових шин D_j ($j=0, 1, \dots, n-1$), де величина $0,5n$ взята із припущення, що ймовірність появи цифр 0 і 1 в розрядах зчитаного слова дорівнює 0,5 і, отже, у половині із всіх можливих випадків стан шини D_j не зміниться. Тобто, кожна зміна коду адреси буде призводити до затрат енергії E , що дорівнюватиме

$$E = 0,5 (2^k - 1) K + n + 0,5n \cdot 2^k \text{ УО},$$

де величина 2^k в останньому додатку дорівнює довжині шини D_j .

При $k=10$ і $n=8$, використання енергії буде дорівнювати

$$E_0 = 0,5 \cdot 1024 - 10 + 8 + 0,5 \cdot 8 \cdot 1024 = 9224 \text{ УО}.$$

Цю величину можна зменшити за рахунок одночасної вибірки (наприклад, 2, 4, ..., $P-1$) декількох слів з наступним вибором потрібного слова мультиплексором MUX (Рис. 4), де $p = 2^{k-m} - 1$, (p може дорівнювати 1, 3, 7, 15...).

У таблиці 2 наведено значення використання ЗП енергії, в залежності від кількості 2^{k-m} одночасно вибраних слів. При вибірці r і більше слів, збільшується довжина шини AB в r і більше разів; збільшується довжина шин A , які управляють MUX (при $m = 2, 4, 8, \dots$, довжини цих шин будуть дорівнювати 16, 32, 64, тобто $8m$); збільшиться сумарні довжини шин D (при $m = 2, 4, 8, \dots$ довжина шин

D збільшиться на 8; $8 + 2 * 8 + 3 * 8$; $8 + 2 * 8 + 3 * 8 + 4 * 8 + 5 * 8 + 6 * 8 + 7 * 8, \dots$).

Розрахунки використання за одне звернення до ЗП енергії наведені в таблиці 2, із яких слідує, що при даній ємності найбільш енергоекономні ЗП мають мати довжину комірки 1 ... 16 байт, що забезпечить значне скорочення енергоспоживання.

Висновки. Наведена методика розрахунку енергоспоживання цифрових пристроїв дозволяє проектувати більш енергоекономні цифрові пристрої, які відрізняються значною енергоекономією.

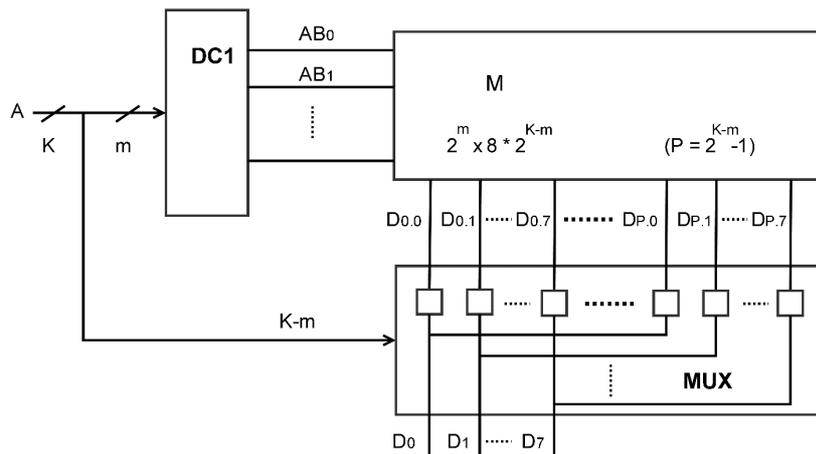

Рис. 4 Схема вибірки з M декількох слів з подальшою вибіркою одного з них

Таблиця 2

Розрахунок значення використання енергії ЗП, в залежності від кількості 2^{k-m} одночасно вибраних слів

№	2^{K-m}	A, DC	A, MUX	AB	D	Σ ЗУ
1	1	5012	-	8	4096	9224
2	2	2304	8	16	4096+32	6428
3	4	1024	32	32	4096+96	5280
4	8	448	96	64	4096+32	4928
5	16	192	256	128	4096	5152

Література:

1. Рабан Ж. М., Чандракасан А., Николич Б. Цифровые интегральные схемы, 2-е издание: Перевод с англ. – М.: ООО «И. Д. Вильямс», 2007. – 912 с.
2. Васильев А. Модульный принцип формирования техники. – М.: Издательство стандартов, 1989. – 240 с.
3. Процюк Р. О., Корнейчук В. И., Кузьменко П. В., Тарасенко В. П. Компьютерная схемотехника (краткий курс). – К.: «Корнійчук», 2006. – 433 с.
4. Шкурко А. И., Корнейчук В. И., Процюк Р. О. Компьютерная схемотехника в примерах и задачах. – К.: «Корнійчук», 2003. – 144с.

5. Костенчук В.А., Корнейчук В.И., Агеенко Ю.Н. Оптимизация одноктактных умножителей по критерию энергопотребления // *Україна наукова*. –К.: ТОВ «ТК Меганом», 2013 – С. 86-91.

References:

1. Raban Zh. M., Chandrakasan A., Nykolych *Digital integrated circuits, 2nd Edition: Translated from English*. - М.: ООО "I. D. Williams ", 2007. - 912 p.

2. Vasylev A. *The modular forming technology*. - Moscow.: Publishing house standards, 1989. - 240 p.

3. Protsiuk R. O., Korneichuk V.I., Kuzmenko P.V., Tarasenko V.P. *Computer circuitry (short course)*. - K.: "Korniychuk", 2006. - 433 p.

4. Shkurko A.I., Korneychuk V.I., Protsiuk R.O. *Computer circuitry examples and problems*. - K.: "Korniychuk", 2003. - 144s.

5. Kostenchuk V.A., Korneichuk V.I., Aheenko Y.N. *Optimization of single-cycle multiplier on the criterion of power UKRAINE // Naukova.-K.: LLC "TC Meganom», 2013 - pp 86-91.*

УДК: 005

АНАЛІЗ АЛГОРИТМІВ СИМЕТРИЧНОГО ШИФРУВАННЯ ДАНИХ З ТОЧКИ ЗОРУ МОЖЛИВОСТІ ЇХ ПОЛІМОРФНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Гринь Я.В.

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Україна, Київ

Проведені дослідження, спрямовані на вивчення можливостей використання поліморфізму для захисту ключових елементів криптографічних алгоритмів симетричного шифрування від несанкціонованої реконструкції за результатами вимірювання та аналізу динаміки споживання потужності в процесі виконання цих алгоритмів на мікроконтролерах і смарт-картах, а також розробки способів реалізації поліморфізму з конкретизацією їх для стандартизованого на Україні ГОСТ 28.147-89 і світового стандарту нового покоління Rijndael. Розглянутий спосіб реалізації поліморфізму на рівні оброблюваних блоків з поліморфізмом програмної реалізації обробки одного блоку.

Ключові слова: алгоритм симетричного шифрування даних, секретний ключ, реконструкція ключових елементів, диференціальний аналіз, поліморфна реалізація, стохастичність, цикл.

Гринь Я.В. Анализ алгоритмов симметричного шифрования данных с точки зрения возможности их полиморфной реализации /

Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт», Украина, Киев

Проведенные исследования, направленных на изучение возможностей использования программного полиморфизма для защиты ключевых элементов криптографических алгоритмов симметричного шифрования от несанкционированной реконструкции по результатам измерения и анализа динамики потребления мощности в процессе выполнения этих алгоритмов на микроконтроллерах и смарт-картах, а также разработки способов реализации полиморфизма с конкретизацией их для стандартизированного на Украине ГОСТ 28.147-89 и мирового стандарта нового поколения Rijndael. Рассмотрен способ реализации полиморфизма на уровне обрабатываемых блоков в сочетании с полиморфизмом программной реализации обработки одного блока.

Ключевые слова: алгоритм симметричного шифрования данных, секретный ключ, реконструкция ключевых элементов, дифференциальный анализ, полиморфная реализация, стохастичность, цикл.

Hryn Y. V. The analysis of symmetric cryptographic algorithms of data from the point of view of a possibility of their polymorphic implementation / National technical university of Ukraine "Kiev polytechnic institute", Ukraine, Kiev

The conducted researches, the opportunities of use of program polymorphism for protection of key elements of cryptographic algorithms of the symmetric encoding against unauthorized reconstruction directed to study by results of measurement and the analysis of dynamics of consuming of power in the course of execution of these algorithms on microcontrollers and smart cards, and also development of methods of implementation of polymorphism with their specification for GOST 28.147-89 standardized in Ukraine and the international standard of new generation of Rijndael. The method of implementation of polymorphism at the level of processed units in combination with polymorphism of program implementation of processing of one unit is considered.

Keywords: symmetric cryptographic algorithm of data, secret key, reconstruction of key elements, differential analysis, polymorphic implementation, stochasticity, cycle.

Вступ. Характерною особливістю обчислювальних процедур алгоритмів симетричного шифрування даних є те, що послідовність проходження операцій не залежить від секретного ключа. Це означає, що найбільшу потенційність з точки зору можливості реконструкції ключових елементів аналізом динаміки споживаної потужності представляють технології диференціального аналізу[1].

Оскільки диференціальний аналіз споживаної потужності заснований на встановленні кореляційних залежностей між потужністю, споживаної в кожен момент часу виконання програми і розрядами ключа, то найбільш дієвий спосіб протидії такого аналізу є зміна порядку проходження команд при кожному виконанні програми, тобто стохастичний поліморфізм.

Мета даної статті: Провести дослідження, яке спрямоване на вивчення можливостей використання поліморфізму для захисту ключових елементів криптографічних алгоритмів симетричного шифрування від несанкціонованої реконструкції за результатами вимірювання та аналізу динаміки споживання потужності в процесі виконання цих алгоритмів на мікроконтролерах і смарт-картах[3].

Розроблено спосіб поліморфної реалізації блокових алгоритмів шифрування, що відрізняється тим, що обробляється відразу кілька блоків даних з випадковим вибором моментів переходів і послідовності проходження блоків, що забезпечує великі значення варіації в часі виконання команд і, тим самим, істотно ускладнює реконструкцію ключів алгоритмів з використанням диференціального аналізу динаміки потужності.

При поліморфній реалізації алгоритму необхідно забезпечити підвищення складності тимчасової локалізації команд, яка практично виключала можливість їх зіставлення діаграмі споживання потужності при можливо менших витратах обчислювальних ресурсів на здійснення поліморфізму.

Для здійснення поліморфної реалізації алгоритму необхідно:

- виконати аналіз залежності виконуваного потоку команд за даними;
- з урахуванням зазначеної залежності стохастично згенерувати послідовність виконання команд.

Основною характеристикою варіації моменту часу виконання i -тої команди ($i \in \{1, \dots, N\}$, де N - загальна кількість команд) є інтервал v_i часу між пізнім t_{ij} і раннім t_{ei} часом її виконання: $v_i = t_{ij} - t_{ei}$. Узагальненою характеристикою тимчасових варіацій виконання алгоритму є: середня варіація T_a моменту виконання команд і мінімальний час T_m варіації моменту виконання команд.

$$T_a = \frac{1}{N} \cdot \sum_{i=1}^N v_i ; \quad (1)$$

$$T_m = \min_{i=1, \dots, N} v_i .$$

Використання блокових алгоритмів передбачає розбиття інформаційного повідомлення на блоки фіксованої довжини, кожен з

яких шифрується незалежно. Структура обробки блоків даних симетричними алгоритмами шифрування показана на рис.1.

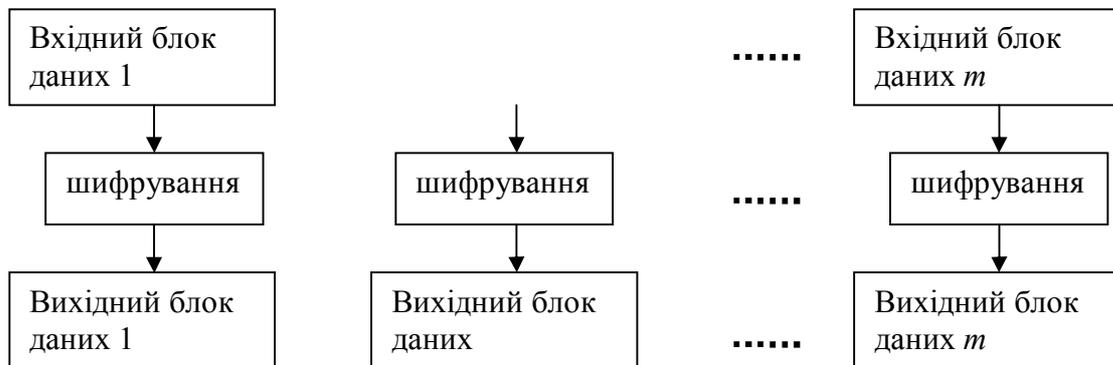

Рис. 1. Структурна організація блоків даних алгоритмами симетричного шифрування

Це дозволяє організувати квазіпаралельну обробку кількох блоків даних, тобто створює потенційні можливості для реалізації поліморфізму на рівні обробки блоків даних.

Таким чином, верхній рівень поліморфної реалізації алгоритмів симетричного шифрування полягає в стохастичному перемиканні з виконання команд одного блоку на інший. Реалізація верхнього рівня поліморфізму пов'язана з витратами ресурсів пам'яті, що вимагається для збереження проміжних даних блоків, обробка яких перервана і з витратами часу на реалізацію збереження і відновлення проміжних даних. Витрати часу істотно залежать від обсягу збережених і відновлюваних даних, а також від частоти перемикань. Поліморфізм реалізації симетричних алгоритмів шифрування особливо ефективний як засіб протидії інтегральним видам диференціального аналізу споживаної потужності.

На рис.2. в якості ілюстрації наведено приклад поліморфної обробки декількох блоків даних.

Нижній рівень поліморфної реалізації алгоритмів полягає в тому, що стохастично змінюється порядок виконання команд обробки одного блоку.

В узагальненому вигляді всі алгоритми симетричного шифрування даних складаються з декількох повторюваних циклів. У деяких алгоритмах число циклів фіксоване, а в деяких може змінюватися. Так, в алгоритмі Rijndael[2] воно може змінюватися, а в ГОСТ 28.147-89 - воно постійне і дорівнює 32. Циклічна організації обчислювальних процедур симетричних алгоритмів шифрування схематично показано на рис.3.

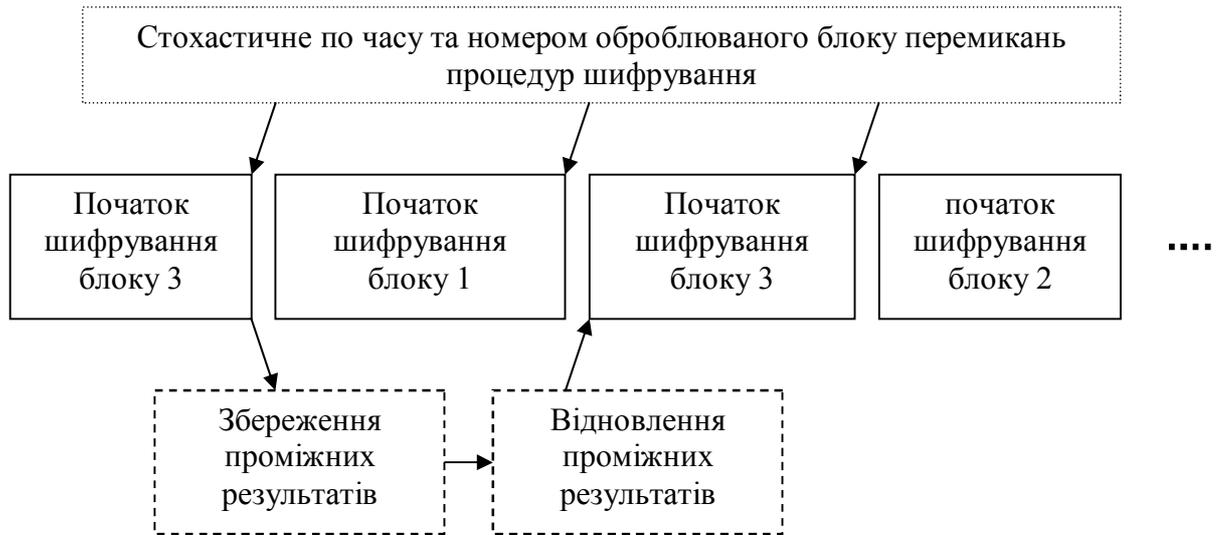

Рис. 2. Приклад поліморфізму шифрування на рівні оброблюваних блоків даних

Для кожного з циклів ключі формуються шляхом модифікації спочатку заданого ключа. Всі модифікації ключів зазвичай обчислюються один раз і зберігаються в пам'яті.

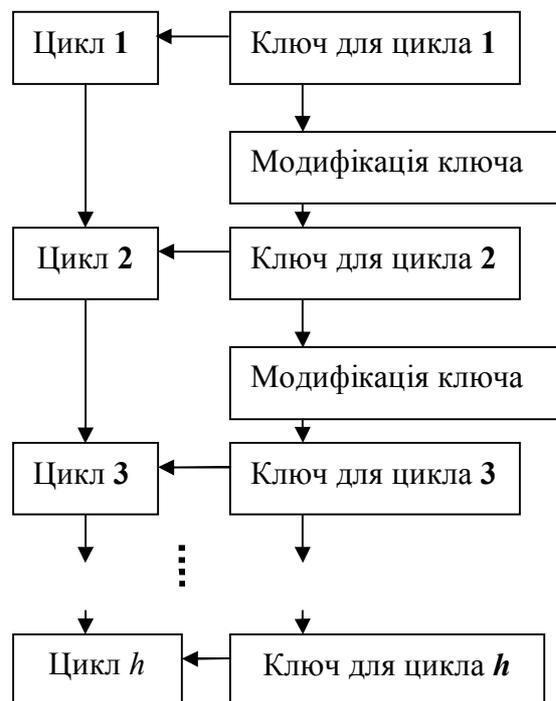

Рис. 3. Циклічна організації обчислювальних процедур симетричних алгоритмів шифрування

Таким чином, оборотність алгоритмів в основі яких лежить принцип К.Шеннона заснована на оборотності операції підсумовування по модулю 2.

Такі алгоритми отримали назву лінійні, оскільки текст вихідного повідомлення входить лінійно в шифротекст. Структурною основою більшості лінійних симетричних алгоритмів є Фейстелова перестановка [6], показана на рис.4.

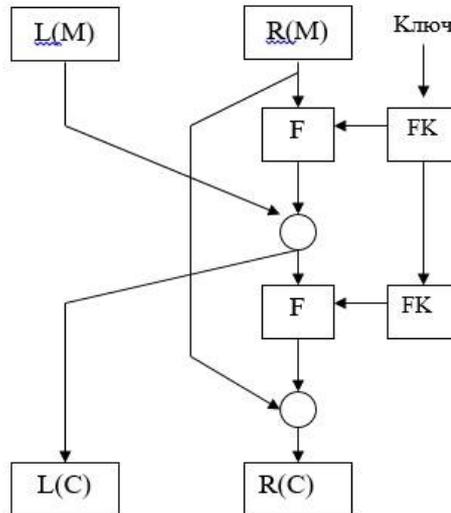

Рис. 4. Фейстелова перестановка

До цього класу належить більшість використовуваних в даний час симетричних криптографічних алгоритмів[4], в тому числі DES, ГОСТ 28147-89, IDEA, SAFER, RC-6. Основними елементами таких алгоритмів є операції формування розширення ключів (FK), нелінійні функціональні перетворення (F) і підсумовування по модулю 2. Узагальнена структура нелінійних алгоритмів показана на рис.5.

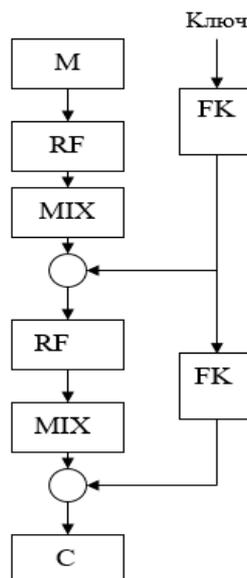

Рис. 5. Узагальнена структура нелінійних алгоритмів

Нелінійні симетричні алгоритми засновані на використанні оборотної функції $\phi(K)$ такий, що $C=\phi(K,M)$ і $M=\phi(K,C)$. В якості таких

функцій використовуються оборотні симетричні перетворення на кінцевих полях Галуа $GF(2^n)$. При перетвореннях чергуються цикли оборотних нелінійних перетворень (RF) і перемішування блоків даних (MIX). Найбільш характерним симетричним криптографічним алгоритмом розглянутого класу є алгоритм Rijndael, в якому здійснюється для шифрування багаторазове оборотне, залежне від ключа функціональне перетворення на кінцевих полях Галуа для дешифрування з метою відновлення початкового тексту ці ж функціональні перетворення виконуються в зворотному порядку. Істотним недоліком симетричних алгоритмів цього класу є те, що структура прямого і зворотного перетворень, як і самі базові операції відмінні. Циклічні ключі при зворотному перетворенні в таких алгоритмах повинні використовуватися в інверсному порядку.

Характеристики розрядності блоків даних і ключів, витрат обчислювальних ресурсів, необхідних для розкриття за даними, показники і швидкості програмної реалізації найбільш широко використовуваних на практиці симетричних алгоритмів зведені в табл.1.

В основі практично всіх алгоритмів симетричного шифрування даних лежить аналітично нерозв'язна задача булевих функцій[5]. Це обумовлює те, що рівень захисту визначається специфічними властивостями використовуваних в них нелінійних перетворень. Саме наявність нелінійних перетворень є основною перешкодою використання маскування для захисту від диференціального аналізу.

Таблиця 1.

Характеристики симетричних алгоритмів

Алгоритм	Довж. блоку	Довж. ключа	К-сть Циклів	Число проб для розкриття	Необхідний обсяг пам'я для розкри	Продуктивність у Мбайта/с		Рік розробк
						C	Ассемб	
DES	64	56	16	2^{43}	2^{13}	4.0	8.0	1978
3-DES	64	112	48	256	256	1.5	3.0	1985
IDEA	64	128	8	270	249	3.0	4.9	1990
SAFER-64	64	64	8	246	232	4.8	10.1	1994
SAFER-128	64	128	8	264	232	2.9	8.4	1996
Blowfish-16	64	80	16	232	232	8.7	11.9	1994
SHARK	128	128	6	-	-	3.2	4.6	1996
RC5-128	128	128	16	-	-	4.9	10.8	1995
SQUARE	128	128	8	273	232	9.2	13.8	1996
RC6	128	256	20	-	-	5.19	12.6	1999
Rijndael	128	256	14	-	-	2.15	4.1	1998

Висновок. В результаті проведених досліджень, спрямованих на вивчення можливостей використання програмного поліморфізму для захисту ключових елементів криптографічних алгоритмів

симетричного шифрування від несанкціонованої реконструкції зроблені наступні висновки:

1. Сучасні алгоритми симетричного шифрування орієнтовані на широке коло обчислювальних платформ, включаючи пристрої з обмеженими ресурсами, такі як мікроконтролери і смарт-карти, для виконання нелінійних булевих функціональних перетворень, в них широко використовуються збережені в пам'яті таблиці. Це обумовлює малу розрядність одночасно оброблюваних даних, що є наслідком схильності таких алгоритмів диференціального аналізу споживаної потужності.
2. Розроблено спосіб поліморфної реалізації блокових алгоритмів шифрування, що відрізняється тим, що обробляється відразу кілька блоків даних з випадковим вибором моментів переходів і послідовності проходження блоків, що забезпечує великі значення варіації в часі виконання команд і, тим самим, істотно ускладнює реконструкцію ключів алгоритмів з використанням диференціального аналізу динаміки потужності, споживаної мікроконтролерами і смарт-картами в процесі шифрування.

Література:

1. Messerges T.S., Dabblish E.A., Sloan R.H. *Examining Smart-Cart Security under the threat of Power-Analysis Attacks // IEEE Transaction on Computers.*- Vol. 51.- № 5.- 2002.- pp.541-522.
2. Samofalov K.H., Markovskiy A.P., Ziuzia A.A., Lëzyn A.S. *Stokhastychesky polymorfnaia realizatsiya alhorytma Rijndael na mykrokontrollerakh y smart-kartakh // Problemy informatyzatsii ta upravlinnia. Zbirnyk naukovykh prats. K.:NAU.- 2010.- Vyp. 1(29).- s.150-158.*Mayer-Sommer R., *Smartly analyzing the simplicity and power of simple power analysis on smartcards // Proceeding of 2-th International Workshop "Cryptographic Hardware and Embedded Systems"(CHES-2000), LNCS-1965. Springer-Verlag.- 2000.- P. 78-92.*
3. Menezes A.J., Van Oorschot P.C., Vanstone S.A. *Handbook of Applied Cryptography. CRC-Press,- 1997.- 780 p.*
4. Markovskiy A.P., Ziuzia A.A., Sherstiuk V.D. *Poluchenye bulevykh pre-obrazovanyi spetsyalnykh klassov dlia postroyeniya effektivnykh alhorytmov zashchyty ynformatsyy / A.P. // Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "KPI". Informatyka, upravlinnia ta obchyslivalna tekhnika. K., "VEK++",- 2008.- № 49.- s.7-13*
5. Serhei Panasenko. *«Sovremennyye alhorytmy shyfrovaniya» // Zhurnal «Byte». Vypusk № 8 (60), avhust 2003.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ НАУК

ГЕНЕЗИС ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА КООПЕРАТИВНОЇ
ОСВІТИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ОСВІТНЯ
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ 5
Голубка М. М.

ВПЛИВ ІННОВАЦІЙНОГО НАПРЯМУ ТРАНСФЕРНОЇ
СИСТЕМИ НА КОМЕРЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА 13
Косовська В.В.

ФОРМУВАННЯ, РОЗВИТОК ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ
ПЕРСОНАЛУ ПІДПРИЄМСТВА 25
Олійник О. С.

ОСОБЛИВОСТІ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА
РИНКАХ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ 42
Рудава Д. В.

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ РОБОТОТЕХНІКИ В
УКРАЇНІ 48
кандидат економічних наук, Удовицька Є.А.

РОЗДІЛ II. ПИТАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК

ІНСТРУКТАЖ У НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНІЙ ТРУДОВІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ 56
кандидат педагогічних наук, доцент, Васенко В.В.

ТВОРЧИСТЬ І КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ПЕДАГОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ 64
доктор педагогічних наук, Дяченко М. Д.

КОМУНІКАТИВНІ УМІННЯ У ФОРМУВАННІ СПІЛКУВАННЯ
МАЙБУТНІХ ТЕЛЕЖУРНАЛІСТІВ 75
Носова К. В.

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ УМІНЬ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ 83
кандидат педагогічних наук, доцент, Сироткіна Ж.Є.

ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ТА ФОРМИ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ОПЕРАТИВНО-СЛУЖБОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ Сич Р.В.	91
РОЗДІЛ III. ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ТА МЕДИЧНИХ НАУК	
ЖИЗНЕННЫЕ ЦЕННОСТИ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ С ВЫСОКОЙ И С НИЗКОЙ СТЕПЕНЬЮ СФОРМИРОВАННОСТИ СМЫСЛОЖИЗНЕННЫХ ОРИЕНТАЦИЙ Варе И. С.	99
СПІВВІДНОШЕННЯ ТИПІВ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ З ДАНИМИ СХИЛЬНОСТІ ДО ОБМАНУ ПРИ ВИКОРИСТАННІ ПОЛІГРАФНОГО МЕТОДУ В ПСИХОЛОГІЇ Косьянова О.Ю.	110
ОСНОВНИ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ КЛІНІЧНОЇ ФАРМАЦІЇ ПРОВІЗОРАМ НА ПІСЛЯДИПЛОМНОМУ ЕТАПІ ОСВІТИ професор, д.мед.н., Білай І. М., к.мед.н., Красько М. П., професор, д.мед.н., Резніченко Ю. Г.	127
РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ТЕХНІЧНИХ НАУК	
ТЕХНОЛОГІЇ ЗЛОМУ КРИПТОГРАФІЧНИХ АЛГОРИТМІВ ЧЕРЕЗ АНАЛІЗ ДИНАМІКИ СПОЖИВАННЯ ПОТУЖНОСТІ ПРИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ Гринь Я.В.	131
ПРОЕКТУВАННЯ ЦИФРОВИХ БЛОКІВ З МІНІМАЛЬНИМ ЕНЕРГОСПОЖИВАННЯМ Розкиданий В.Р., Костенчук В.О., доцент, Корнійчук В.І.	136
АНАЛІЗ АЛГОРИТМІВ СИМЕТРИЧНОГО ШИФРУВАННЯ ДАНИХ З ТОЧКИ ЗОРУ МОЖЛИВОСТІ ЇХ ПОЛІМОРФНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ Гринь Я.В.	142

журнал «Науковий огляд»
Journal «Scientific review»

Підписано до друку 22.06.2016
Формат 60x84/16. Гарн. Times New Roman.
Папір офсетний. Друк різнографія.
Тираж 300пр.

© Центр міжнародного наукового співробітництва «ТК Меганом»
Свідоцтво ДР №325712
02192, м. Київ, вул. Юності 9/144.
т/ф. +38044-525-62-99
e-mail: nauogl@gmail.com